# ΑΙΔΩΣ

---

DISSERTATIO INAUGURALIS

PHILOLOGICA QUAM AMPLISSIMO PHILOSOPHORUM ORDINI IN ALMA LITTERARUM UNIVERSITATE ROSTOCHIENSI AD SUMMOS IN PHILOSOPHIA HONORES RITE CAPESSENDOS

TRADIDIT

**RUDOLFUS SCHULTZ**
ROSTOCHIENSIS



TYPIS ROBERTI NOSKE BORNENSIS
MCMX

AD ORDINEM PHILOSOPHORUM DE COMPROBANDA HAC DISSERTATIONE RETTULIT
O. PLASBERG P. P. O.

EXAMEN RIGOROSUM HABITUM EST DIE XXII. M. OCT. A. MCMIX.

Nostris temporibus cum undique viri doctissimi rerum causas et condiciones nascendi explorare student, minima quaeque, dummodo, quae animos hominum olim movebant, nobis illustrent, interdum maioris esse momenti possunt. Quodsi de voce *αἰδώς* nonnulla disserere mihi proposui, me in terram fertilem, sed quasi alto muro circumsaeptam progredi non ignoro, cum cogitationes nostrae et sensus, si in lucem prodeunt, verborum et sermonis tegmine indigeant; ac saepius ne invenimus quidem, quomodo id, quod sentimus, exprimamus. Accedit, quod idem verbum aliis temporibus, cum ab aliis hominibus adhibetur, alio tendit, ut, si recte significationem intellegere neque nostras cogitationes illis temporibus subicere volumus, summa diligentia opus sit. Cum adhuc de pudore, qui apud Graecos nominetur, nondum copiosius actum sit, meum inceptum pluribus verbis excusare supersedeo, etiamsi non raro viri docti passim sive in singulis scriptoribus et locis tractandis sive in longiore rerum moralium dissertatione[1]) aliquid de voce *αἰδώς* dixerint. Et primum quidem meum erit quam subtilissime enodare, quae vis verbi *αἰδώς* genuina sit existimanda et quam varie in diversas partes versa sit, afferenda quoque nonnulla erunt, quae ad eandem quasi regionem sentiendi pertineant. Quibus expositis secundum nostram definitionem inter verecundiam et pudorem, quantum fieri potest, discernens explicare temptabo, quid singuli scriptores senserint in voce *αἰδώς* et in quibus rebus a vulgari notione discrepent. Quae si ex voluntate mihi contigerint, in voce *αἰδώς* ut in exemplo id nos visuros esse spero homines paulatim magis magisque discere suos ipsorum sensus quamvis subtiles cognoscere atque verbis exprimere. Olim summa sapientia erat diligenter cavere, ne divorum quis vel hominum salutem et honorem posset laedere. Timor primus investigator boni erat; tum postquam philosophorum disputationibus mentes exacutae sunt, quid bonum aut malum esset, diligentissime examinabatur et, quod maiores facile et inconsiderate crediderant, nepotibus saepe rude et corrigendum videbatur. Ita factum est, ut notio virtutis apud veteres valde alia

---

[1]) Leop. Schmidt, Ethik der alten Griechen, Berlin 1882, I p. 168 sqq.; K. Lehrs, Populäre Aufs. a. d. Altertum: Zur Eth. u. Relig. d. Griechen, Lpz. 1856, p. 58 sq.; Max Wundt, Gesch. d. griech. Ethik, I. Entstehung d. gr. E., Lpz. 1908; J. Burckhardt, Griech. Kulturgesch. ed. J. Oeri 1898. II. — Comparandum puto, quod affertur apud Grimm, Deutsches Wörterbuch VIII col. 2107 sq (s. v. Scham) et Schneidewin, Die antike Humanität, Berl. 1897 (p. 88 sq. et passim), quo in libro v. d. unius viri libros et epistulas spectavit, sed eius, cuius vitam ac mores ante omnes non solum Romanos sed etiam Graecos cognitos habemus.

existimaretur atque apud recentiores Graecos, id quod Koch diligenter et dilucide exposuit.[1]) Idem si in voce *αἰδώς* probare possim, operae pretium sit, quamquam id hic, cum *αἰδώς* non tam in cogitatione quam in sensu insideat, non tam manifeste cognoscitur. Id certe me assecuturum esse spero, ut dissertatio mea sit adiumentum quamvis exiguum illis viris doctis, qui olim opus ab omnibus philologis desideratum suscipient, thesaurum linguae Graecae.

## I

Quamquam ex Homerica aetate nihil fere nisi proelia et errores narrantur, mores horum hominum agriculturae usu exercitorum valde differunt a cultu barbarorum. Hominis voluntate aliis viribus [2]) undique circumdata, ut omnem insolentiam coerceat, imprimis postulatur. Qua ex opinione ad vocem *αἰδώς* pervenimus. Vita Homerica cogitari non potest sine quibusdam legibus, quae quamquam in tabulis non sunt perscriptae, tamen in animis hominum infixae haerent. Si qua societas initur in familia vel in difficiliore rei publicae necessitudine, singuli coguntur aliorum causa aliquid de sua libidine omittere. Haec ratio aliorum habita voce *αἰδώς* exprimitur. Multorum saeculorum disciplina Graeci eo pervenerant, ut certas leges intellegerent, e quibus vera a falsis distinguere discerent, quae leges plerumque sine ulla explicatione afferuntur, ut quasi a natura datae per se constare videantur. Reges et imperatores administrant *θέμιστας*, quibus homines perfunguntur (*I* 156 *καί οἱ ὑπὸ σκήπτρῳ λιπαρὰς τελέουσι θέμιστας*); *οὐ θέμις ἐστίν*, hac deliberatione ad rectam viam revocantur, nisi nefarie omnia destruere student ut Mars, *ὅς οὔτινα οἶδε θέμιστα* (*E* 761). Sed cum lex naturae per se nondum intellegi possit, in dis ac praecipue in summo patre deorum auctor huius legis invenitur, Iuppiter ipse regibus et sceptrum et *θέμιστα* dedit et curat, ut omnes, dei et homines, se subiciant. Pro Iovem et *Θέμιν, ἥ τ᾽ ἀνδρῶν ἀγορὰς ἠμὲν λύει ἠδὲ καθίζει* (*β* 69), Telemachus procos obtestatur, ne sceleribus suis deorum iram excitent.

Iam ut *αἰδοῦς* quae in H o m e r i carminibus[3]) notio sit quaeramus,[4]) sensus quidam est hominibus insitus, qui vetat illas leges [5]) laedere. Homo sentit se aliis quoque aliquid debere, quorum studio educatus vel

---

[1]) K. Koch, Quae fuerit ante Socratem vocabuli *ἀρετή* notio. diss. Jen. 1900.

[2]) P. Bohse, Die Moira bei Homer, Berlin, Progr. des K. West-Gymn. 1893, docet *μοῖραν* qualis in Homeri carminibus cogitatione informetur, vetustiorem videri quam deorum formas Homericas; Naegelsbach, Homer. Theologie III cap. 13.

[3]) Photius s. v. *αἰδώς* (Reitzenstein, Der Anfang des Lex. des Ph. p. 48): *παρ᾽ Ὁμήρῳ πολλάκις, σπάνιον δὲ παρὰ τοῖς ἄλλοις.* Illud *σπάνιον δὲ π. τ. α.* non omnino verum esse infra videbimus.

[4]) Nescio an nonnulli nos vituperaturi sint, quod iam initio nostrae dissertationis locis nondum allatis *αἰδῶ* definire conamur, et timeant, ne opinione temere praesumpta munus nostrum aggrediamur. Sed id solum in animo habui notionem in Homeri carminibus inventam brevissime definire, ut hac definitione praemissa manifestius videre possimus, quid inter varias pudoris notiones intersit.

[5]) Cf. Periclis *ἀγράφους νόμους*.

quorum in numerum iuvenis susceptus est. Qui sensus primum quidem in reverentia et verecundia cernitur, qua parentes et maiores et principes rei publicae respicit; et cum in deis totius iuris sit fundamentum, omnia, in quibus eorum numina valent, eadem verecundia[1]) coluntur. Quod Et. M. vocem *αἰδώς* explicat verbis *τιμή, φόβος, αἰσχύνη, ὄνειδος,* bono iure timor hic nominatur, quamquam mendicis quoque et supplicibus verecundiam praeberi audimus; sed huic quoque verecundiae timorem admixtum esse infra videbimus. — Sed *αἰδώς* non solum honor et veneratio est maioribus debita, sed etiam impellit animos, ut sibi ipsi quaedam officia praescribant, quae ad virtutem et honestatem strenui viri videntur pertinere.[2]) Cum singularem suam dignitatem vel animi quandam affectionem non satis intellegi a ceteris putet, in se ipsum se recipere tendit. Haec *αἰδώς* pudicitiae et castitati Romanorum respondet, sed non solum illum sensum significat, qui virginem ornat, cum alteri se dedere veretur.[3]) Pudor non sinit hominem impium esse

---

[1]) Cf. W. Wundt, Ethik, Stuttg. 1892² p. 264.

[2]) Puto enim facilius nos ex verecundiae notione ad pudorem et pudicitiam pervenire posse, quam si e contrario a pudoris notione proficiscamur. — Quis est, qui ignoret clarissimi proximae aetatis poetae illud de triplici verecundia (erga maiores, inferiores, aequales): Goethe, Wilh. Meisters Wanderjahre II, 1. Bei der Ehrfurcht, die der Mensch in sich walten läßt, kann er, indem er Ehre gibt, seine Ehre behalten, atque infra: sie zusammen bringen eigentlich die wahre Religion hervor; aus diesen drei Ehrfurchten entspringt die oberste Ehrfurcht, die Ehrfurcht vor sich selbst, und jene entwickeln sich abermals aus dieser, so daß der Mensch zum Höchsten gelangt, was er zu erreichen fähig ist eqs. — cf. W. Wundt, Ethik p. 511 sqq.

[3]) Etiam propius pudicitiae notio ad verecundiae notionem accedere videtur, si originem illius sensus perscrutamur. Qua de causa homines vestium usum susceperint atque praecipue quidem, quare pudenda velaverint, hoc loco quaerendum est. Num permoti sunt hoc ipso pudicitiae sensu verbo *αἰδώς* expresso, qui quodammodo innatus sit naturae humanae, ita ut haec sine illo cogitari non possit? Quod si verum esset, statuendum esset uno verbo hunc sensum significari et pudicitiae, non verecundiae vim genuinam esse in voce *αἰδώς*. Sed a pudicitia aegre ad verecundiae notionem perveniemus; itaque quaerendum nobis est, nonne aliter rem explicare possimus. Sunt qui credant studio ornandi corporis homines impulsos esse, ut corpus et pudenda tegerent. Cui sententiae quamquam multum momenti inest, tamen torquium usu nondum probatur, quomodo homines ad alia vestimenta processerint. Gravius quiddam alii afferunt, qui putant vestes, ut corpus a caeli iniquitate tuerentur, esse inventas. Sed ne ita quidem intellegimus, quomodo singularis ille pudicitiae sensus, qui cum pudendis aliquo modo cohaeret, ortus sit. Postremo autem illorum sententiam afferre volo, qui vestium usum ortum esse ex timore dicunt, ne quis infestus et invidus magica oculorum vi aliquod damnum efficeret, quam explicationem optime cum vocis *αἰδώς* notione consentire concedo. Quantum cum apud alias gentes tum apud Graecos illa religio invidendi vel fascinandi valuerit, bene O. Jahn exposuit (Über den Aberglauben des bösen Blicks bei den Alten in Ber. d. Leipz. Ges. d. W., philol.-hist. Kl. 1855 p. 28—110). Praeterea multis ex testimoniis scimus opinionem fuisse singularem quandam vim peni inesse, qua de re uberius disputare hoc loco longum est. Bene E. Bethe, Rhein. Mus 62 p. 463 sqq. (cf. F. Dümmler, Philol. 56 p. 13: Natürlich ist das Entmannen ursprünglich keine Grausamkeit, sondern ein abergläubischer Brauch. Man will die Seele des Getöteten ganz unschädlich machen) docet secundum veterem Graecorum opinionem animam et virtutem inesse in pudendis, qua opinione multa

adversus eas leges, quae in eius mente inscriptae sunt, quod suam dignitatem minui sentit, nisi obsequitur. Cum sensu verecundiae aliorum iura laedere prohibeatur, pudor ei homini tribui potest, qui certa conscientia boni et mali impellitur, ut aliud faciat, aliud evitet. Semper sua cuiusque res agitur, neque tamen homo rudis suo sensui soli se committere audet, sed communis sociorum opinio quid suadeat et probet summi momenti est.

Quam vocis *αἰδώς* notionem cum ita explicavimus, omnino noluimus ex origine verbi notionem repetere, sed solum, quomodo Homerus hac voce utatur, respeximus. De stirpe enim verbi *αἰδώς* magna dissensio est. Si Prellwitzio[1]) credere licet, qui Fickium secutus est, *aisdō compositum est ex ais (honor, apud Germ. ēra) et do *(δίδωμι)*, eodem modo, quo *ἀλδαίνω* ex alo et do. īḍatē (colit) apud Indos et aistan (vereri, venerari) apud Gothones, quae verba Prellwitz affert, ex eadem principali significatione ducta sunt, ut homines ex religione quadam innata sentiant se maioribus viribus esse subiectos. Verbum īḍatē quidem cum *αἰδέομαι* componi vetat Brugmann,[2]) qui comparat *a i s d i t u m a r e (aestimare). Sin autem Pottii definitionem accipere malumus, qui *αἰδώς* in *α* privativum et *Ϝιδ* (scire) dissolvit, summum in eo est, quod incerto quodam sensu homines ad aliquid faciendum impelluntur, id quod minus verisimile — ut alias huius etymologiae difficultates omittam — mihi

---

illustrantur. Itaque illa imprimis tutela indigent et teguntur, ne extera vi laedantur (cf. E. Fehrle, Die kultische Keuschheit im Altertum I, diss. Heidelb. 1908 Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten VI. p. 36 sqq.). Nunciam recordabimur verecundiam ex timore quodem ortam ac timoris paene esse partem. Eodem ex sensu pudicitiam esse ortam videmus. Ita si rem explicamus, intellegimus, qui factum sit, ut unum verbum duos sensus significet, qui valde dissimiles obiter inspicienti videantur. Ac facile est excogitare, quomodo pudicitia a genuino illo timoris vel religionis sensu processerit ad eam vim, quam in Homeri carminibus invenimus. Qui morem ab omnibus servatum neglegere audet, ludibrio vel contemptui est ceteris. Ita fit, ut suae quisque dignitati debere id videatur, quod olim timore quodam superstitioso praecipiebatur. Quod homines pudendis nudatis magicam vim creduntur posse exhibere (cf. Weinhold, Zur Gesch. des heidn. Ritus, Abh. d. Berl. Akad. 1896), apertum est hanc opinionem non prius ortam esse quam omnes pudenda velavissent ac veteres illae cogitationes paullum oblitteratae essent. Tum nuditas, ut erat insolita, ita vim magnam habere videbatur. — Ita si pudicitiae originem explicamus, verecundiae quoque sensum melius intellegere possumus. Principibus maior quaedam vis inest, cum non solum corporis viribus praestent ceteris, sed etiam manes et daemones compescant, ut sociis et inimicis commoda aut damna afferre possint. Tales cogitationes in verecundiae notione valuisse infra, ubi de advenis nonnulla exponam, iterum videbimus.

[1]) Etym. Wörterbuch d. griech. Sprache, Gött. 1892 p. 7. — A. Walde, Kuhns Zeitschr. 34 p. 522; J. Wackernagel, Verm. Beitr. z griech. Sprachkunde. Progr. Basel 1897 p. 39; F. Solmsen, Idg. Forsch. 13 p. 137; Leo Meyer, Handbuch der griech. Etymologie, Lpz. 1901, II p. 87 sq.; A. Walde, Latein. etym. Wörterb., Heidelb. 1906, s. v. aestimare p. 13; E. Boisacq, Dictionnaire étym. de la langue Grecque. Heidelb. s. v. *αἴδομαι*.

[2]) Idg. Forsch. 1 p. 171. De stirpibus *αἰδοσ-* et *αἰδεσ-* cf. Brugmann, K.Z. 24 p. 28.

videtur, cum inde non tam facile significationem nobis traditam intellegamus.[1]) Sed haec hactenus.[2])

Sequitur, ut de nonnullis verbis vocis *αἰδώς* similibus agam, quorum in numero vocem *αἰσχύνη* primum locum obtinere puto. Substantivum quidem *αἰσχύνη* apud Homerum nondum legitur, sed *αἰσχύνεσθαι, αἶσχος, αἰσχρός* identidem invenimus. Ut *αἶσχος* (opprobrium, ignominia, dedecus) et *αἰσχρός* (foedus, turpis), ita *αἰσχύνω* quoque vim contumeliae habet. Achilles de morte Patrocli certior factus utraque manu pulverem sumens capiti inspergit, *χαρίεν δ' ᾔσχυνε πρόσωπον* (*Σ* 24 cf. 27). Iuno Achillem hortatur: *σοὶ λώβη, αἴ κέν τι νέκυς ᾐσχυμμένος ἔλθῃ* (*Σ* 180 *X* 75), i. e. corpus laesum et discissum, ubi videmus contumeliam ei oriri, qui *αἶσχος* a se et suis arcere non potest. Sed virtus quoque et dignitas foedatur (*Ψ* 571 *ᾔσχυνας μὲν ἐμὴν ἀρετήν*) et Glaucum pater admonuit (*Z* 208): *αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων μηδὲ γένος πατέρων αἰσχυνέμεν*. Notionem pudendi verbum *αἰσχύνεσθαι* postea demum accepisse videtur, cum in Iliade numquam tale quid significet. Sed is pudor ex deliberatione quadam oritur, quid homines, si quid fecerim, iudicaturi sint,[3]) quam notionem dilucide *η* 305 cognoscimus, ubi Ulixes una cum Nausicaa urbem intrare veretur, quamquam virgo eum sequi iubet: *ἀλλ' ἐγὼ οὐκ ἔθελον, δείσας αἰσχυνόμενός τε, μή πως καὶ σοὶ θυμὸς ἐπισκύσσαιτο ἰδόντι* (ne et tu scil. Alcinous hac re indignareris, scil. quamquam te quidem vulgi rumoribus et sententiis maiorem esse scio). Neque enim per se turpe est Ulixem puellam in urbem comitari, praesertim cum usque ad portas eum ducere non dubitaverit (*ζ* 261), sed ne a civibus ipsa illudatur, metuit, quod peregrinum tam pulchrum sibi deprehenderit (*ζ* 275 sqq.). Eadem de causa Eurymachus minas a procis in mendicum iactatas excusat (*φ* 323): se vereri *φάτιν ἀνδρῶν ἠδὲ γυναικῶν, μή ποτέ τις εἴπῃσι κακώτερος ἄλλος Ἀχαιῶν· 'ἦ πολὺ χείρονες ἄνδρες . . .' ὣς ἐρέουσ', ἡμῖν δ' ἂν ἐλέγχεα ταῦτα γένοιτο.* Quantum differt hic pudor ab illa Hectoris verecundia Troianorum et patriae (*X* 104)! Haec *αἰσχύνη* non ex sensu probitatis oritur et ne conscientia quidem mali tenentur animi, quin etiam *αἰσχύνη* impellit illos ad iniuriam mendici illudendi, cum *αἰδώς* id ipsum prohibere studeat iubeatque potius vereri supplices et infelices. Quae si consideramus, illud Iri quoque intellegemus, qui Ulixi mendico minatur (*σ* 12): 'Omnes oculis mihi annuunt, ut te ex atrio traham; *ἐγὼ δ' αἰσχύνομαι ἔμπης*. Agedum, ne nihilo minus pugnis te concidam'. Simulata haec ignavi mendici misericordia ab Iro in risum vertitur, cum ipso verbo *αἰσχύνεσθαι* indicet se non vera religione commotum Ulixi seni parcere, omnino se non ipsum sentire, quid rectum et turpe sit, sed ex ceterorum iudicio pendere. Verecundiae

---

[1]) Aliter K. Troost, Das sittl. Bewußtsein des hom. Zeitalters. Progr. Frankenstein 1896 p. 16, qui vir doctus quomodo Graeci hanc vocem usurpaverint, numquam videtur deliberasse.

[2]) Cf. infra p. 23 adn. 6.

[3]) Cf. Jhering, Zweck im Recht II[2] p. 385. Ut id, quod offensioni est, saepissime virtuti quoque repugnat, crebro vocum *αἰσχύνη* et *αἰδώς* notiones aegre distinguere possumus.

enim notio aliquanto post verbo *αἰσχύνεσθαι* attribui coepta est et hoc loco non proci mendico pudorem inicere possunt, cum ipsi eum stimulent vultibus, sed adversarii senectus verecundiae esse debet.[1]) Quae cum ita sint, verbum *αἰσχ.* a poeta ideo usurpatum esse concludo, quod *αἰδώς* altiorem sensum significare videbatur, quam qui mendici illius nequissimi esset, et verbum *αἰσχύνεσθαι* aptius erat vulgi sermoni, cum verbum *αἰδεῖσθαι* semper poetis promptius esset. Animadvertendum est Apollonium Rhodium, qui praeter omnes epicorum veterum sermonem imitari studuit, vocabulum *αἰσχύνη* plane evitasse, verbum *αἰσχύνειν* semel posuisse (III 796 'foedavit'). Substantivum *αἰσχύνη*, ubi apud posteros occurrit, usque ad saeculi V. exitum aut ignominiam significat aut pudorem eundem quem *αἰσχύνεσθαι*. Sed postquam philosophi moralem doctrinam tractare coeperunt, *αἰσχύνη* quoque altiorem vim assumpsit, ut interdum non ita multum a voce *αἰδώς* differret.

Tertium verbum, quod cum prioribus componi possit et in epicorum carminibus saepe occurrit, *νέμεσις* est et quae eiusdem stirpis sunt: *νεμεσάω, νεμεσίζομαι.* Ut *αἰδώς* ita *νέμεσις* quoque in duas partes vertitur, in aliorum vitam et in suam cuiusque. *Νέμεσις* est indignatio oriens, si quis eos fines transiit, qui decentia quasi et moribus aetatis constituti sunt. Quod Helena meliorem maritum optat (*Z* 351), *ὃς ἤδη νέμεσίν τε καὶ αἴσχεα πόλλ' ἀνθρώπων*, vox *νέμεσις* altius quid significat quam illa vulgi opprobria. *Νέμεσις* ex ea cogitatione nascitur omnibus hominibus idem esse attributum,[2]) omnes idem decere nec cuiquam licere se hoc vinculo liberare. *Γ* 156, celeberrimo illo loco, senes Troianorum Helenae incensi pulchritudine censent: *οὐ νέμεσις Τρῶας καὶ ἐυκν. Ἀχαιοὺς τοιῇδ' ἀμφὶ γυναικὶ πολὺν χρόνον ἄλγεα πάσχειν.* Cur igitur atrocia illa certamina sunt defendenda? Ceteri quoque si Helenam viderint, idem libenter tulerint. Dummodo ne supra modum

---

[1]) L. Schmidt, Eth. I p. 170 quid dicat, non intellego: Iros, wenn er den Hohn scheut, der ihn treffen würde, falls es ihm nicht gelänge, den Od. zum Weichen zu zwingen, cum Irus nondum se inferiorem esse viribus pronuntiet et haec deliberatio minarum vim deleat.

[2]) G. Curtius, Grundz. d. griech. Etym. Lpz. 1879 p. 313: *νεμ-, νέμεσις* Unwille, Zorn über ein Übermaß. Prellwitz p. 210: *νέμεσις* der gerechte Unwille, sittl. Scheu (eigentl. das Zurechnen). *Νέμεσις* a *νέμειν* ducitur, quod est tribuere. Sed quomodo ab 'imputatione' ad indignationis notionem, quam apud Homerum invenimus, perveniamus, non satis intellego. Frid. Schröder, Zur griech. Bedeutungslehre, Progr. Gebweiler 1893 p. 17 sqq. ab altera stirpe *νεμ-* 'se flectere, venerari' (cf. nemus al.) proficiscitur. Neque tamen quod *νεμεσᾶσθαι* raro verendi vim habet, concludere licet eam vim genuinam esse. Atque aegre a verendi notione ad indignandi et ulciscendi vim procedemus. Nescio an hoc modo rem explicare possimus: In antiquissima civitate vel pago non solum certis intervallis intermissis dividuntur (*νέμονται*) agri (*νομαί*), sed etiam exaequandae sunt sortes (*νεμεσᾶν* ausgleichen; haec notionis commutatio quin in verbo, non in substantivo facta sit, mihi quidem non dubium), ne quis superbia elatus nimiam sibi assumat partem agrorum. In exaequando autem iudicandi quaedam vis inest et hoc iudicium maxime pertinet ad id, quod modum transit. Tum demum si quis nimis se extulit, *νέμεσις* ceterorum apparet. Fieri non potuit, quin certus quidam sensus huic iudicio admisceretur. Hic ipse indignandi sensus postremo adeo in voce *νέμεσις* praevaluit, ut etiam ad ulciscendi notionem perveniret.

(cf. ο 69 *νεμεσσῶμαι δὲ καὶ ἄλλῳ ἀνδρὶ ξεινοδόκῳ, ὅς κ' ἔξοχα μὲν φιλέῃσιν, ἔξοχα δ' ἐχθαίρῃσιν· ἀμείνω δ' αἴσιμα πάντα*) et ceterorum consuetudinem eat, neminem *νέμεσις* sequitur, ut omnes decorum facere studeant. Nausicaa etsi persuasum habet se innocenter cum Ulixe in urbem ire posse, tamen concedit (ζ 286): *καὶ δ' ἄλλῃ νεμεσῶ, ἥ τις τοιαῦτά γε ῥέζοι.* *P* 91 sqq. Menelaus *αἰδεσθείς* id cavet, quod *νέμεσις* hominum vituperat. Verba *νεμεσάομαι* et *νεμεσίζεσθαι* quomodo verendi vim accipiant, optime *P* 254 videmus. Patroclo caeso Menelaus auxilium arcessit: *ἀλλά τις αὐτὸς ἴτω, νεμεσιζέσθω δ' ἐνὶ θυμῷ Πάτροκλον Τρῳῇσι κυσὶν μέλπηθρα γενέσθαι.* Neque enim *εὐκλεές* sit (cf. v. 414 sqq.) corpus amici hostibus prodere (indignamini illud fieri — pudeat vos — veremini). Pisistratus Telemachi silentium apud Menelaum excusat (δ 158): *ἀλλὰ σαόφρων ἐστί, νεμεσσᾶται δ' ἐνὶ θυμῷ ὧδ' ἐλθὼν τὸ πρῶτον ἐπεσβολίας ἀναφαίνειν ἄντα σέθεν.* Quantum is pudor differat ab illa vocis *αἰδώς* vi apparet.[1]) Sed diversitas paene tollitur, cum *νέμεσις* verum pudorem significat, etiamsi, cum *νέμεσις* ex cogitatione oriri videatur, *αἰδῶ* potius sensum animi significare puto. Qui aliorum *νέμεσιν* iustam putat, evitare studet id ipsum, quod *νέμεσις* improbat. Itaque saepius si verendi vis in hoc verbo inest, pronomen *αὐτός* additur, velut Telemachus procos alloquitur (β 138) *ὑμέτερος δ' εἰ μὲν θυμὸς νεμεσίζεται αὐτῶν, ἔξιτέ μοι μεγάρων . . . εἰ δ' ὑμῖν δοκέει τόδε λωίτερον καὶ ἄμεινον ἔμμεναι, ἀνδρὸς ἑνὸς βίοτον νήποινον ὀλέσθαι, κείρετ'· ἐγὼ δὲ θεοὺς ἐπιβώσομαι αἰὲν ἐόντας, αἴ κέ ποθι Ζεὺς δῷσι παλίντιτα ἔργα γενέσθαι.* Ut hic Telemachus Iovem et deos implorat, postea di *ὑπερβασίην* ulciscuntur,[2]) qua de causa homines *νέμεσιν* ut invidiam deorum timent.[3]) In Homeri tamen carminibus *νέμεσις* plerumque inter homines solos vigere videtur, sed dei et ipsi simili legi subiecti sunt, et *νέμεσιν* primum quidem inter pares valuisse optime intellegimus. Mars non tam Diomedem quam Minervam apud Iovem accusat: *Ζεῦ πάτερ, οὐ νεμεσίζῃ ὁρῶν τάδε καρτερὰ ἔργα* (*E* 872). In hac voce, cum pudoris vim habet, semper aliquid timoris inest, ne ceteri indignentur, quod aliquid extra modum factum sit, sive maius sive exilius est, quam ut dei illud, hoc homines praetereant (cf. *P* 254 *Ω* 53). Eadem ratione illum locum explicabimus, ubi *νέμεσις* et *αἰδώς* simul nominantur. Neptunus Argivos confirmare vult (*N* 116): *ὑμεῖς δ' οὐκέτι καλὰ μεθίετε θούριδος ἀλκῆς.* Achillem omittamus: *ὑμῖν δὲ νεμεσσῶμαι περὶ κῆρι. ὦ πέπονες, τάχα δή τι κακὸν ποιήσετε μεῖζον τῇδε μεθημοσύνῃ. ἀλλ' ἐν φρεσὶ θέσθε ἕκαστος αἰδῶ καὶ νέμεσιν κτλ.* Haec igitur *νέμεσις* is est sensus, qui ex aliorum vituperatione oritur — cum ipse iustam eam putem — et insolentiam vetat, cum *αἰδώς*

---

[1]) Cf. γ 24 *αἰδὼς δ' αὖ νέον ἄνδρα γεραίτερον ἐξερέεσθαι.* Hoc loco verecundia Telemachus impeditur, illo loco consuetudine quadam et usu (*οὐδὲ ἔοικε*), sed verbis *ἐπεσβ. ἀναφαίνειν* insolentia quaedam significatur.

[2]) Ilus Ulixi venenum non dedit, quo sagittas perfunderet, quod deos ***νεμεσίζετο*** (α 263) i. e. deorum ***νέμεσιν*** timebat.

[3]) Cf. Lehrs p. 35 sqq. 55 sqq., R. Hirzel, Themis, Dike u. Verwandtes, ein Beitrag z. Gesch. der Rechtsidee bei den Griechen. Lpz. 1907 p. 306 sqq

sua sponte homines ad virtutem incitet. Ita factum est, ut Hesiodus in celebri de aetatibus mundi mytho (O. 197) postquam omnia iuris vincula esse discissa narravit, pergeret: *καὶ τότε δὴ πρὸς Ὄλυμπον ἀπὸ χθονὸς εὐρυοδείης λευκοῖσιν φάρεσσι καλυψαμένα χρόα καλὸν ἀθανάτων μετὰ φῦλον ἴτον προλιπόντ' ἀνθρώπους Αἰδὼς καὶ Νέμεσις· τὰ δὲ λείψεται ἄλγεα λυγρὰ θνητοῖς ἀνθρώποισι· κακοῦ δ' οὐκ ἔσσεται ἀλκή* (cf. Eur. Med. 439 sq).

Restat, ut de duobus verbis aliquid afferam, quorum notio non tam late quam priorum patet: *ἅζομαι* et *σέβομαι.*[1]) Quae verba etsi non ab eadem origine profecta tamen eodem pervenerunt, ut sensum venerationis et pietatis in 'deos et res sacras' exprimerent. Fieri non potuit, quin interdum nihil a voce *αἰδώς* differrent, sed plerumque subtilis quaedam diversitas cognosci potest. In verbo *ἅζεσθαι*,[2]) quod in carminibus Homeri crebro legitur, cernitur ea religio, quae hominem numinum voluntatem vereri iubet quaeque eum impellit, ut sua ipsius comitate, obsequio, liberalitate divorum gratiam sibi pariat. In factis ipsis haec religio cognoscitur. Itaque Juppiter ipse tali sensu non vacat, cum Somno, qui ad Noctem, *δμήτειραν θεῶν καὶ ἀνδρῶν*, perfugerat, parcit (*Ξ* 261): *ἅζετο γάρ, μὴ Νυκτὶ θοῇ ἀποθύμια ἕρδοι.* Ne ingratum quid faciat magnae deae, cuius numini ne ipse quidem resistere potest,[3]) Iuppiter insistit. Eadem de causa Hector veretur cruentis manibus Iovi libare (*Z* 266 *χερσὶ δ' ἀνίπτοισιν Διὶ λείβειν αἴθοπα οἶνον ἅζομαι, οὐδέ πῃ ἔστιν . . . πεπαλαγμένον εὐχετάασθαι*); si castus et sanctus dona sua offerat, forsitan misereatur. Eiusdem religionis, qua Maronem, Apollinis sacerdotem, erat tutatus (*ν* 200), fructum Ulixes percepit. Omnes di sibi et ministris suis hanc venerationem postulant (Apollo *A* 21 *E* 434; Mars si furit, veneratione indignus *E* 830), quae in Odyssea matri quoque et hospitibus datur (*ρ* 401 *ι* 478). Quod si videmus, non mirabimur in hymno in Cer. *αἰδεῖσθαι* et *ἅζεσθαι* sibi respondere (64 Ceres: *Ἠέλι', αἴδεσσαί με θέας ὕπερ, εἴ ποτε δή σευ . . . θυμὸν ἴηνα κτλ.* — 76 Sol: . . *δὴ γὰρ μέγα ἅζομαι ἠδ' ἐλεαίρω ἀχνυμένην περὶ παιδί*). — Similiter boni mores et in deos et in homines adhibendi in voce *ὁσίη*[4]) postulantur. *χ* 412 *οὐχ ὁσίη κταμένοισιν ἐπ' ἀνδράσιν εὐχετάασθαι*, cf. *νέμεσιν, οὐκ ἔοικεν.*[5]) Vel Penelopa hospites

---

[1]) Cf. La Roche, Hom. Studien. Wien 1861 p. 191.

[2]) E. Fehrle, Die kult. Keuschheit I. Heidelb. 1908 p. 42 sqq. *ἁγνεία*. Verbum *ἅζομαι* praeter Homeri carmina et cantica tragoediarum perraro occurrit.

[3]) Somnus cum diei ac lucis regem attingit, in periculo est, noctu est immunis lege naturae, cui et dei subiecti sunt.

[4]) Schmidt 1 p. 338 *ὅσιον*, das Gute, insofern es auf dem Willen der Götter beruht, *δίκαιον* insofern es auf den Existenzbedingungen der bürgerlichen Gesellschaft beruht.

[5]) Quid *ἔοικεν* vel *οὐδὲ μὲν οὐδὲ ἔοικεν,* Homeri principes non ignorant. Aurea arma ferre deum, non hominem decet (*K* 440 *νέμεσις*), militem pavere dedecet (*B* 190), Achilles Aiacem et Idomeneum monet, ne rixentur *ἐπεὶ οὐδὲ ἔοικε* (*Ψ* 492), Nestor Agamemnonem epulas parare iubet: *ἔοικέ τοι, οὔ τι ἀεικές* (*I* 70).

respiciens Antinoum admonet (π 423): *οὐδ᾽ ὁσίη κακὰ ῥάπτειν ἀλλήλοισιν.* Omnibus his locis sensus cognoscimus in vulgi pia superstitione ortos,

Verbum *σέβεσθαι* vel *σεβάζεσθαι* denique vim recedendi [1]) continet, qua homo ne alium trucidet aut hostem caesum armis privet, retinetur (*σεβάσσατο γὰρ τό γε θυμῷ* Z 167. 417). Sensus, qui verbo *σέβεσθαι* exprimitur, quasi nascitur ex eo, quod Graeci *αἰδῶ* vocant, quamquam notiones saepe sunt confusae, ut *αἰδώς, νέμεσις, σέβας* aegre distingui possint, velut in Agamemnonis adhortatione (Δ 242): *Ἀργεῖοι ἰόμωροι, ἐλεγχέες, οὔ νυ σέβεσθε; τίφθ᾽ οὕτως ἕστητε τεθηπότες ἠύτε νεβροί* (cf. *N* 95. 122. *O* 561). Purius quam *σέβεσθαι* substantivum *σέβας* genuinam notionem servavit, quod naturalem illum hominis stuporem significat, cum subito mirum quid vel quod caeleste videatur aspicit. *Σέβας μ᾽ ἔχει εἰσορόωντα* exclamat Ulixes, cum Nausicaam, quae ei ut Diana apparet, aspexit (ζ 160). Eodem ex sensu Telemachus ante Menelai regiam stupet, cum deorum domicilium se videre putet (δ 74 sq.). Cum Ceres domum intrat, Metanira prae numine deae stupefit (hymn. Cer. 190): *τὴν δ᾽ αἰδώς τε σέβας τε ἰδὲ χλωρὸν δέος εἷλεν*, quo loco bene, quam varie regina afficiatur, cognoscimus. Ex verecundia *σέβας* oritur, ille recedendi sensus, qui tum ad timorem augetur. Simplicia *σέβας* et *σεβάζεσθαι* apud posteros nisi apud poetas non leguntur, sed *εὐσέβεια* [2]) (*ἀσέβεια*) ea virtus fit, quae pium hominem et sanctum in deos ornat.

Postquam ita pudoris notiones apud Homerum perlustravimus, cognitum habemus, vinculis quam variis uniuscuiusque libido arceatur. Nunciam non imparati ad id, quod nobis proposuimus, accedemus.

## II

Si id, quod **Homerus** [3]) vocis *αἰδώς* notione expressit, enucleare volumus, magnae difficultates obstant, cum in duo haec carmina complurium saeculorum poesis et cogitationes confusae sint. Neque totam aetatem in carminibus cognoscimus, sed vitam dominorum videmus et militum, qui orbem terrarum armorum strepitu implent; rusticus, si quem videmus, nihil antiquius habet, quam ut illis suo labore victum paret. Fieri non potuit, quin hac condicione vitae in carminibus descriptae pudoris notio quodammodo saepiretur; qua de causa raro genuinam illam ac paene superstitiosam vim reperiemus. Tamen mirabimur, quod et subtilissimos animi sensus expressos invenimus et aliis locis

---

[1]) Prellwitz p. 281, Curtius p. 481, Brugmann K. Z. 25 p. 301 sq.

[2]) Th. Ziegler, Ethik der Griechen und Römer. Bonn 1881 p. 7; G. Welcker. Griech. Götterlehre I p. 31 sqq.

[3]) C. F. Naegelsbach(-Autenrieth). Die hom. Theologie. Nürnb. 1885 passim; E. Ramdohr, Zur homer. Ethik I. Progr. Lüneburg 1864 p. 9; Troost das sittl. Bewußtsein des homer. Zeitalters. Progr. Frankenstein 1896 p. 12 sqq.; Jos. Schuchter. Die gegenseitige Abhängigkeit der religiösen und ethischen Vorstellungen in den Epen H.s. Progr. Brixen 1889; E. Buchholz. Die homer. Realien. Leipz. 1871—85 II, 2 p. 14 sqq. et passim.

quandam immanitatem sentiendi[1]) videmus, cum non sensu ipso, sed cogitationibus quibusdam quasi sophistarum modo homines, ut aliquid faciant, moveantur.

Prima vocis *αἰδώς* notio est, ut supra vidimus, reverentia aliis habita, de cuius sensus origine et natura optime illud Agamemnonis nos docebit, cum Diomedem, ne indignum quendam comitem sibi eligat, admonet (*K* 237): *μηδὲ σύ γ' αἰδόμενος σῇσι φρεσὶ τὸν μὲν ἀρείω καλλείπειν, σὺ δὲ χείρον' ὀπάσσεαι, αἰδόι εἴκων ἐς γενεὴν ὁρόων, μηδ' εἰ βασιλεύτερός ἐστιν.* *Αἰδώς* quasi debita videtur regi, *ποιμένι λάων*, qui *διογενής* ex stirpe sua dignitatem ducit. Neque virtute qui gloriam sibi peperit, parem honorem vel auctoritatem vindicare sibi potest.[2]) Haec vera est dignitas, quae homini insita est, cum *τιμή* i. e. aestimatio comparandi vim habeat et quendam aequare alium aut superare indicet.[3]) Is est honor, de quo Phoenix Achillem admonet (*I* 603): *ἶσον γάρ σε θεῷ τίσουσιν Ἀχαιοί· εἰ δέ κ' ἄτερ δώρων πόλεμον φθισήνορα δύῃς, οὐκέθ' ὁμῶς τιμῆς ἔσεαι, πόλεμόν περ ἀλαλκών.* Sed Achilles superbia stirpis regiae elatus senem reicit et avitam illam dignitatam monstrat, quam nemo sibi adempturus sit (607): *Φοῖνιξ, ἄττα γεραιέ, διοτρεφές, οὔ τί με ταύτης χρεὼ τιμῆς· φρονέω δὲ τετιμῆσθαι Διὸς αἴσῃ.* Eadem ratione inter verba *αἰδεῖσθαι* et *τίειν* discernere possumus, quorum hoc aestimantis (*I* 378 *τίω δέ μιν ἐν καρὸς αἴσῃ*) et comparantis (*θεὸν ὣς τίειν*) est, illud homini per se et nobili loco nato debetur. Quamobrem rex est praeter ceteros *αἰδοῖος*[4]) (*Δ* 402), quod adiectivum in Etym. M. explicatur: *αἰδοῦς καὶ τιμῆς ἄξιος.* Et Penelopa est servis *αἰδοίη βασίλεια* (σ 314).[5]) Praecones, cum ad regem mittuntur, pavent (*A* 331 *τὼ μὲν ταρβήσαντε καὶ αἰδομένω βασιλῆα στήτην, οὐδέ τί μιν προσ-*

---

[1]) Id quod M. Schneidewin, (Die homer. Naivetät. Hameln 1878 passim) nominat: Mangel an Empfindungstiefe. Cf. *I* 458, ubi Phoenix, quare patrem non trucidaverit, exponit: *τὸν μὲν ἐγὼ βούλευσα κατακτάμεν ὀξέι χαλκῷ. ἀλλά τις ἀθανάτων παῦσεν χόλον, ὅς ῥ' ἐνὶ θυμῷ δήμου θῆκε φάτιν καὶ ὀνείδεα πόλλ' ἀνθρώπων, ὡς μὴ πατροφόνος μετ' Ἀχαιοῖσιν καλεοίμην.*

[2]) *Κῦδος*, quod a deo viris tribuitur vel rebus gestis paritur, numquam cum voce *αἰδώς* coniungitur.

[3]) Vocis *τιμή* notio potius ad possessionem pertinet (cf. *I* 498) atque etiam dividendi facultatem praebet (*Z* 193): *δῶκε δέ οἱ τιμῆς βασιληίδος ἥμισυ πάσης*, cf. *I* 616 *ἥμισυ μείρεο τιμῆς.* Rex *σκηπτοῦχος* non *ὁμοίης ἔμμορε τιμῆς*, nam *φέρτερός ἐστιν, ἐπεὶ πλεόνεσσιν ἀνάσσει* (*A* 281), etsi hoc loco Nestor Achilli concedit: *εἰ δὲ σὺ καρτερός ἐσσι, θεὰ δέ σε γείνατο μήτηρ κτλ.* Nihilo minus Agamemno ipse censet (*I* 160): *καί μοι ὑποστήτω, ὅσσον βασιλεύτερός εἰμι ἠδ' ὅσσον γενεῇ προγενέστερος εὔχομαι εἶναι.* Cf. G. Finsler, Neue Jahrb. IX (1906) p. 404 sqq.

[4]) Posteriorum temporum philosophi quod aliter hanc vocem interpretabantur, non mirabimur, velut Plutarchus reges, quod iustitiam colant, *αἰδοίους* vocari iudicat. Cf. ad princ. iner. 781 C, quo loco Alexandri M. iracundia carpitur: *Δίκη... παρθένος ἐστὶ καθ' Ἡσίοδον ἀδιάφορος, αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης καὶ ὠφελείας σύνοικος· ὅθεν αἰδοίους προσαγορεύουσι τοὺς βασιλεῖς· μάλιστα γὰρ αἰδεῖσθαι προσήκει τοῖς ἥκιστα φοβουμένοις· φοβεῖσθαι δὲ δεῖ τὸν ἄρχοντα τοῦ παθεῖν κακῶς μᾶλλον τὸ ποιῆσαι.* Secundum Plutarchum non passivam, sed activam vim habet verbum *αἰδοῖος* (cf. Horat. c. IV 9, 23). Pudor et timor omnibus fere temporibus comparantur.

[5]) Cf. P. Cauer, Grundfragen der Homerkritik. Lpz. 1909² p. 403.

*εφώνεον*), quin etiam Diomedes, cum a rege et imperatore vituperetur, aequis auribus accipit (*Δ* 402): *αἰδεσθεὶς βασιλῆος ἐνιπὴν αἰδοίοιο*. Hic autem poeta ipse de regis iure dubitasse videtur, cum Meriones acribus verbis obloquatur (*ἡμεῖς τοι πατέρων μέγ' ἀμείνονες εὐχόμεθ' εἶναι*), sed Diomedes libenter ignoscere vult Agamemnoni, a quo gravissima repetatur ratio de belli exitu. Censet igitur se regi esse parem, quamquam ille maiorem sibi vindicat dignitatem. Videmus non iam adeo probari omnibus auctoritatem regibus insitam. Ulixes mendicus apud Eumaeum fingit se expeditionibus bellicis gloriam sibi peperisse, ut domum suam augeret. Tum demum, inquit, *δεινός τ' αἰδοῖός τε μετὰ Κρήτεσσι τετύγμην*[1]) (*ξ* 234). Minerva suavitatem Ulixi offert, magnificentiorem reddit eius formam, *ὥς κεν Φαιήκεσσι φίλος πάντεσσι γένοιτο δεινός τ' αἰδοῖός τε* (*ϑ* 21). Quibus ex locis, qui in Odyssea reperiuntur, in futurum aliquid quasi praesagiri videtur, cum tyrannorum potentia subito parta veteres potestates evertit. Nec mirum, quod Ulixes refertiore manu in patriam redire cupit, nam *αἰδοιότερος καὶ φίλτερος ἀνδράσιν* erit (*λ* 360), si donis gratiam et potentiam sibi conciliaverit. Cum veteres reges[2]) avita quasi dignitate glorientur eosque despiciant, qui non aeque ab Iove et dis originem repetunt, illi homines novi, ut ita dicam, humilitatem generis compensant gloria rerum bene gestarum et splendore divitiarum, quas itineribus pepererunt;[3]) itaque non minorem habent *αἰδῶ* quam reges, etsi a vulgo non tam superstitiosa religione coluntur quam illi, ut vocis *αἰδώς* vis paululum mutata videatur. Denique animadvertendum est saepius adiectiva *αἰδοῖός τε δεινός τε* (similiter *ταρβήσαντε καὶ αἰδομένω*, *αἰδέομαι καὶ δείδια* (*ϱ* 188) sed his locis causa quoque timendi elucet) coniungi, cum de regibus agitur,[4]) nonnumquam autem adiectivum *φίλος* adici, quo docetur horum regum dignitatem aliam factam esse.

*Αἰδώς* a ministris quoque debetur domino, quamquam plerumque timor praevalet: *τὸν μὲν ἐγὼ δείδοικα καὶ αἰδέομαι περὶ κῆρι συλεύειν, μή μοί τι κακὸν μετόπισθε γένηται* (*Ω* 435). Et Eumaeus quamvis magni aestimetur a patronis, suo arbitrio peregrinam in familiam excipere veretur (*ϱ* 188): *ἀλλὰ τὸν αἰδέομαι καὶ δείδια, μή μοι ὀπίσσω νεικείῃ· χαλεπαὶ δέ τ' ἀνάκτων εἰσὶν ὁμοκλαί*. Martem, qui Iovis missum contemnit, Minerva increpat: *νόος δ' ἀπόλωλε καὶ αἰδώς* (*Ο* 129), cum adiectiva *ἀνόητος* et *ἀναιδής* quasi circumscribat. Quae verba aliis locis non coniunguntur (cf. Theogn. 291 *αἰδώς μὲν γὰρ ὄλωλε*), sed carmen

---

[1]) Cf. *κ* 38 *ὢ πόποι, ὡς ὅδε πᾶσι φίλος καὶ τίμιός ἐστιν ἀνθρώποις . . . πολλὰ μὲν ἐκ Τροίης ἄγεται κειμήλια καλὰ ληίδος*. Verbum *τίμιος* cum praeter hunc versum nisi in hymnis non legamus, recentius esse apparet.

[2]) Cf. L. Hepp, Politisches und Soziales a. d. Ilias u. Odyssee in vergleichender Darstellung. Progr. Rottweil 1883 p. 13 sqq. 51.

[3]) Id quod illudit Horatius serm. II 5, 7, ubi Ulixes queritur: et genus et virtus nisi cum re vilior algast.

[4]) Neptunus quoque, ut quam gravissime officia sua et gratiam praestet, Thetidem alloquitur (*Σ* 394): *ἦ ῥά νύ μοι δεινή τε καὶ αἰδοίη θεὸς ἔνδον*. Aliter *Λ* 649 ubi Patroclus, quamquam Nestor eum invitat, considere non vult: *αἰδοῖος νεμεσητός, ὅ με προέηκε πυθέσθαι*, i. e. veretur Achillem et timet eius *νέμεσιν*.

*O* recentioris esse aetatis nemo non statuit. — Intima necessitudine, non timore solo, fidelis minister cum domino est coniunctus, ut eiusdem Eumaei docent verba (ξ 144 sqq.): *ἀλλά μ' Ὀδυσσῆος πόθος αἴνυται οἰχομένοιο. τὸν μὲν ἐγών, ὦ ξεῖνε, καὶ οὐ παρεόντ' ὀνομάζειν αἰδέομαι· περὶ γάρ με φίλει καὶ κήδετο θυμῷ· ἀλλά μιν ἠθεῖον καλέω καὶ νόσφιν ἐόντα.* Quem locum Ameisium non recte intellexisse puto, quod dicit ad v. 145: *ὀνομάζειν* beim Namen zu nennen, ohne einen innigen Ausdruck dankbarer Verehrung beizufügen. Considerandum enim est, quae notio in carminibus Homericis nomini *Ὀδυσσεύς* detur, quam optime ex τ 407 cognoscimus, ubi Autolycum avum nomen posuisse narratur: *πολλοῖσιν γὰρ ἐγώ γε ὀδυσσάμενος τόδ' ἱκάνω ἀνδράσιν ἠδὲ γυναιξίν . . . τῷ δ' Ὀδυσεὺς ὄνομ' ἔστω ἐπώνυμον* (cf. α 62, ε 340, fortasse β 71 sq.). Desiderio tenetur subulcus domini Ulixis, qui iamdudum decessit scil. e vita (ad inferos), sed dominum, etsi abest, eo amore colit Eumaeus, ut suscensentem (*Ὀδυσῆα*) nominare vereatur; carum autem vocare vult, etsi abest, praesertim cum brevi ante affirmaverit se numquam tam *ἤπιον* dominum esse habiturum. In amorem igitur et venerationem illa servorum servitus verti potest, quae timore solo efficitur.[1]) Neque vero negandum est fieri posse, ut alius timor ex vulgi superstitione ductus quodammodo intercurrat, quamquam obscurae illae cogitationes paene sunt oblitteratae in animo Eumaei vel potius poetae. Cum enim nihil tam suspectum sit hominibus quam mortis regnum, pavent, ne mortuorum animae saluti hominum noceant, et summa diligentia cavent, ne nomine mortui pronuntiato infaustum quid accidat.[2]) Qua de causa nomen infaustum alio nomine faustiore mutatur, velut Furiarum nomen in Venerandas vertitur, ne iam nomen malo omini sit. Quae si cogitamus, hoc loco variis sensibus Eumaeum commoveri videmus, etsi poetae arte reconditae illae vulgi opiniones quam maxime sunt sublatae.

---

[1]) Quamquam ita hunc locum et illud *τὸν μὲν — ἀλλὰ* facillime explanari credo tamen quandam difficultatem in verbis *καὶ οὐ παρεόντ'* inesse concedo. Num Eumaeus dominum praesentem quoque *Ὀδυσέα* appellare veretur? Nec tam acriter deliberavit poeta et duas sententias esse mixtas opinor: 'Eius nomen ut mali ominis proloqui vereor' et 'Dominum vereri non desinam, etsi abest' (id quod repetitur v. 147 *καὶ νόσφιν ἐόντα*). — Nescio an comparare liceat versus Ψ 220 sq., *οἶνον ἀφυσσόμενος χαμάδις χέε, δεῦε δὲ γαῖαν, ψυχὴν κικλήσκων Πατροκλῆος δειλοῖο*, 178 *φίλον τ' ὀνόμηνεν ἑταῖρον*; et v. 94 Achilles umbram alloquitur: *ἠθείη κεφαλή* (cf. quod E. Rohde, Psyche I p. 65 sqq exponit de ι 65). Quod si verum est, Eumaeum Ulixi ut mortuo libare et hac in re nomen *Ὀδυσεύς* proloqui vereri intellegemus, praesertim cum v. 133 sqq. dominum iam dudum esse mortuum suspicetur. Sed v. 140 sqq. idem se etiam magis Ulixis quam parentum desiderio teneri affirmat, quasi eum vivere statuat. Ita fit, ut v. 145 sqq. duae hae sententiae paene sint confusae, cum verba *καὶ νόσφιν ἐόντα* ad dominum etiam tum vivum pertineant.

[2]) Tylor, Anfänge der Kultur (transt. Spengel et Poske, Lpz. 1873) II p. 128 in Tasmania homines credere narrat manes de pronuntiatione nominis iratos iecur improvidi comedere; de Graecis cf II p 137 sqq. Praesertim si de improviso calamitate quadam aut fato vitae sunt erepti, insidiantur. Cf. E. Rohde., Psyche II p. 362 sq., I p. 84 sqq. et C. Michel in Philologie et Linguistique. Mélanges off. à L. Havet, Paris 1909 p. 282 sqq.

Ut apud omnes gentes cognatas ita apud Graecos matrimonium[1]) summo in honore fuit. Apud Homerum uxores *αἰδοῖαι*[2]) (κ 11) et liberi carissima sunt bona, quae usque ad extremum discrimen homines defendunt.[3]) Multo maior libertas mulieribus illis temporibus concessa fuit quam postea, ut honestas Penelopae a poetis celebrari possit: *ὦ γύναι αἰδοίη Λαερτιάδεω Ὀδυσῆος* (ρ 152 τ 165 et saepius), ita proci alloquuntur Ulixis uxorem. Iuno quoque Iovis est *αἰδοίη παράκοιτις* (Φ 479, hymn. Ven. 44 *αἰδοίην ἄλοχον ποιήσατο κέδν' εἰδυῖαν*). Nomine regii mariti apposito indicatur regiam dignitatem etiam in uxore regis vigere. Cum his locis non tam mariti verecundia erga uxorem, quam populi, ut ita dicam, erga reginam intellegi possit, alio loco verecundia matrimonium contineri magis perspicue videmus. Penelopa dubitat, utrum alterum sequatur an *δῶμα κομίζῃ, εὐνήν τ' αἰδομένη πόσιος δήμοιό τε φῆμιν* (π 75). Veretur uxor maritum, sanctitatem ipsius matrimonii, cuius signum est *εὐνή*, denique populi famam, quamquam ea non tam verecundiam iniciendi vim habet et verbum *αἰδεῖσθαι* ad priorem versus partem quadrare constat. — Mater semel *αἰδοίη* vocatur in his carminibus (accedit epigr. 42), sed animadvertendum est Aretam ita appellari, quae singulari apud Phaeaces auctoritate utitur (θ 420). Similis veneratio parentibus (et socero[4]) et socrui Γ 172 Χ 451) a nuru debetur. Apollo et Minerva Neptuno obsistere verentur, non tam quod superioris dei potentiam timent, quam quod verecundia patrui tenentur (Φ 468, ζ 329 *αἴδετο γάρ ῥα πατροκασιγνήτοιο μιγήμεναι ἐν παλάμῃσιν*).[5]) Quin etiam nutrices *αἰδοῖαι* vocantur, quae velut Euryclea ex servorum grege eminent (*σῖτον δ' αἰδοίη ταμίη παρέθηκε φέρουσα* α 139 δ 55 et crebro). Itaque iure Euryclea de duodecim illis servis queritur, quae *ἀναιδείης ἐπέβησαν, οὔτ' ἐμὲ τίουσαι οὔτ' αὐτὴν Πηνελόπειαν* (χ 424). Nutrix, quae dominae loco servis imperat, parem postulat verecundiam. — Liberorum praecipue est *αἰδεῖσθαι*. Sed si modum transit verecundia, timiditas fit, quam ut caveat, Minerva Telemachum

---

[1]) Cf. Hepp. Polit. u. Soziales p. 38 sqq., ubi aliquot dissertationes afferuntur; E. Kammer, Ästhet. Komm. z. Ilias p. 55.

[2]) Quaeri potest, cui sint *αἰδοῖαι* uxores, maritis an aliis. Hoc loco (*παρ' αἰδ. ἀλ. εὗδουσ'* cf. hymn. Cer. 343, Ζ 250) maritum potissimum intellegemus (aeque Φ 460). Ex verbis *αἰδοίην ἄλοχον ποιήσατο* (hymn. Ven. 44) conicere possimus *αἰδοίην ἄλοχον* opponi *παλλακίδι*, nisi id verbo *κουριδίως* potius exprimatur. At certe generaliorem esse hoc quidem loco notionem apparet.

[3]) Verba *αἰδοίῃς ἀλόχοισιν* ad clausulam versus poetae adhibere solent velut Φ 460: *Τρῶες ὑπερφίαλοι . . . σὺν παισὶ καὶ αἰδοίῃς ἀλόχοισιν.* Cf. hymn. Ap. 148 *αὐτοῖς σὺν παίδεσσι καὶ αἰδ. ἀλ.* (*Ἰάονες*), γ 451. 381.

[4]) Helena cum Priamum socerum suum et regem senem Troianorum alloquitur, dicit *αἰδοῖός τέ μοί ἐσσι*, sed addit *δεινός τε*. Ceterum animadvertendum est nurum solam parentibus hanc verecundiam praebere; nusquam filii erga patrem vel parentes verecundia commemoratur. Quam rem quomodo illustrem non habeo, nisi casum statuas. Sed scimus, quam raro Homerici poetae sensus in matrimonio inter coniuges, in familia inter parentes et liberos vigentes commemorent (Schneidewin l. l. p. 88 sqq., 139 sqq.).

[5]) Cf. ν 341 *ἀλλά τοι οὐκ ἐθέλησα Ποσειδάωνι μάχεσθαι πατροκασιγνήτῳ.* Animadvertendum est iis locis, quos supra attuli, nomen Neptuni deesse

monet (*γ* 14 *Τηλέμαχ᾽, οὐ μέν σε χρὴ ἔτ᾽ αἰδοῦς*) et ut potius forti animo terra marique patrem investiget. Aliis quoque officiis repugnare potest verecundia, velut Hecuba omni modo filium, ne pugnae intersit, retinere conatur, quin etiam mammas nudans, qua re gravius incitamentum matri non est, verecundum eius animum obtestatur (*X* 82) *Ἕκτορ, τέκνον ἐμόν, τάδε τ᾽ αἴδεο καί μ᾽ ἐλέησον αὐτήν, εἴ ποτέ τοι λαθικηδέα μαζὸν ἐπέσχον*,[1]) sed filius non obsequitur, *οὐδ᾽ Ἕκτορι θυμὸν ἔπειθον*.

Liberos igitur et iuvenes decet venerabundos se praestare erga parentes et omnes maiores natu. Itaque Telemachus dubitat: *αἰδὼς δ᾽αὖ νέον ἄνδρα γεραίτερον ἐξερέεσθαι* (*γ* 24) [religio est, nefas est alloqui].[2]) Iam brevi ante Minerva iuvenem admonuerat, ut *αἰδῶ*, i. e. timiditatem,[3]) deponeret, nunc Telemachus dicit iuveni verecundiam erga senem consentaneam esse. Verecundia senectutis feri mores compescuntur, itaque senis preces maioris sunt ponderis, ut haec *αἰδώς* paene misericordiae vim accipiat, velut Priamus Achillem deprecaturus est, *ἤν πως ἡλικίην αἰδέσσεται ἠδ᾽ ἐλεήσῃ γῆρας* (*X* 419, cf. *Ω* 208). Cum de ipsius patris dolore Achillem commonefaciat et deos vereri iubeat, misericordiam hominis ferocis excitat (*Ω* 503): *ἀλλ᾽ αἰδεῖο θεούς, Ἀχιλεῦ, αὐτόν τ᾽ἐλέησον μνησάμενος σοῦ πατρός· ἐγὼ δ᾽ἐλεεινότερός περ.* Omnibus his locis proprium est *αἰδῶ* impellere hominem, ut aliquid faciat, cum adhuc retinendi potius vim intellexerimus. Verecundiae et misericordiae notiones coniunctas invenimus,[4]) neque casu factum esse opinor, ut verecundia senibus praebita ex misericordia infirmitatis orta esse videatur, cum talis verecundia non omnino innata sit hominibus.[5]) Itaque senes velut supplices quasi patronis egent. Furiarum timore homines ad verecundiam impelluntur, quem sensum ex metu et veneratione esse

---

[1]) De mira simplicitate sensus, quae hoc versu elucet, cf. Schneidewin, Hom. Naiv. p. 27. — Wellhausen narrat (apud F. Dümmler, Der Ursprung der Elegie Philol. 53 p. 205 = Kl. Schr. II. p. 409): Seinen eignen Leuten gegenüber pflegt man (Arabes) der Beschwörung dadurch Nachdruck zu verleihen, daß man irgend etwas tut oder zu tun gelobt, worüber sie sich schämen müssen, so daß sie dann aus Scham einem zu Willen sind. Eine Mutter z. B. entblößt die Brust vor ihrem Sohne, um ihre Bitte eindringlich zu machen. Quam explicationem in hac quidem re falsam puto, cum nullam matris ignominiam videam, quae filii pudorem excitet. Sed ex Homeri versu cognoscimus, quid velit hic usus. Et comparandae sunt precationes deorum. ‘Homines enim deos aut admonent, quod victimas, hostias, libationes acceperint, aut se sacrificaturos pollicentur, pro quibus dei gratiam referre iubentur’. (H. Schmidt, Veteres philosophi quom. iud. de precibus p. 1 sq. Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarb. ed. Dieterich et Wünsch IV. 1908). Deos quoque hominum preces vereri audimus. Qui alterius dona accepit, hoc ipso se obstrinxit. Cet. cf Kammer, Ästhet. Komm. p. 59.

[2]) Hunc infinitivum ex inf. epexegetico ortum esse puto (cf. *Γ* 156 *οὐ νέμεσις Τρῶας ... ἄλγεα πάσχειν*, *Σ* 178 *σέβας δέ σε θυμὸν ἱκέσθω Πάτροκλον Τρῳῇσι κυσὶν μέλπηθρα γενέσθαι* *σ* 52 *οὔ πως ἔστι νεωτέρῳ ἀνδρὶ μαχέσθαι ἄνδρα γέροντα*), qua de quaestione cf. Tudeer de inf. sermonis Hom. ratione synt., diss. Helsingfors 1876 p. 107 sqq.

[3]) Cf. Nitzsch, Erklär. Anm. z. Od. I. p. 140.

[4]) Cf. Kammer p. 78 sq.

[5]) Cf. Ed. Meyer, Gesch. d. Altert. I². 1, p. 30 sq.

mixtum supra vidimus. Matris diras Furia audit ex Orco, *ἀμείλιχον ἦτορ ἔχουσα* (*I* 571). Quamobrem Telemachus matrem domo eicere veretur (*υ* 343), cum consideret: *ἄλλα δὲ δαίμων δώσει, ἐπεὶ μήτηρ στυγερὰς ἀρήσετ' ἐρινῦς, οἴκου ἀπερχομένη* (*β* 135, cf. de patre *I* 454). Mater si sua sponte egredi vult, nulla religio obstat, neque vero ipse, quod impium sit, molietur: *αἰδέομαι δ' ἀέκουσαν ἀπὸ μεγάροιο δίεσθαι μύθῳ ἀναγκαίῳ· μὴ τοῦτο θεὸς τελέσειεν*. Similiter senectus sanctitate quadam est praedita, nam *ἀθάνατοι τιμῶσι παλαιοτέρους ἀνθρώπους* (*Ψ* 788) et Iris, cum Iovis iussa Neptuno refert, dicit: *οἶσθ', ὡς πρεσβυτέροισιν ἐρινύες αἰὲν ἕπονται* (*O* 204). Sunt igitur *αἰδώς* et *ἐρινύς* ita inter se coniunctae, ut *αἰδώς* nos eum vereri cogat, quem laesum furia ulciscitur, etsi raro ea vocabula coniuncta legimus.

Ut supra misericordiam vocis *αἰδώς* notioni esse propinquam vidimus, nunc in eos praecipue, qui inopes sint auxilii, eandem verecundiam adhiberi cognoscemus. Numquam magis se iniuriam inferre homo sentit, quam cum inermis est, quem iniuria afficit, numquam magis se aliorum iura respicere debere intellegit, quam si ipsi resistere non possunt. Atque hoc quidem loco verecundia timoris notionem plane deponit. Latona, cui filia est erepta, Solem omnia videntem implorat (hymn. Cer. 64 *Ἠέλι', αἴδεσσαί με θεᾶς ὕπερ*). Quae verecundia, cui hoc loco gratia est admixta (*εἴ ποτε κτλ*), iam mitiorum est morum ac raro milites ornat, nam *ἀναιδής* est tumultus, quem Bellona secum fert (*E* 593).[1] Itaque Hector Achillem sibi esse temperaturum desperat (*X* 124 *ὁ δέ μ' οὐκ ἐλεήσει οὐδέ τί μ' αἰδέσεται, κτενέει δέ με γυμνὸν ἐόντα*). — Ut ex verecundia misericordia nascitur, ita vicissim misericordia ad verecundiam adducit, ut, si quis rebus adversis in luctum inciderit, praecipue diligatur. Quod ut neglegat Nestor, Telemachus orat verum comperire cupiens: *μηδέ τί μ' αἰδόμενος μειλίσσεο μηδ' ἐλεαίρων, ἀλλ' εὖ μοι κατάλεξον* (*γ* 96 = *δ* 326).[2]

[1] Cf. *ἀναιδομάχας* Bacchyl. 5, 105, quod adiectivum poeta ipse finxit.

[2] Nihil apud viros doctos me expositum invenisse miror, quid intersit inter varias misericordiae notiones, quibus utitur Homerus. Bene enim discerni posse mihi quidem videntur. Verbum *ἐλεεῖν* in nostrum sermonem vertamus: sich erweichen lassen. Precibus opus est vel manus sunt tendendae (*Ω* 301), si forte deum misereat (*αἴ κ' ἐλεήσῃ*). Vel genua amplectitur supplex, ut superbi hominis misericordiam excitet (*Φ* 74 *Ω* 503). Animadvertendum enim est saepe in hostis misericordia imploranda vocem *ἐλεεῖν* poni. Supplicis gestu quasi obligantur illi. Aliis locis preces desunt, sed Iovem miseret, cum miseriam videat (*τὸν μὲν ἰδὼν ἐλέησε* passim vel cf. *Z* 484 *X* 59). Semper fere hoc verbum orientem misericordiam significat. Non numquam voces *ἐλεεῖν* et *αἰδεῖσθαι* coniunctas invenimus. — Aliter verbum *ἐλεαίρειν* intellegendum est. Artiore quadam necessitudine plerumque coniuncti sunt, inter quos hic sensus oritur, velut Apollinem Hectoris mortui (*Ω* 19), Ulixem uxoris (*τ* 210), Menelaum Telemachi (*δ* 326), Iovem Agamemnonis miseret (*B* 27). Aliam atque in verbo *ἐλεεῖν* hanc notionem esse vel inde cognoscimus, quod bis coniunguntur *κήδεται ἠδ' ἐλεαίρει* (*X* 27 *Λ* 665). Quare hanc vocem Germanice interpretabimur: Mitgefühl haben. Circe cum Ulixis et eius comitum sibi redditorum videat animos commotos, ipsa lacrimas retinere non potest: *θεὰ δ' ἐλέαιρε καὶ αὐτή* (*κ* 399 cf. *α* 19). Mendicus Ulixes *θυμῷ μὲν γοόωσαν ἑὴν ἐλέαιρε γυναῖκα* (*τ* 210). Plerumque haec misericordia sine precibus sua sponte oritur. — Rarius denique verbum *οἰκτίρειν* apud Homerum invenimus. Ex aspectu hominis infelicis misericordiae

Eadem ex origine aliam quoque verecundiam esse ortam opinor, quae apud omnes fere gentes aeque invenitur, ut supplices et advenae hospitio excipiantur et patroni tutela utantur[1]). Sed cum in Odyssea

---

sensus oritur (*τὸν δὲ ἰδὼν ᾤκτιρε* saepius) atque summum in eo est, ut pronuntietur misericordia (cf *οἴκτρ' ὀλοφυρομένους* κ 409, *οἰκτροτάτην δ' ἤκουσα ὄπα* λ 421). Itaque verbum *οἰκτίρειν* legimus ante verba commiserantis

[1]) Naegelsbach cap. V. § 54sqq.; Th. Sorgenfrey, De vestigiis iuris gentium Homerici diss. Lps. 1871 p 12sq.; Buchholz II, 2 p. 38sqq.; J. Engel, Zum Rechte der Schutzflehenden bei Homer, Progr. Passau 1899 p. 34sqq. (etiam plenius idem Ethnographisches z. Homer. Kriegs- u Schützlingsrecht, Progr. Passau 1904—1906, I. allgem Teil. II. Das Haus und die Schutzpflicht im Arabischen sowie bei Homer, III. Die Unverletzlichkeit des homer. *ἱκέτης* in Theorie und Praxis) vim hospitii inde ducit, quod supplex adversarium aut patronum, quem sit deprecaturus, precibus quasi opprimat, ut ille, nisi deorum numen offendere velit, obsequi debeat. Quod si vitare cupiat, eum praevenire supplicem oportere, quo effici, ut hic non hospitis, sed victi et captivi locum obtineat (cf. schol. Φ 75 *ἱκέτην γὰρ κυρίως καλοῦμεν τὸν ἑκουσίως καταφυγόντα*). Cui explicationi assentiri non possum, cum ille religionis et venerationis sensus in hospites non tam verbo obstringenti et lege sacra excitetur. Achilles Φ 100sqq Lycaoni dicit se ante Patrocli mortem alia atque clementiore mente fuisse erga supplices (cf. *αἴ κ' ἐλεήσῃ* Ω 359). Tum demum, cum quis receptus est ut supplex, sacra lege qui eum recepit iubetur eum tueri (cf. ξ 402sqq. Φ 32sq. al.). Eum, qui arma ferat, multo minus clementiam sibi poscere posse apparet quam qui a fortuna vexatus misericordiam imploret. Neque ξ 273sqq. tanti esse momenti puto quanti Engel p 1sqq. censet, quo loco Ulixes se narrat, cum navibus ad Aegyptum appulsis oras diripuisset, ab hostibus oppressum subito Aegyptiorum regem supplicum ritu implorasse et tutelam impetravisse. Neque enim hic hospitii morem Aegyptiorum esse proprium significari credo, quamquam itinerum spatia et alia quaedam non tam videntur abhorrere a vero. Sed Ulixes cum, quanta pericula subierit, fingat, postquam tot hostes incurrisse narravit, in angustum venit, quo pacto incredibilem paene eventum, qui statuendus est, illustret. Tum regem a se supplice commotum fingit ('Märchenmotiv'), quod subitum ac plane nusitatum consilium ita probat, ut id sibi a Iove subiectum dicat (ceterum cf. Cauer, Berl. Philol. Wochenschrift 1900 col. 7). Praeterea Engel non satis respexit supplicum et hospitum ius non idem fuisse per totam aetatem Homericam, qua in re comparandae sunt Ulixis preces paene impudentes apud Cyclopem ι 266sqq. et Λ 779. In Iliade semper hospites (*ξεῖνοι*) et supplices advenaeque distinguuntur. — Ad illustrandam hospitii originem nescio an id afferre liceat, quod Tylor I. p. 122 dicit: Die Magie gehört einer niedrigeren Kulturstufe an. In manchen Fällen mag der Ruf einer Klasse als Zauberer darauf beruhen, daß sie sich tatsächlich übernatürliche Kräfte anmaßen, oder auch bloß darauf, daß sie alleinstehende und geheimnisvolle Leute sind. Fieri potest, ut tales opiniones quamvis obscurae in Graecorum quoque animis aliquid valuerint, ut in verecundia in hospites habita paulum timoris reverentiae ac misericordiae misceatur. Conferam procorum dubitationes (ρ 483): *Ἀντίνο', οὐ μὲν καλὰ βάλες δύστηνον ἀλήτην· οὐλόμεν', εἰ δή πού τις ἐπουράνιος θεός ἐστιν. καί τε θεοὶ ξείνοισιν ἐοικότες ἀλλοδαποῖσιν, παντοῖοι τελέθοντες, ἐπιστρωφῶσι πόληας, ἀνθρώπων ὕβριν τε καὶ εὐνομίην ἐφορῶντες.* vel η 199 *εἰ δέ τις ἀθανάτων γε κατ' οὐρανοῦ εἰλήλουθεν, ἄλλο τι δὴ τόδ' ἔπειτα θεοὶ περιμηχανόωνται. αἰεὶ γὰρ τὸ πάρος γε θεοὶ φαίνονται ἐναργεῖς ἡμῖν κτλ.* cf ψ 63 Plat. soph. 216 leg. V. 730 A. Cf. E. Westermarck, Ursprung und Entwicklung der Moralbegriffe (transt. L. Katscher) I. Lpz. 1907 p. 479sqq. et nuper O. Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt III, Berl. 1909 p. 27. — Atque statuendum est non utique advenas et supplices coniungi posse, sed ex verecundia advenis praebita altera illa consuetudo fluxit. Qui hospes in aliqua domo excipi cupiebat, facere non potuit, quin motibus quibusdam manuum vel certo habitu indicaret se non hostis more appropinquare (cf C. Hentze, Philol. 61 p. 335). Tum his motibus magica illa vis tribuebatur, ita ut qui eadem ratione manus tolleret similem sui verecundiam postularet.

supplicibus et per se ac deorum iussu verecundia debeatur — Eumaeus Ulixis fabulosas narrationes repudiat, cum non mendici mendaciis, sed religione Iovis commotus sciat hospitem esse verendum (ξ 388) — in belli Troiani carmine[1]) signis nonnullis non ex deorum cultu desumptis opus esse videtur, quibus significetur patronum supplicis patrocinium suscepisse. Lycaon, Priami filius, ab Achille iterum captus orat (Φ 74): *γουνοῦμαί σ', Ἀχιλεῦ, σὺ δέ μ' αἴδεο καί μ' ἐλέησον· ἀντί τοί εἰμ' ἱκέταο, διοτρεφές, αἰδοίοιο· πὰρ γὰρ σοὶ πρώτῳ πασάμην Δημήτερος ἀκτήν*. Cum in pugna in Pelidam inciderit, non hospitis, etsi prius fuit, sed hostis iure utitur. Sed Lycaon ne hospes quidem Achillis neque *ἱκέτης*, sed captivus fuerat tum, cum apud eum cenaverat, itaque caute *ἀντὶ ἱκέταο* dicit.[2]) Eadem de causa Liodes *θυοσκόος* (χ 312 sqq. *γουνοῦμαί σ', Ὀδυσεῦ, σὺ δέ μ' αἴδεο καί μ' ἐλέησον*), quamquam Ulixis genua tangit, veniam non impetrat, quippe qui cum inimicis vixerit. Simulac domum intravit advena, a nullo laeditur. Cum Ulixes, Phoenix, Aiax adveniant, gaudet Achilles: *οἱ γὰρ φίλτατοι ἄνδρες ἐμῷ ὑπέασι μελάθρῳ* (Ι 204), sed ex eadem ipsa re hospites ius ducunt id adipiscendi quod cupiunt: *αἴδεσσαι δὲ μέλαθρον, ὑπωρόφιοι δέ τοί εἰμεν πληθύος ἐκ Δαναῶν* (640). Religio, quae hospitem vereri iubet, in ea ipsa quae dixi signa transfertur, ut, cum altius quiddam significare videantur, sanctitatem quandam accipiant.

Consentaneum est supplices ipsos atque eos etiam magis verecundia imbutos esse, ac non raro regiam ut superius quid verentur et pavent, ut Penelopa, cum Ulixes cunctetur, quaerere possit (ρ 577): *ἤ τινά που δείσας ἐξαίσιον, ἦε καὶ ἄλλως αἰδεῖται κατὰ δῶμα; κακὸς δ' αἰδοῖος ἀλήτης*.[3]) Itaque Telemachus patrem mendici vestibus indutum leviter admonet: *αἰδὼς οὐκ ἀγαθὴ κεχρημένῳ ἀνδρὶ παρεῖναι* (ρ 347 cf. 352), quare ne vereatur apud procos mendicari. Mendicandi igitur munus mendicis ipsis pudori erat, qua ex re videmus nos modo verbum **αἰδοῖος** recte esse interpretatos.

---

[1]) Si quidem ex paucis locis aliquid concludere licet. Ex Odyssea cf. φ 28 (*τράπεζα*).

[2]) Dilucide hoc loco, quomodo hospitis ius cum advenae confundatur, cognoscimus. Quod Lycaon se apud Achillem primum Cereris donum edisse gloriatur, advenae est, velut Ulixes ζ 176 (cf. Engel II. p. 4) se Nausicaam primam adire dicit. Nihilo minus in omne tempus futurum nemo obligatur nisi is, qui dona accepit *ἀρχὴν ξεινοσύνης* (φ 34), id quod optime Ζ 215 sqq. videmus, velut deus sacrificio accepto auxilium debet. Qui hospitium ineunt, dona inter se quasi permutant, ut aeque uterque obligetur.

[3]) Quod Ameis interpretatur: Der achtungswerte Irrfahrer, non assentior, cum brevi ante verbum *αἰδεῖσθαι* sensum timiditatis exprimat et homo Graecus in duobus verbis ut eandem stirpem audiat ita eandem notionem sentiat, quae interpretatio toto horum versuum tenore probatur (itaque Hentze: Übel ist ein fahrender Mann, der sich scheut, d. i. blöde ist; cf. Buchholz II. 2 p. 52). Quae cum ita sint, adiectivum *αἰδοῖος* hoc loco activam quandam vim habere apparet, cum aliis locis, quibus regibus al. attribuitur, passivam notionem nominare possimus. Accipiunt reges verecundiam, praebent mendici. Sed cf. τ 243 *αἰδοίως δ' ἀπέπεμπον ἐυσσέλμου ἐπὶ νηός*, adverbium igitur perinde activam notionem praebet.

Adiectivum *αἰδοῖος* et *ξείνοις* et *ἱκέτῃσιν* in Odyssea attribuitur (*η* 165. 181 *ϑ* 544 *τ* 316 *ε* 447), ut verecundiam iis ab aliis praebitam significet. Eumaeus, cum dicit *αἰδοίοισιν ἔδωκα* (*ο* 373), supplices et advenas intellegi scit, nisi hoc loco eandem modestiam quam *ϱ* 578 intellegere volumus; tamen duas illas notiones Graecos hic audivisse puto. Atque mendicos Graecos non nimia humilitate animi fuisse Iri docet exemplum, cuius impudentiae respondet Antinoi superbia, qui Ulixem modeste mendicantem increpat: *ὥς τις ϑαρσαλέος καὶ ἀναιδής ἐσσι προίκτης* (*ϱ* 449). Animadvertendum autem est numquam verbo *πτωχός* adiectivum *αἰδοῖος* attribui, in verbo autem *ἀλήτης* potius errantis et supplicis notio intellegitur quam foedi mendici: *αἰδοῖος μέν τ᾽ ἐστὶ καὶ ἀϑανάτοισι ϑεοῖσιν, ἀνδρῶν ὅς τις ἵκηται ἀλώμενος* (*ε* 447).

Et in Iliade et in recentiore carmine saepius adiectiva *αἰδοῖος* et *φίλος* coniuncta invenimus, praesertim cum dei inter se salutant. Thetis Vulcanum adiens a Gratia salutatur: *τίπτε, Θέτι τανύπεπλε, ἱκάνεις ἡμέτερον δῶ, αἰδοίη τε φίλη τε* (*Σ* 386). Isdem fere verbis utitur Calypso, cum Mercurium salutet (*ε* 88).[1]) Vulcanum autem, ut dilucide verecundiam suam significet, deam *δεινήν τε καὶ αἰδοίην* (*Σ* 394) vocare iam supra p. 13 adn. 3 diximus (sed cf. 425). Iuno si Oceanum cum Tethye reconciliaverit, se apud illos benigne exceptum iri sperat (*Ξ* 210): *αἰεί κέ σφι φίλη τε καὶ αἰδοίη καλεοίμην* (cf. hymn. 29,9). Verecundia et amicitia miscentur hac in allocutione, id quod *τ* 191 quoque videmus: *ξεῖνον γάρ οἱ ἔφασκε φίλον τ᾽ ἔμεν αἰδοῖόν τε.* Et pulcherrime idem ex Penelopae verbis cognoscimus, quibus mendicum alloquitur, postquam narrationis suae veritatem aperte probasse videtur (*τ* 253): *νῦν μὲν δή μοι, ξεῖνε, πάρος περ ἐὼν ἐλεεινὸς, ἐν μεγάροισιν ἐμοῖσι φίλος τ᾽ ἔσῃ αἰδοῖός τε.*[2]) Verecundia erga hospitem et gratia sunt coniunctae in voce *αἰδώς*.[3]) Paulo aliter *K* 114 intellegemus: *ἀλλὰ φίλον περ*

---

[1]) C. Hentze, Philol. 41 p. 347 (cf. Gemoll Herm. 18 p. 76) hos versus tollere vult: Diese Formen, die nur bei der Hiketie und unter besondern Umständen Veränderungen erleiden, werden in auffallender Weise vernachlässigt beim Empfange des Hermes durch Kalypso *ε* 85 ff. Diese weist dem in die Grotte eintretenden Gotte, ohne ihm entgegenzugehen und ohne ihn durch ein äußeres Zeichen zu begrüßen, einen Sessel zum Sitzen und richtet dann sofort an ihn die Frage, weshalb er gekommen sei und was er wünsche . . , worauf sie, ohne seine Antwort abzuwarten, ihn bewirtet. Etiamsi poetam alios locos imitari non nego, apparet versus hoc loco desiderari non posse, ne nesciamus, quid sibi velit illud: *ἐρέεινε Καλυψώ.* Equidem iudico poetam optime nymphae curiositatem ac pavorem finxisse, cum Mercurium, gravis alicuius rei nuntium, ex improviso intrare videat. Sed statim reminiscitur, quid deceat. et hospitem, ut primum quidem cibum sumat, monet. (Hanc artem non alienam esse ab Homero docet P. Cauer. N. Jahrb. 3 (1900) p. 597 sqq.) — Deest quidem v. 91 in optimis codicibus, quod versui 86 repugnat (cf. Hentze, Anh.). Sed quamquam ita veteres viros doctos iudicasse verisimile est, quaeremus, nonne praestet v. 86 delere.

[2]) Ulixes, priusquam Phaeacum urbem intret, Minervam precatur (*ζ* 327): *δός μ᾽ ἐς Φαίηκας φίλον ἐλϑεῖν ἠδ᾽ ἐλεεινόν.* Se venerandum esse futurum nondum sperat et nescio an maiore clementia videatur dignus *ὁ ἐλεεινός* quam *ὁ αἰδοῖος*, quod adiectivum omnibus advenis attribuitur. Eadem fere verba in precibus Priami *Ω* 309,

[3]) Comparandi sunt versus iam a doctis Alexandrinis condemnati *ξ* 504 sq.

*ἐόντα καὶ αἰδοῖον Μενέλαον νεικέσω.* Non ut hospiti, sed ut regi et amico Nestor Menelao verecundiam debet. Quibus locis cum passivam in verbo *αἰδοῖος* vim intellegamus, eodem modo interpretor versus, quos Iuppiter ad Thetidem dicit: 'Gloriam Achilli praesto, *αἰδῶ καὶ φιλότητα τεὴν μετόπισθε φυλάσσων* (*Ω* 111), quamquam Hentze explicat: Die Hochachtung und Freundschaft deinerseits (equidem: gegen dich), neque incredibilem puto hanc interpretationem, cum Iuppiter ipse habeat, quod vereatur Thetidem, cf. *A* 397 sqq.

Quae humanitatis leges, quamquam homines necessitudine incerta, quam longa vitae consuetudo excoluit, impulsi eas servant, non sine magistratu, ut ita dicam, valere possunt, qui caveat, ne iniuria supplices impunite afficiantur, cum praesertim plerique nisi coacti ad recte vivendi rationem adduci non possint. Deorum igitur numen adest, ut custodiat hominum mores. Pietas supplicibus debita vetere illa superstitiosa religione obscurata quasi ad deos refertur, ut hic dilucide videamus, quomodo augeatur Olympiorum deorum potestas. Cum hanc solam in notione *αἰδώς* pietatem Homerus intellegat, non inepte iam post verecundiam supplicibus praebitam de his locis agemus. *Οὐδὲ θεῶν ὄπιν ᾐδέσατ' οὐδὲ τράπεζαν* (*φ* 28), qui hospitem interfecit. Iovis metus homines ab iniuria retinet, quamobrem Iovem invocant, qui supplices ulciscatur. Atque Eumaeus non ob fabulas, quas narravit, Ulixem veretur: *οὐ γὰρ τοὔνεκ' ἐγώ σ' αἰδέσσομαι οὐδὲ φιλήσω, ἀλλὰ Δία ξένιον δείσας αὐτόν τ' ἐλεαίρων* (*ξ* 388 cf. *αἰδοῖός τε φίλος τε*), quo loco deorum metum et sensum in pastoris animo valentem coniunctos videmus.[1]) Simili ratione Phoenix senex Achillem hortatur, ne supra humana se efferat (*δάμασον θυμὸν μέγαν*: *I* 496) et Preces esse narrat, filias summi Iovis, quas homines, si quis superbiae modum transeat, precentur. Vae illis, qui preces neglegentes furoris poenas luent. Sed *ὃς μέν τ' αἰδέσεται κούρας Διὸς ἆσσον ἰούσας, τὸν δὲ μέγ' ὤνησαν καί τ' ἔκλυον εὐχομένοιο* (508 sq.). Divorum ultionem homines invocant, si ipsi nihil iam auxilii vident, velut Ulixes de procis queritur: *αἲ γὰρ δή, Εὔμαιε, θεοὶ τισαίατο λώβην, ἣν οἵδ' ὑβρίζοντες ἀτάσθαλα μηχανόωνται οἴκῳ ἐν ἀλλοτρίῳ,*

---

*δοίη κέν τις χλαῖναν ἐνὶ σταθμοῖσι συφορβῶν, ἀμφότερον, φιλότητι καὶ αἰδοῖ φωτὸς ἑῆος.* Quisquis hos versus interpolavit, certe illud *αἰδ. τε φ. τε* imitari in animo habuit, quamquam id non ita apte fecit, addito *φωτὸς ἑῆος.* Quod Brugmann, Ein Problem der homer. Textkritik p. 58 sq., cum ambiguitatem statuat, interpretatur: Wenn ihr wüßtet, daß ich euer Herr (*ἑῆος*, *ἐσ-ευς* a stirpe es. eram) bin, so würdet ihr mir aus Liebe und Achtung einen Mantel geben, so aber eqs., non accedo, cum haec ambiguitas prorsus aliena sit ab Ulixis condicione et hac fabula. Sed ne ego quidem quattuor (503—506) versus tollere velim, cum v. 502 mendici fabula male concludatur. Sed nescio an v. 504, 505 soli interpolati sint. *Π* 157 et *Ψ* 643, quos versus Hennings Homers Odyssee p. 431 comparat, parum idonei sunt, qui eos defendant; Ulixes aut aperte omnibus ambagibus omissis Eumaeum orare potuit aut, si *αἶνον* illum narrabat, verecundiam eius tentare voluit, qui voluntati hospitis ultro obsequebatur. Itaque v. 504 sq. iure tolli posse opinor.

[1]) Nautarum igitur imprimis hic Iuppiter (*ξένιος, ἱκέσιος*) est, quos poeta admonet in epigr. 8, 3 *αἰδεῖσθε ξενίοιο Διὸς σέβας ὑψιμέδοντος· δεινὴ γὰρ μῆνις ξενίου Διός, ὅς κ' ἀλίτηται.*

*οὐδ' αἰδοῦς μοῖραν ἔχουσιν* (υ 169),[1]) quo loco luce clarius cognoscimus, quam varii sensus voce *αἰδώς* concludantur: hominis verecundia erga deos, hospitis, qui in alienam domum exceptus est, reverentia erga patronum et regem. Eadem ac di ipsi sanctitate sacerdos, eorum minister et vicarius, utitur (*A* 23 = 377 *ἐπηυφήμησαν Ἀχαιοὶ αἰδεῖσθαι θ' ἱερῆα*), quare Graecos eius voluntati obsequi consentaneum est, nec poeta, e cuius ore deorum ipsa vox auditur, hac verecundia vacat, ut Ulixes poetarum ordinem praedicet (*ϑ* 479 sqq.) *πᾶσι γὰρ ἀνθρώποισιν ἐπιχθονίοισιν ἀοιδοὶ τιμῆς ἔμμοροί εἰσι καὶ αἰδοῦς, οὕνεκ' ἄρα σφέας οἴμας μοῦσ' ἐδίδαξε, φίλησε δὲ φῦλον ἀοιδῶν* (cf. Hes. th. 92). Poetis quasi deorum amicis verecundia debetur; magni aestimantur (*τιμή*), cum carminibus gloriam gentium propagent.

Pulcherrima verecundiae vis *ϑ* 170 sqq. exprimitur, ubi oratoris dignitas effertur: *ἀλλὰ θεὸς μορφὴν ἔπεσι στέφει, οἱ δέ τ' ἐς αὐτὸν τερπόμενοι λεύσσουσιν· ὁ δ' ἀσφαλέως ἀγορεύει αἰδοῖ μειλιχίῃ, μετὰ δὲ πρέπει ἀγρομένοισιν, ἐρχόμενον δ' ἀνὰ ἄστυ θεὸν ὣς εἰσορόωσιν.* [2]) Haec humanitas, qua inductus urbanus orator ceterorum sensibus parcit[3]) quamque ex animo pii et sancti viri oriri quasi necesse est, [4]) illorum quoque favorem conciliat, concentum conspirationemque animorum condit, gratiam ei affert illam et venustatem, quam Graeci verbo *χάρις* (*ϑ* 175) [5])

[1]) Proci *ἀναιδεῖς* *β* 254.

[2]) Quod G. Hermann in praefatione ad hymn. Hom. p. XVI Hes. th. 92 componit et, cum apud Hesiodum *αἰδώς* verecundiam audientium significet, hoc loco eandem notionem esse statuendam censet, valde aliam esse verborum continuationem apparet neque *αἰδοῖ μειλιχίῃ* ad *λεύσσουσι* referri potest, ita ut verba *ὁ δ' ἀσφαλέως ἀγορεύει* sint interposita. Ab audientium gaudio transit poeta ad oratorem ipsum verbis *ὁ δὲ* et pergit *μετὰ δὲ πρέπει*, quae si verbis nonnullis interpositis (*αἰδ. μειλ.*) dividuntur, non sane cohaerent (versus, quos Nitzsch ad h. l. affert [*ζ* 78 *η* 30 *ϑ* 475 *ι* 468], parum idonei sunt, qui hunc usum probent), tum participio (*ἐρχόμ.*) anteposito aliam constructionem incipere indicatur. Quod Nitzsch quaerit: Die feste Rede (*ἀσφαλέως ἀγ.*), welche in straffer Folge immer ihren sicheren Gang geht, sollte sie sich mit der zur Sanftheit gestimmten Scheu wohl vertragen, da sie doch wohl aus einer sehr entschiedenen Überzeugung und Stimmung hervorgehen muß, nimis artificiosas has dubitationes iudicabimus. Bene Hentze illud *ἀσφαλέως* explicat: ohne Anstoß, sicher. Proximis versibus alius oratoris habitus describitur: *οὔ οἱ χάρις ἀμφὶ περιστέφεται ἐπέεσσιν*, quae gratia quodammodo respondet *αἰδοῖ μειλιχίῃ* alterius oratoris, neque tamen quadrat ad Nitzschii „feste Rede". Quod poeta quidam verbis *αἰδοῖ μειλιχίῃ*, quae apud alterum poetam legit, continuatione verborum mutata aliam notionem dedit, non mirum est, cum haec duplex notio in verbo *αἰδώς* insit. Hesiodum autem vel quicumque illud maius *προοίμιον* composuit illum versum ex Homeri carminibus hausisse iam inde videmus, quod adiectivum *μείλιχος* non tam ad notionem Hesiodeam quadrat quam quae apud Homerum invenitur. Cf. Ph. Mayer, Studien zu Hom. Soph. Eur. usw. Gera 1874 p. 59.

[6] Cf. Nestoris orationem: *ἐὺ φρονέων ἀγορήσατο* *A* 253 al. Burckhardt I p. 94 transfert: mit Sanftmut und Takt.

[1] Achilles, qui se ab Agamemnone deceptum esse putat, regem increpat: *ὤ μοι, ἀναιδείην ἐπιειμένε, κερδαλεόφρον* (*A* 149 cf. 158 *ὦ μέγ' ἀναιδές*, *I* 372 *ἔλπεται ἐξαπατήσειν αἰὲν ἀν. ἐπ.*). Verbum *κερδαλεόφρων* cum legimus, iam Theognidis querimonias audire nobis videmur.

[5] Comparare possumus hymn. Cer. 214 *ἐπί τοι πρέπει ὄμμασιν αἰδὼς καὶ χάρις ὡσεί πέρ τε θεμιστοπόλων βασιλήων.* Cf. O. Loew *Χάρις*, diss. Marp. 1908.

significant.[1]) Haec notio quasi media inter verecundiam est et pudorem.

Iam ad alteram vocis *αἰδώς* notionem pervenimus, quae apud posteros maxime exculta et altius intellecta est, dico pudorem[2]). Ulixem se nudum virginibus offerre pudet (ζ 221)[3]) et Penelopa dicit: *οἴη δ' οὐκ εἴσειμι μετ' ἀνέρας· αἰδέομαι γάρ* (σ 184).[4]) Qui pudor ut ita dicam naturalis et virum et feminam tenet, quamquam iam illa aetate virorum pudor interdum paulum obtusus erat. Ita in illa deorum comoedia, quam quidam recentioris memoriae poeta Odysseae carminibus intexuit, cum Mars et Venus in cubili sunt oppressi, divorum accurrentium risus ille oritur Homericus, sed *θηλύτεραι δὲ θεαὶ μένον αἰδοῖ οἴκοι ἑκάστη* (θ 324). Eadem de causa Nausicaa apud patrem quaedam causatur, ut se vestes lavare sinat, *αἴδετο γὰρ θαλερὸν γάμον ἐξονομῆναι* (ζ 66). Etiam pudenda ipsa *αἰδώς* significare potest, velut prisco illo Iliadis loco (*X* 75), ubi Priamus flebiliter queritur: *ἀλλ' ὅτε δὴ πολιόν τε κάρη πολιόν τε γένειον αἰδῶ τ' αἰσχύνωσι κύνες κταμένοιο γέροντος κτλ.*[5]) Altero loco, quo Ulixes Thersitae se vestimenta, *τά τ' αἰδῶ ἀμφικαλύπτει* (*B* 262), derepturum esse minatur, non tam pudenda definite quam nuditatem significari nemo credet.[6]) — Deinde pudicitia eam vim accipere potest, ut quasi sensum sui ipsius exprimat, quo impletus homo debilitatis suae conscius omnia, quae circum sunt, fugere studet et in se se recipit. Ea ratione intellegendum puto, qua de

---

Schiller, „Über Anmut und Würde": Anmut ist eine Schönheit, die nicht von der Natur gegeben, sondern von dem Subjekte selbst hervorgebracht wird. In einer schönen Seele ist es also, wo Sinnlichkeit und Vernunft, Pflicht und Neigung harmonieren, und Grazie ist ihr Ausdruck in der Erscheinung. Cf. W. E. Gladstone, Homer. Stud. (transt. A. Schuster, Lpz. 1863) p. 322.

[1]) Ceterum nescio an poeta Iliadis versus *Γ* 216 sqq. spectaverit, quamquam sententiam paulo aliter expressit.

[2]) Cf. Ph. Mayer, Stud. p. 55–62.

[3]) De quaestionibus quibusdam, quae ex hoc versu oriuntur, post hoc caput pauca adnotavi.

[4]) Tamen hoc loco non solum ille mulieris sensus intellegendus est; Penelopa scit reginam dedecere aliter ac duabus vel tribus ministris deductam quasi in publicum prodire. Hic sensus non est ex pectore solo ortus. Quod Schneidewin p. 113 male intellexisse mihi videtur, cum supervacaneum ac minus simplex putat, quod Penelopa, cum ministras vocat, addit, qua de causa sola ire nolit (*αἰδέομαι γάρ*).

[5]) Quos versus quin Tyrtaeus vel quisquis Tyrt. 8, 21 sqq. finxit imitatus sit, mihi quidem non dubium, cum ad elegiae rationem imago senis foedati ex Homero petita male quadret; foedum enim putat poeta, si iuvenes a senioribus (*παλαιοτέρους* dicit) fortitudine superentur, neque habet, quod seniores pugna occisos miseros esse iudicet. Aliter disputat Cauer Grundfragen p. 529 sqq.

[6]) Quod pudenda *αἰδοῖα* vocantur, dubitari potest, utrum ipsa laedi vereantur (cf. p. 5 adn. 3) an aliis timorem iniciant magicarum virium. Quamquam licet quaerere, nonne hac in notione genuinam vocis *αἰδώς* vim invenerimus, cum alia quoque verba, velut *φρένες*, a corporis parte paulatim ad animum vel animi simile transferantur. Accedit, quod pudicitiae vim in substantivo *αἰδώς*, unde ad hanc notionem pervenire possimus, uno apud Homerum loco eoque recentissimo (*θ* 324) invenimus. Statuere possimus primum quidem verbo *αἰδεῖσθαι* ficto sensum illum timoris significatum esse, deinde illam notionem ad vocem *αἰδώς* translatam. Sed cum vocis *αἰδώς* stirpem ignoremus, haec quoque lis sub iudice manet. Si re vera ex ais-do composita est, falso coniecimus

causa Ulixes, cum poetae carmen lacrimas ei moverit, caput velet: *αἴδετο γὰρ Φαίηκας, ὑπ' ὀφρύσι δάκρυα λείβων* (*ϑ* 86). Accedit hoc loco, quod turbare non vult Phaeacum laetitiam.[1]) Et Thetis ab Iride invocata invita in deorum concilium it, dicit enim *αἰδέομαι δὲ μίσγεσθ' ἀθανάτοισιν, ἔχω δ' ἄχε' ἄκριτα θυμῷ* (*Ω* 90). Tristitia, quam aeque atque ipsa nemo sentire potest, implet mentem deae, ut abhorreat a ceterorum negotiis. In veterrimis Iliadis partibus cum non iniuria Schneidewin (p. 74 sqq.) duritiam quandam in dolore tolerando vituperet, in recentioribus carminibus saepius in solitudine vivere hominem dolentem narratur.[2])

Denique *αἰδώς* eum sensum significat, qui curat, ne hominis actio cum ea imagine discrepet, quae de viro perfectissimo in uniuscuiusque animo est efficta.[3]) Reverentia sui postulat, ne foedis facinoribus suam dignitatem maculet. Et valde differt a timore, qui extrinsecus vi hominem ad aliquid cogit, cum pudor animo sit insitus ibique oriatur. Itaque semper hae duae notiones discernuntur velut *H* 93, ubi Argivos ab Hectore ad pugnam provocatos haesitare refertur: *αἴδεσθεν μὲν ἀνήνασθαι, δεῖσαν δ' ὑποδέχθαι.* Quo in pudore pro temporum simplicitate aliorum iudicium[4]) plurimum valet. Argivi non perturbantur, *ἴσχε γὰρ αἰδὼς καὶ δέος* (*O* 657). Et qua de causa pudore sunt affecti? *ἀζηχὲς γὰρ ὁμόκλεον ἀλλήλοισιν.* Hic tamen pudor militum virtutem confirmat, itaque multum differt a notione verbi *αἰσχύνεσθαι. Αἰδώς, ὦ Λύκιοι, πόσε φεύγετε* (*Π* 422 cf. *P* 336) ita Sarpedo socios inclamat et aeque Graecos incitant duces: *ὦ φίλοι, ἀνέρες ἔστε καὶ αἰδῶ θέσθ' ἐνὶ θυμῷ, ἀλλήλους τ' αἰδεῖσθε κατὰ κρατερὰς ὑσμίνας, αἰδομένων ἀνδρῶν πλέονες σόοι ἠὲ πέφανται· φευγόντων δ' οὔτ' ἂρ κλέος ὄρνυται οὔτε τις ἀλκή* (*O* 561, 661. *E* 530; *ἐν φρεσὶ θέσθε ἕκαστος αἰδῶ καὶ νέμεσιν* *N* 122). Milites, qui pudorem tenent, fugere non possunt. Proximo demum versu dicitur alterum alteri esse verendum. Sed primum quidem admonentur, ut se quisque vel potius sociorum iudicium vereatur, ut sit vir fortis et strenuus (*O* 661 duae sententiae in unum contractae sunt). Quin etiam *αἰδώς*, quae sensum eius, quem taedium foedi cepit, significat, ignominiae vim adipisci potest, ut *E* 787 (cf. *Θ* 228) docet, ubi Iuno Argivos castigat: *Αἰδώς, Ἀργεῖοι, κάκ' ἐλέγχεα,* ut notione sensus amissa vis foedi sola retineatur, quae videtur a genuina vi plane discrepare.[5]) Paulo aliter Aeneas ab Apolline ipso confirmatus

---

1) Cf. Buchholz III 2 p 349 sq.

2) Cf. M. Wundt, Eth. d. Gr. I p. 20.

3) Buchholtz III 2 p. 179 sqq., cuius disputationem non omnino probare possum; M. Bréal, Pour mieux connaître Homère. Paris 1906 p. 29 sq.

4) Qua cum re Nestoris consilium est comparandum *B* 362 sqq.

5) Non aliter hoc loco *αἰδώς* positum esse videtur ac *Π* 422. Sed ibi ipsis verbis Sarpedonis (*πόσε φεύγετε* cf. 423 sqq.) milites ad fortitudinem incitantur (cf. *Θ* 94 sqq. *ποῖ φεύγεις . . . ἀλλὰ μέν', ὄφρα-*), cum hoc loco Iuno ignaviam Argivorum increpet ac vituperatione sola eos incitet. Si *αἰδώς* pudor est hoc loco, non intellegimus contumelias, quae sequuntur (cet. Hentze illo quoque loco vertit o Schmach). Contra *N* 95 atque maxime *O* 502 pudoris, non contumeliae vis elucet. Atque illo loco (*αἰδώς, Ἀργ., κοῦροι νέοι*) id quoque videmus, pudorem ex animo ipso oriri, non solum aliorum vituperatione excitari; pro suae aetatis vigore pugnare debent milites.

socios admonet (*P* 336) *αἰδὼς μὲν νῦν ἥδε γ', ἀρηιφίλων ὑπ' Ἀχαιῶν Ἴλιον εἰςαναβῆναι ἀναλκείῃσι δαμέντας* (cf. *νέμεσιν*), quo loco perinde non nominantur, quorum vituperationem Troiani vereri possint. Ipsi ignominiam sentiunt, cum alii viri virtute sua et viribus confidant (329). In pudore quoque quam varii sensus vigeant, ex *P* 91 sqq. optime cognoscitur, quo loco Menelaus Patroclo mortuo secum deliberat, num corpus amici defendat: *ὤ μοι ἐγών· εἰ μέν κε λίπω κάτα τεύχεα καλά Πάτροκλόν θ', ὃς κεῖται ἐμῆς ἕνεκ' ἐνθάδε τιμῆς, μή τίς μοι Δαναῶν νεμεσήσεται, ὅς κεν ἴδηται· εἰ δέ κεν Ἕκτορι μοῦνος ἐὼν καὶ Τρωσὶ μάχωμαι αἰδεσθείς, μή πώς με περιστήωσ' ἕνα πολλοί.* Pudor[1]) eum vetat ingratum se praebere in eum, qui propter ipsius honorem mortem subierit, gratia igitur condit pudorem (cf. Theogn.). Sed illud quoque secum considerat socios esse indignaturos. Nondum ad tantam tenuitatem sensus excultus est, ut, quidquid accidat, ei soli homo se committat, ceterorum iudicio quasi universi populi conscientia boni et mali exprimitur. Neque mirum, quod eorum iudicium maxime respicitur, qui auctoritate senectutis aut gentis praeter ceteros eminent, praesertim si etiam gratiae et pietatis sensus admiscetur. Ita Hector, cum eius culpa patria pereat, de civibus suis cogitans pudore afficitur, ne deterior quis sibi id exprobrare possit (*X* 104 *νῦν δ' ἐπεὶ ὤλεσα λαὸν ἀτασθαλίῃσιν ἐμῇσιν, αἰδέομαι Τρῶας κτλ. Z* 442). Sed hic quoque pudor, qui impellit haesitantem ad officium explendum et ad fortitudinem, non turpitudinis sensus est animos mordens (cf. *αἰσχύνην*), sed quasi firmum consilium id exsolvendi, quod Hectoris iudicio patriae et sui ipsius honori debetur.

Quodam Odysseae loco (*β* 64) omnia fere coniuncta videntur, quae animos ad bonum faciendum et ad malum evitandum permovere possunt, cum Telemachus procos, ut iniuriis desistant, obsecret: *Οὐ γὰρ ἔτ' ἀνσχετὰ ἔργα τετεύχαται, οὐδ' ἔτι καλῶς οἶκος ἐμὸς διόλωλε· νεμεσσήθητε καὶ αὐτοί, ἄλλους τ' αἰδέσθητε περικτίονας ἀνθρώπους, οἳ περιναιετάουσι. θεῶν δ' ὑποδείσατε μῆνιν, μή τι μεταστρέψωσιν ἀγασσάμενοι κακὰ ἔργα.* Naegelsbach (V 23) hic triplicem pudoris originem agnoscit: eignes sittliches Gefühl, Scheu vor den andern Menschen, Furcht vor dem göttlichen Zorn. Equidem verum pudorem verbo *νεμεσσήθητε* praecipue significari non puto. Telemachus sic censet: ceteri omnes scelesta haec facinora putant, itaque et ipsi indignamini, h. e. ipsi quasi scelerum suorum indices producti mihi concedite vos modum hominibus statutum factis transgressos esse, ut lingua vernacula

---

[1]) Omnibus igitur his locis pudor viros ab ignavia retinet, quamquam aliis locis hoc sensu non impediuntur, quominus se timore esse affectos confiteantur. Cf. Schneidewin l. l. 58 sq. Helbig, Das homer. Epos a. d. Denkmal. erl. p. 294 sq. Atque animadvertendum quidem est Homerum pallorem timoris, *χλωρὸν δέος* (cf. *λ* 529 *οὔτ' ὠχρήσαντα χρόα*) bene nosse, cum rubor pudoris in Euripidis demum tragoediis inveniatur, non quo hic sensus alienus sit ab Homericae aetatis simplicitate (de pudoris rubore cf. L. Darwin, Ausdruck der Gemütsbewegungen [Werke transt. Carus VII] p. 283 sqq.), sed quia timoris sensus aliquanto plus valet in vita humana quam pudoris itaque in illius effectum oculi magis intenduntur.

utar: Nicht mehr schön ist es, wie mein Haus dahinschwand. Darum sagt selbst, ob dies nicht zu weit geht (cf. p. 6 adn. 2) und schämt euch . . . hoc demum versu Telemachus procos, ut suam ipsorum vitam corrigant, admonet.

Quodsi pudoris notiones quae sunt apud Homerum perscrutamur, notionem verecundiae, sive in superiores, sive in inferiores, sive in aequales vertitur, multum praevalere apparet. Quae notio cum passiva plerumque sit intellegenda, in militum potissimum pudore impellendi vim invenimus. Verecundia autem cum erga alios verteretur, fieri non potuit, quin in pudore quoque id ipsum plurimum valeret, quid ceteri censerent.

## Adnotatio ad ζ 221 (ad p. 23).

Fuerunt, qui mirarentur, quod hoc loco Ulixes pudore esset affectus, cum aliis locis audiamus viros a virginibus aut servis lavari non vereri. Ita factum est, ut nonnulli hos versus interpolatori cuidam inepto attribuerent velut Marx Rhein. Mus. 42 p. 251 sqq. Sed quae argumenta affert? Die Verse stehen nicht allein mit dem Geist des Epos überhaupt in Widerspruch. Denn die Schamhaftigkeit geziemt vor allem dem Weibe (p. 254). Tamen ϑ 86 Ulixes ipse pulchrum pudicitiae exemplum praebet. In his ipsis de Phaeacibus carminibus (cf. Cauer, N. Jahrb. 3 [1900] p. 599 sq.) haec pudicitia non mira est neque Nausicaae verbis eam repugnare infra videbimus. Ramum Ulixes ad supplicis gestum pertinere nihil nisi coniectura Marxii est; quod Ulixes sub oliva dormit, saepissime ea arbor in his carminibus commemoratur. Libenter quidem concedo Ulixem infeliciorem apparere ac magis supplicis similem, cum ramum manu teneat, quam si nudus ex silva prodeat et daemonis speciem praebeat; atque timidas virgines adesse audiverat. Neque vero ea de causa negare possumus eum, ut pudenda tegeret, ramum sumpsisse (cf. D. Mülder, Neue Jahrb. 9 (1906) p. 30 sqq., quamquam ei Ulixis nuditatem hoc loco non esse genuinam numquam concedam). — Schneidewin l. l. p. 151 sq. illam difficultatem tollere posse sibi videtur, cum dicit illum lavacri usum more quasi esse sanctum; Ulixem autem eo loco nudum apparuisse, quo nuditas non expectaretur et inusitata esset, deshalb steht dort die Situation von vornherein unter der Wirkung des Schamgefühls, und die Entblößung des Odysseus durch Fallenlassen des Zweiges in so absonderlicher Lage würde viel brüsker sein als die allmähliche Entkleidung in einer der Sitte entsprechenden Situation. Quae explicatio, quamquam non ineptam iudico, tamen minus mihi probatur propterea, quod hanc sensus simplicitatem ascribere non possum Odysseae poetis; quam non ita multo post interisse apparet, cum poeta quidam Telemachum cum Nestoris filia filium genuisse fingeret (Hes. fr. 17 Rz. cf. γ 465). Tum vero illud Thucydidis reminiscor Iones nudos certare non consuevisse. Atque praecipue quidem cum in Iliade hunc usum lavandi nondum inveniamus (cf. *E* 905), Schneidewini explicationem non idoneam puto, nam vetustum esse morem nemo affirmabit. — W. A. Müller, Nacktheit und Entblößung in der altoriental. u. älteren griech. Kunst, diss. Lips. 1906 p. 75 sq. hominibus Homericis nuditatem ignominiae fuisse concedit: Ausnahmen finden sich zweimal in der Telemachie . . . (γ 465, δ 252). Das Baden liegt sonst ausschließlich den Dienerinnen, Sklavinnen ob. denen gegenüber das Gefühl der Scham weit geringer war als gegenüber freien Frauen; nur einmal in seiner gedrückten Stimmung bei der Strandung an der Phäakeninsel schämt sich Od. auch vor den Mägden der Nausikaa und will sich nicht von ihnen baden lassen. Neque vero Theophrasto teste (char. 11) de Homeri temporibus probare quicquam possumus, quibus nondum tantum inter dominam ac servas interfuisse constat quantum saeculo III. Duobus illis locis minime audimus novi

quicquam fieri. — Buchholz II, 2 p. 15: Die Sache scheint so zu liegen, daß schließlich nichts zu der äußersten Konzession zwingt, daß die dem Badenden assistierende weibliche Person auch dann noch in dem Baderaum geblieben sei, wenn der Badende aus dem Wasser stieg und sich ankleidete (?); absolut notwendig war ihre Handreichung nur, solange derselbe in der Wanne sitzend den Körper salbte, und da hatte die Anwesenheit der Bedienenden durchaus nichts Verfängliches, da der Badende bis zum Kinn im Wasser saß (cum se ungueba t?); dann aber konnte sie sich füglich entfernen, da ihre Gegenwart völlig überflüssig war. Virum doctum lavacri usum et Homeri verba non satis deliberasse apparet. — Aliter Bischoff (Philol. 33 p. 687 sq.) hunc locum explicat: Die Schwierigkeit verschwindet durch eine andere Auffassung der Worte des Od., zu welcher die merkwürdige Stelle führt *X* 71—75, wo Priamus das nach Hektors Tod ihm drohende Schicksal beklagend ausspricht, daß eine Entblößung des Leibes für den Greis das schrecklichste sei, nicht so für den noch blühenden, kräftigen Mann. Nun ist Odysseus an unserer Stelle vom letzten Abenteuer erschöpft, beschmutzt, überhaupt verunstaltet. Sollte nicht sein *αἰδέομαι* hierin begründet sein? Sed illo Iliadis loco de mortuis tantum agitur. Iuveni, si *ἀρηικτάμενος* iacet, ignominiae corpus nudum non erit, neque tamen audimus iuvenem omnino decere corpus nudare atque id feminis praesentibus. Quin etiam alio vertere possumus hunc locum. Secundum Priami verba senem dedecet corpus suum fragile oculis hominum ostendere. (Intellegendum ita esse iuvenis nudi comparatione docetur, quamquam v. 74 sq. Priamus potius miseram imaginem senis turpiter foedati fingit; cf. Tyrt. 8, 27 *καὶ χρόα γυμνωθέντα· νέοισι δὲ πάντ' ἐπέοικεν*. Cf. supra p. 23 adn 5). Itaque cum Laerten non pudeat a Siciliensi serva lavari (*ω* 366), coniciendum est eum non plane corpus nudasse, lavacrum igitur non ad totum corpus pertinere. Hoc enim modo Odysseae locum explicuerim et exemplis nonnullis sententiam meam, quam potius ut coniecturam profero, fulcire temptabo.

Omnibus fere locis, quibus in Odyssea de lavando agitur, lavacrum non ad corpus purgandum (ut in Iliade, cf. *Ψ* 41), sed excolendum et exornandum pertinet. Lavantur viri atque unguntur, priusquam ad cenam veniant. Ulixes socios post procorum caedem admonet: *πρῶτα μὲν ἂρ λούσασθε καὶ ἀμφιέσασθε χιτῶνας κτλ.* (*ψ* 131), quem ad versum Ameis recte adnotat: indem sie sich zum bevorstehenden Tanze putzen sollen; die Reinigung vom Morde hatte schon *χ* 478 stattgefunden. Etiam magis perspicue idem *τ* 317 videmus, ubi Penelopa cum Ulixe colloquitur: *ἀλλά μιν, ἀμφίπολοι, ἀπονίψατε, κάτθετε δ' εὐνήν . . . ἠῶθεν δὲ μάλ' ἦρι λοέσσαι τε χρῖσαί τε, ὥς κ' ἔνδον παρὰ Τηλεμάχῳ δείπνοιο μέδηται ἥμενος ἐν μεγάρῳ* (cf. *θ* 427 sqq.). Denique miros illos Doloniae versus afferam (*K* 572 sqq.): *αὐτοὶ δ' ἱδρῶ πολλὸν ἀπενίζοντο θαλάσσῃ ἐσβάντες, κνήμας τε ἰδὲ λόφον ἀμφί τε μηρούς. αὐτὰρ ἐπεί σφιν κῦμα θαλάσσης ἱδρῶ πολλὸν νίψεν ἀπὸ χρωτὸς καὶ ἀνέψυχθεν φίλον ἦτορ, ἔς ῥ' ἀσαμίνθους βάντες ἐϋξέστας λούσαντο. τὼ δὲ λοεσσαμένω καὶ ἀλειψαμένω λίπ' ἐλαίῳ δείπνῳ ἐφιζανέτην κτλ.* Etsi hoc Iliadis carmen admodum recens esse constat et 576 sq. ex Odyssea sumptos esse verisimile est (F. Ranke, Homer. Unters. I Die Doloneia, Progr. Goslar 1881 p. 36 sqq.), tamen concedendum est poetam vel interpolatorem ita versus coniunxisse, ut aptum quendam nexum sententiarum intellegere sibi videretur. — Uberius poeta *κ* 358 de lavandi usu agit: *ἡ δὲ τετάρτη ὕδωρ ἐφόρει καὶ πῦρ ἀνέκαιεν πολλὸν ὑπὸ τρίποδι μεγάλῳ, ἰαίνετο δ' ὕδωρ. αὐτὰρ ἐπεὶ δὴ ζέσσεν ὕδωρ ἐνὶ ἤνοπι χαλκῷ, ἔς ῥ' ἀσάμινθον ἕσασα λό' ἐκ τρίποδος μεγάλοιο, θυμῆρες κεράσασα, κατὰ κρατός τε καὶ ὤμων, ὄφρα μοι ἐκ κάματον θυμοφθόρον εἵλετο γυίων. αὐτὰρ ἐπεὶ λοῦσέν τε καὶ ἔχρισεν λίπ' ἐλαίῳ, ἀμφὶ δέ με χλαῖναν καλὴν βάλεν ἠδὲ χιτῶνα κτλ.* Primum quidem animadvertendum est Ulixem in labro sedere (*ἕσασα*), neque tamen *ἀσάμινθον* aquae plenum fuisse putandum est cum Buchholzio, cum nonnumquam primum quidem viros vestibus esse indutos, tum demum labrum reliquisse narretur (*γ* 468 *θ* 456 al.). Tum autem quid est *λό' ἐκ τρίποδος μεγ. κατὰ κρατός τε καὶ ὤμων*? Ameis explicat: sie goß über Haupt und Schultern herab das Badewasser, das sie mit einer [illegible] oder mit den Händen aus der Wanne schöpfte. Es ist eine Art Sturzbad (Hentze contraxit hanc adnotationem). Quod si verum esset, poetam id aliter descripturum fuisse puto (cf. *K* 572). *Λόε*, id est *λοετρὰ ἔχεε*: cum verbo autem

*χέειν* saepissime poeta coniungit praepositionem *κατά* c. gen, quibus locis *κατά* significat aliquid vergere in locum vel rem infra positam, quam notionem verbo fundendi semper inesse necesse est (*N* 385 *τὼ δὲ πνείοντε κατ' ὤμων αἰὲν ἔχ' ἡνίοχος*, *E* 696 *κατὰ δ' ὀφθαλμῶν κέχυτ' ἀχλύς*, *Ψ* 765 *κὰδ δ' ἄρα οἱ κεφαλῆς χέ' ἀυτμένα δῖος Ὀδ.*, *ψ* 156 *κὰκ κεφαλῆς χεῦεν πολὺ κάλλος Ἀθήνη*) Numquam eam notionem, quam Ameis vult, invenimus. Nunc autem, si intellegimus ancillam Ulixis caput et humeros lavasse et unxisse, illos quoque locos, quos supra attuli, facile illustrare possumus neque hoc loco in verbo *κατά* intellegendo usui Homerico repugnamus. Iam non miramur Ulixem et Diomedem primum quidem in mari totum corpus lavare, tum ad cenam vocatos caput atque capillos calida aqua et unguento excolere. Aeque intellegendum est, quod in Odyssea ter, postquam lavacrum illud narratum est, serva *χέρνιβα* ministrat (*δ* 52 sqq. *κ* 368 sqq. *ρ* 91 sqq.). Praeterea cum antea, ut Ilias docet, mortuorum tantum corpora ungerentur (cf. *Σ* 350 *Ω* 582), credemus primum eam potissimum partem unctam esse, quae vestibus non tegeretur. Et Thucydides quod I 6 de athletis dicit: *ἐγυμνώθησάν τε πρῶτοι καὶ ἐς τὸ φανερὸν ἀποδύντες λίπα μετὰ τοῦ γυμνάζεσθαι ἠλείψαντο*, coniecisse videtur antea homines non totum corpus unxisse. Quantum autem studium epicorum carminum aetate in capillorum cultum collatum sit, inter omnes constat. Denique ita bene intellegemus *ζ* 227 heros: *πάντα λοέσσατο καὶ λίπ' ἄλειψεν*.

Quod quamquam me probasse spero, nondum ad id, quod volui, perveni. Si recte coniecimus nihil nisi caput et humeros lavari, statuendum est non omnia vestimenta ei, qui lavari vellet, deponenda fuisse. Sed saepissime audimus viros post lavacrum *χιτῶνι* et *χλαίνῃ* vel *φάρεϊ* vestiri. Itaque colligendum nobis est viros etiam aliud vestimentum habuisse, id quod ex locis nonnullis me probare posse opinor. Thucydides l. l. narrat athletas prius *διαζώματα* sola habuisse, quae ad hunc usum inventa esse non credo. Neque tamen hoc verbum in Homeri carminibus legimus. Quod saepius *ζῶμα φαεινόν* commemoratur, ad arma quidem pertinere videtur (sed cf. Alc. fr. 56,6 Bergk), quae corpus tegunt, sed ex vestimento quodam ortum esse verisimile est (cf. W. Amelung, Die Gewandung der alten Griechen und Römer, Lpz. 1903 p. 19). Neque vero omnibus locis *ζῶμα* in armis numerandum est (*ζῶμα* pugilum *Ψ* 683), sed iure contra Helbigium Studniczka, Beitr. z. Gesch. der altgriech. Tracht p. 58 sqq. (Reichel, Homer. Waffen p. 74 sq., 89 sqq.; Robert, Studien z. Ilias p. 40 sq., cf. Finsler, Herm. 41 p. 429) primus probavit *Δ* 187. 216 al. cingulum esse intellegendum, quod tunicae loco gestabatur et *μίτρη* illa cingebatur. De cuius cinguli forma cf. Aristarchi scholion: *ζῶμα καθῆκον μέχρι τῶν γονάτων ἀπὸ τῶν λαγόνων* (cf. Lehrs Aristarch p. 120 sq.).

Sed audiamus, quomodo Minerva Ulixem mendicum vestiat (*ν* 434): *ἀμφὶ δέ μιν ῥάκος ἄλλο κακὸν βάλεν ἠδὲ χιτῶνα, ῥωγαλέα ῥυπόωντα, κακῷ μεμορυγμένα καπνῷ· ἀμφὶ δέ μιν μέγα δέρμα ταχείης ἕσσ' ἐλάφοιο, ψιλόν*. *Ῥάκος* hoc loco non idem significare atque *δέρμα* apparet. Hentze interpretatur: *ῥάκος* ein Lumpen als Mantel, vor *χιτῶνα* gestellt, wie sonst regelmäßig *χλαῖναν*, et ad 436 *δέρμα* ein Fell, die zerfetzten Lumpen um den Körper zu bedecken. Nimis discissos Hentze pannos putat, quibus solis indutus Ulixes procorum cenam adit. Tum autem quaeremus, si Ulixes lacernam habeat, quid sibi velit *μέγα δέρμα*, quod postea nusquam reperimus. Itaque *ῥάκος* non lacernam, sed *ζῶμα* illud putabimus. Eodem modo interpretor *ξ* 342, ubi Ulixes apud Eumaeum, quomodo Ithacam venerit, fingit: *κεφαλῇ δὲ κατὰ ῥάκος ἀμφικαλύψας* ad litus navit (349 sqq.). Lacerna maior est quam quae ita alligari possit, ut non liberi motus prohibeantur. Immo cingulum solvit, quod femora impedit quoque facile collum involvi potest. Quod recte nos interpretatos esse v. *ξ* 460 sqq. docetur, cum Ulixes, si lacernam quamvis exiguam habuisset, talem fabulam fingere non potuerit. Videmus igitur mendicum Ulixem vestimento quodam indutum esse, quod *ζώματι* militum respondeat. Praeterea animadvertendum est, cum saepissime *χλαῖνάν τε χιτῶνά τε εἵματα* coniungantur, ut vestimenta, quae supplicibus dantur, significentur (*ξ* 320 *ο* 348. 368 *π* 79 al.), semper *εἵματα* deesse (*γ* 467 *δ* 50 al.), cum eum, qui lavit, vestiri narratur. Contra cum Ulixem Scheriae puellae vestiant, *πὰρ δ' ἄρα οἱ φᾶρός τε χιτῶνά τε εἵματ' ἔθηκαν* (*ζ* 214), Ulixes enim in mari *ζῶμα*

quoque illud amiserat. *Εἵματα* et *ῥάκεα* quamquam totum vestitum significare possunt, nihil obstat, quominus praeterea certum quoddam vestimentum significent (etsi de appositionis vi in formula illa *χλαῖνάν τε χιτῶνά τε εἵματα* dubitari posse concedo. Hentzii explicatio ad ζ 214 *εἵματα* zur Bekleidung, eine stehende prādikative Apposition similibus exemplis non fulcitur; equidem dicam: überhaupt die Kleidung, cf. *B* 261 infra), atque id ipsum, quod ex vetustissimo hominum usu sumptum esse verisimile est (σ 67 *ζώσατο μὲν ῥάκεσιν περὶ μήδεα*, quo cum loco si *Ψ* 683 comparamus, cingulum potissimum intellegemus; tunicam antea exui utroque loco non commemoratur). Idem genus vestimenti intellegendum videtur *B* 261 *ἀπὸ μὲν φίλα εἵματα δύσω, χλαῖνάν τ᾽ ἠδὲ χιτῶνα, τά τ᾽ αἰδῶ ἀμφικαλύπτει*. Dubium quidem est, num intellegere liceat: und was . . . Hentze explicat *τά τε* was irgend, die vorhergenannten Gegenstände zusammenfassend und verallgemeinernd, ut *τά τε* non tam ad *χλαῖνάν τ᾽ ἠ. χ.* quam ad *φίλα εἵματα* pertineat. Compluribus locis, quibus Hentze illud *τά τε* dergleichen, derlei interpretatur non multum interest, num und was dicamus (cf. ο 421 ν 410. 60, α 338 al.), hoc autem loco si intellegimus: 'quaecumque-velant' summum pondus priori versus parti additur, quamquam ultimis verbis summam ignominiam significari (cf. *X* 75) Hentze quoque concedit. Itaque equidem alteram illam interpretationem probo (quod Hagena, Beitr. z. Krit. u. Erklär. der homer. Ged., Philol. 8 p. 390 contra disputat Mir scheint aber die *μίτρη* nicht ein allgemein gebräuchliches Stück des Anzuges oder der Rüstung gewesen zu sein eqs. non multum valere constat). Id quidem omnino hoc loco elucet Graecis ignominiae fuisse pudenda nudare, qua re non minime confirmatur nostra coniectura. — Praeterea de Romanorum illis vetustis vestimentis, cincto et campestri, admonere licet (cf. Marquardt - Mau, Röm. Privataltert. p. 550 sq., Kiessling ad Hor. ep. ad Pis. 50), quorum usus paulatim, postquam tunica vulgabatur, in oblivionem venit. Nonne verisimile est Graecos simile suum vestimentum, quod, cum aliud nomen nesciam, *ζῶμα* voco, non statim deposuisse, sed aliquamdiu et *ζώματι* laneo et *χιτῶνι* linteo indutos fuisse, praesertim cum brevis fuisse haec tunica putanda sit?

Nescio an idem colligere liceat ex versibus ξ 478 sqq., ubi Ulixes fabula ficta Eumaeum, ut lacernam sibi det, commovere studet. Narrat enim se, cum aliquando ante Troiae portas in statione esset, alsisse, quod sine *χλαίνῃ* exisset. Eum hoc vestimento caruisse ex compluribus versibus elucet (478): *ἔνθ᾽ ἄλλοι πάντες χλαίνας ἔχον ἠδὲ χιτῶνας . . . αὐτὰρ ἐγὼ χλαῖναν μὲν ἰὼν ἑτάροισιν ἔλειπον* et (488) *οὐ γὰρ ἔχω χλαῖναν· παρά μ᾽ ἤπαφε δαίμων οἰοχίτων᾽ ἴμεναι*. Versu 482 autem legimus: *ἀλλ᾽ ἑπόμην σάκος οἶον ἔχων καὶ ζῶμα φαεινόν*. Quaerendum igitur est, num *ζῶμα* idem vestimentum sit atque *χιτών*. Sed cum v. 482 arma sola nominari verisimile sit — ipso attributo *φαεινόν* adiecto docetur hoc *ζῶμα* aere fuisse ornatum — non dubium est, quin *χιτών* aliud vestimentum hoc loco significet; v. 489 *σάκος* et *ζῶμα*, quae arma non solum corpori fovendo conducunt, non commemorari non mirum. Hoc igitur loco milites certe et *ζώματι* et *χιτῶνι* indutos fuisse constat. Idem Robert l. l. p. 41 dicit: Es ist sehr möglich, daß Helbig und Reichel recht haben, wenn sie annehmen, daß auch unter dem Chiton in myken. Zeit in der Regel noch *μίτρη* und *ζῶμα* getragen worden seien, und wenn die Troer *Π* 419 *ἀμιτροχίτωνες* heißen, so soll dadurch vielleicht in der Tat eine Änderung in der bisher üblichen Kriegstracht angedeutet werden. Qua in re animadvertendum est *μίτρην* sine *ζώματι* inveniri non videri, cum *μίτρη* hoc contineat, quae sententia non refutatur, si nonnullis locis, ubi *μίτρη* affertur, de *ζώματι* tacetur; neque vero coniciendum est homines Homericos mitra sublata *ζῶμα* quoque posuisse. Quod A. Gemoll, Homer. Blätter, Progr. Striegau 1885 p. 6 sqq., demonstrare vult *ζῶμα* et *μίτρην* (u. — metallener Belag), unum vestimentum, tunicam (*χιτῶνα*) continere (cf. *ζωστῆρα*), illorum vv. dd. disputationibus satis reiectum est. Quae cum ita sint, habemus, quod conicíamus pace quoque homines *χιτῶνι* et eo vestimento, quod *ζώματι* militari respondet, indutos fuisse vel certe hunc usum non omnino incredibilem esse (velut *μίτρην* et *θώρηκα* aliquamdiu una gestas esse constat). Praeterea Thucydides l. l. docet Iones immodico vestitu usos esse (cf. M. Müller, Quaest. vestiar. diss. Gotting. 1890 p. 48: 'Illud autem *μετρία ἐσθῆτι* eodem (sc. ad vestium cu-

mulationem] spectare puto, non ad materiem vestium minutam, sed ad n u m e - r u m', sed cf. Xenophanis fr. 3 Bergk). Neque ex *B* 42 al. concludemus homines Homeri nudos dormivisse; animadvertendus est *K* 21 (cf. 131) ἔνδυνε περὶ στήθεσσι χιτῶνα (Menelausne tunicam non induerit (29), incertum est). Vulcanus *Σ* 414 primum quidem cingulo solo indutus esse videtur, tum tunicam induit.

Quod tam raro de hoc cingulo in carminibus audimus, cogitandum est poetas quibusdam legibus impeditos fuisse (cf. de Wilamowitz, Homer. Unters. in Philol. Unt. VII p. 91 adn. 3: Auch die Sitte dieser Menschen ist in dieselben Bande geschlagen wie ihre Kleidung, ihr Hausrat, ihr Schmuck. Wir müssen sie doch gekleidet und überhaupt s t i l i s i e r t denken, wie die ältesten Vasen sie zeigen oder noch besser ihre Gräber. . . . Aber tief in die Kultur der Jahrhunderte 8, 7, 6 hat dieses Stilisieren der freien Menschlichkeit doch sich eingefressen; cf. O. Immisch, Die innere Entwickl. d. griech. Epos, Lpz. 1904 p. 11 et imprimis Bréal, Pour mieux connaître Homère p. 5 sqq.), neque simplices fuisse homines, quorum aures poetae cantu delectare voluerunt. Eadem de causa illum lavandi morem incredibilem puto; cf. O. Seeck, Quellen der Odyssee p. 157: der Dichter der Telemachie konnte die Tochter des Nestor und den Sohn des Odysseus niemals in einer Situation vorführen, die nach den Sitten seiner Zuhörer ein bedenkliches Licht auf die Keuschheit der Jungfrau und die Bescheidenheit des Jünglings geworfen hätte; wenn jene die Badedienerin des Telemachos spielt, muß er dies nicht nur in historischem Sinne für schicklich gehalten haben. Nostra autem coniectura si probatur, lavacrum illud non iam mirae est simplicitatis, sed elegantiae cuiusdam ac leporis, quae bene quadrant ad recentius Odysseae carmen. (De medii aevi cultu cf. A. Schultz, Das höfische Leben z. Zeit der Minnesinger I p. 169 sqq.).

Tum eo quoque loco, unde proficiscebamur, Ulixem pudore esse affectum non iam mirum est. O. Seeck l. l. p. 156 triplicem pudorem hic cognoscere posse sibi videtur, ita ut puellarum sensus acrior sit quam Nausicaae, Ulixis acrior quam puellarum (sie scheinen trotzdem zusehen zu wollen!?). Sed ipse concedit: Daß es nicht die Absicht des Dichters sein konnte, den Mägden ein feineres Gefühl für Schicklichkeit beizulegen als der Königstochter, und dem Odysseus wieder ein feineres als den Mägden, ist klar genug, und doch läßt sich weder etwas tilgen noch auf eine andere Quelle zurückführen. . . . Eine Lösung gibt es für diese Widersprüche nicht, wohl aber eine Erklärung. Im alten Speerkampfe galt es noch nicht als unschicklich, wenn ein Mann sich nackt vor Frauen sehen ließ; hier wurde das Gebot der Herrin ohne weiteres von den Mägden ausgeführt. Der Dichter der Verwandlung aber ging von anderen Anschauungen aus; er korrigierte die Unanständigkeit seiner Quelle, nur nicht vollständig genug. (cf. K. Koch, Zur Stellung der Frau bei Homer, Progr. Eisenach 1909 p. 14 sqq.). Certaminis exemplo illum lavacri usum explicari posse nemo credet, neque vir doctus commemoravit, quo ex loco hanc sententiam collegerit. Ceterum recentior poeta, si corrigere voluit, multo simplicius id potuit versu 210 sublato (et qua de causa *γ* 465 non commutaverit, quaerendum est). Melius v. d. rem explicaverit, si artificium poetae dixerit: ideo Ulixem pudore esse affectum et solum lavari, ut Minerva facilius intercedere possit. Sed ego quoque versus illustrare possim: Nausicaa, cum dicit λούσατε, illud capitis et humerorum lavacrum dicit. (Quod addit ἐν ποταμῷ, id est ad flumen, cf. *Σ* 521. Itaque quod Marx dicit: Warum der Dichter den Odysseus die Hilfe der Mägde beim Baden abweisen läßt, scheint klar, sie können doch nicht mit ihm in den Fluß hineinsteigen, non probo. Ancillae si Ulixem lavissent, aquam προχόῳ e flumine hausissent. Eadem de causa Blümnero [Wochenschr. f. klass. Phil. 1909 col. 490 sq.] non assentior, qui putat puellas Ulixem in fluvio stantem aqua perfundere potuisse). Ulixes autem lavatur, ut se non solum ornet sed etiam purget (224 νίζετο ἅλμην), quamquam ipse humeros solos nominat. Quod *η* 296 Ulixes, ubi Nausicaae erga se comitatem quam maxime apud parentes praedicat, καὶ λοῦσ' ἐν ποταμῷ dicit, non inde conicimus ut Hentze: λοέω in faktiver Bedeutung: jemanden sich baden lassen. — W. Chr. de Esveldii dissertationem De balneis lavationibusque Graecorum (Utrecht 1908) inspicere non potui.

# III

Homeri carmina quantum valuerint apud Graecos, optime ex **Hesiodi**[1]) exemplo discimus. Idem poeta, qui in carmine, quod Opera et Dies inscribitur, reges *δωροφάγους* accusat, in theogonia 80 et 434[2]) Homerum secutus *αἰδοίους* reges vocat, cum regibus hoc *ἐπίθετον* apud epicos poetas attribui soleret. Neque tamen cum Homerico poeta consentit, qui innatam regi esse dignitatem iudicaverat; tum demum cum Musae rorem suum regis linguae instillaverunt, suadam illam gratam tenet, *ἐρχόμενον δ' ἀν' ἀγῶνα θεὸν ὥς ἱλάσκονται αἰδόι μειλιχίῃ* (th. 91), quibus verbis Homerus (*θ* 170 sqq.) utitur, ut venustam oratoris verecundiam significet. Populus tum regem veneratur, si vere regis munere fungitur et ius ac iustitiam colit,[3]) non propter avitam aliquam dignitatem.[4])

*Θεῶν γένος* (th. 44) etiam Hesiodo venerandum est, sed proprium est, quod deabus imprimis singularis haec dignitas tribuitur velut Themidi (th. 16), Iustitiae (O. 256 *ἡ δέ τε παρθένος ἐστὶ Δίκη, Διὸς ἐκγεγαυῖα, κυδρή τ' αἰδοίη τε θεοῖς, οἳ Ὄλυμπον ἔχουσιν*), Cereri (O. 301). Eadem verecundia, quae sanctis iuris aeterni custodibus debetur, pius pastor afficitur erga frugum deam, quae hominis navi et industrii horreum donis suis replet. Sed quod in hymnis quoque Homericis omnibus fere deabus cognomen *αἰδοίη* datur,[5]) paulo acutiorem factum esse poetarum sensum animadvertimus, qui virginis et mulieris pudicitiam ut singularem cognovit. Homerus enim *αἰδοίους* vocat et viros (reges, hospites) et

---

[1]) Rzachii editionem sequar.

[2]) Cf Plat. rep. III 390 E *δῶρα θεοὺς πείθει, δῶρ' αἰδοίους βασιλῆας*; Hes. catal. fr. (Berl. Klassikertexte V, 1 p. 45.14) *αἰδοίου βασιλῆος*.

[3]) Cf. Ed. Meyer, Gesch. d. Altertums II p. 356.

[4]) Ut Hermannus apud Homerum versuum ordinem commutabat, ita idem hoc loco facit D. A. Lennep (Animadv. ad Coluth. I, 10 p. 122 ed. Schaefer 1825). Transponit enim versum 92 post v. 86. Sed difficultatem nimis facile ille removisse sibi videtur. Nam si plane Hesiodum Homerum esse secutum statuimus, alter quoque versus (91) transponendus est, praesertim cum non intellegamus, cur ille unus versiculus transpositus sit a poeta. Tum autem alia difficultas oritur, quod v. 85 idem fere significat ac v 91. Praeterea in tradito ordine verba *ἀσφαλέως ἀγορεύων* optime quadrant ad proximum versum, et sententiarum conexus non ineptus esse videtur. Itaque ordinem nobis traditum servabimus, cum vocem *αἰδώς* duplicem illam vim verecundiae et pudoris habere sciamus, etsi concedendum est adiectivum *μείλιχος* non tam ad huius loci notionem quam Homeri quadrare. Neque enim populus regis, sed rex populi animum tentat. Ceterum duos hos versus postea in Hesiodi carmina esse interiectos mihi verisimillimum est, cum similem sententiam iam v. 84 sq. (*ῥεῖ μείλιχα . . . πάντες ἐς αὐτὸν ὁρῶσι*) inveniamus et v. 93 *ἱερὴ δόσις* potius ad v. 90 pertineat.

[5]) Hymn Cer. 374 *παρ' αἰδοίῃ Δημήτερι* 486 (Ceres et Proserpina) *σεμναί τ' αἰδοῖαί τε*, hymn. Merc. 5 *Μαῖα, νύμφη ἐυπλόκαμος, Διὸς ἐν φιλότητι μιγεῖσα, αἰδοίη* (= hymn 18,5), hymn. 6,1 *αἰδοίην χρυσοστέφανον καλὴν Ἀφροδίτην*, hymn. 27,2 *Ἄρτεμιν . . . παρθένον αἰδοίην*, hymn. Ven 21 *οὐδὲ μὲν αἰδοίῃ κούρῃ ἅδεν ἔργ' Ἀφροδίτης, Ἱστίῃ, ἣν πρώτην . . . πότνιαν*, cf. hymn. 29,9 *σὺν αἰδοίῃ τε φίλῃ τε Ἑστίῃ* (Tales locos inepte imitatus est qui *B* 514 finxit, quem versum cum aliis spurium puto; cf. Hentze, Anhang ad h 1.). Praeter hos locos in hymnis Hom. adiectivum *αἰδοῖος* uxoribus tantum attribuitur (hymn Ven. 44 Cer. 343 Ap. 148 cf. Hes. th. 953). — *Αἰδοία Χάρις* Pind. Ol. 6,76, cf. Kaibel epigr. Gr. 13,2.

feminas, sed eas quidem, quae singularem in familia locum obtineant velut uxorem, socrum, veterem nutricem.[1]) *Αἰδοῖαι* igitur vocantur non quod feminae sunt, sed quia ceteris excellunt. Postea autem cum omnibus fere deabus iisque solis id attribui cognomen videamus, apparet deas, ut essent feminae, hoc cognomine dignas visas esse. Quae cum ita sint, quaerendum est, quomodo poeta id adiectivum intellexerit, utrum activam vim (züchtig) an passivam (hehr) ei attribuerit. Illud quidem credere non possum, cum uno loco excepto (ϱ 578) semper passivam vim apud Homerum usurpari invenerimus. Nam hymn. Ven. 21 etsi activam vim intellegere possumus, tamen altera illa notio hoc quoque loco incredibilis non est, cum compluribus locis velut Hes. O. 255 hymn. Cer. 486 hymn. 6,1 nihil nisi passivam notionem statuere possimus. Praeterea posteris temporibus adiectivum *αἰδήμων* fictum est, quod, nisi *αἰδοῖος* passivam potissimum vim habuisset, supervacaneum fuisset. Quod Plato (leg. XII 943 *E*) *Δίκη, παρθένος αἰδοίη* explicat, quasi Iustitia vereatur falsum quid admittere, inde nihil temere coniciendum est, cum philosophus secundum moralem suam doctrinam locum explicet, ut iam supra vidimus Plutarchum illud *αἰδοῖοι βασιλῆες* similiter intellexisse. Sed Empedocles quoque semel (fr. 112 Diels) videtur activam illam vim usurpare, ita vero, ut genetivum obiectivum, quem dicimus, adiciat. Postremo mihi liceat versum quendam ex Apollonii Rhodii Argonauticis afferre, qui subtilissime epicorum poetarum usum intellexit: III 123 *τιμήεσσα γυναιξὶ καὶ ἀνδράσιν αἰδοίη τε ἔσσεαι.*[2]) Aeque ego quoque apud Hesiodum verecundiam mulieribus a viris praebitam intellego.[3])

Hesiodus in aetate sua non multa invenit, quae laudari possint. Quod patribus sanctum et venerandum videbatur, liberis ludibrio est; itaque queritur (O. 192): *δίκη δ' ἐν χερσὶ καὶ αἰδὼς οὐκ ἔσται· βλάψει δ' ὁ κακὸς τὸν ἀρείονα φῶτα,* periit iuris iurandi sanctitas, ut deae ipsae *Αἰδώς* et *Νέμεσις*[4]) a talibus sceleribus abhorrentes in divorum

---

[1]) Cf. caput alterum p. 15 sqq.

[2]) Etsi et *γυναιξὶ καὶ ἀνδράσιν* et *τιμήεσσα αἰδοίη τε* coniuncta esse videmus, tamen si qui locus singulis verbis in versu attributus sit et caesuram respicimus, *αἰδοίη* potius ad *ἀνδράσιν* pertinere concedemus.

[3]) Supra dubitavimus, quomodo illud *αἰδοίη ἄλοχος* esset interpretandum. Nunciam statuimus initio quidem *αἰδοίην παράκοιτιν* vocatam esse matrem familias. Tum autem hic non tam illa verecundia principibus omnino praebita intellegebatur quam ea, qua vir feminam respicit. Et quamquam subtiliorem esse hanc verecundiae vim apparet, aliam ac deteriorem uxorum condicionem factam esse elucet. Neque enim probo, quod exponit L. Bloch (Neue Jahrb. 4 (1901) p. 23 sqq.) ex Iliadis aetate paulatim crevisse feminarum honorem. Non satis discernit v. d. inter *παράκοιτιν* et *παλλακίδα,* quae bello parta est. Qui honor in Ionicis Odysseae carminibus uxoribus debetur (cf. Aretam, Penelopam, Helenam), eum numquam postea acceperunt.

[4]) Apud alios quoque Hesiodeae quam dicimus scholae poetas haec vocabula reperimus: Berl. Klassikertexte VI p. 33,43 (Helenae proci) *ὅς δέ μιν ἀνδρῶν αὐτὸς ἕλοιτο βίῃ νέμεσίν τ'* (δ' coniciunt editores) *ἀποθεῖτο καὶ αἰδῶ.* (Ad illud *ἀποθεῖτο* cf. *ἐν φρεσὶ θέσθε αἰδῶ καὶ νέμεσιν* *N* 122). Pudicitiam quandam hoc loco vel verecundiam feminis debitam intellegemus, cum *νέμεσις* potius ad op-

sedes se receperint.[1]) Verecundia igitur hominem prohibere debebat meliorem virum laedere;[2]) et etiamsi aliquamdiu hominum sensus hebetatur, tamen alienam virtutem iis verecundiam inicere necesse est. Et cum hac verecundia aut viget aut perit *νέμεσις*, ex qua sibi conscius est homo alios sive deos sive homines rationem esse repetituros de singulis factis suis. Salutem non affert iniuria, *χρήματα δ' οὐχ ἁρπακτά, θεόσδοτα πολλὸν ἀμείνω* (O. 320), dei celeriter superbiam detrahent, quamvis multa avidae manus converrerint, *εὖτ' ἂν δὴ κέρδος νόον ἐξαπατήσῃ ἀνθρώπων, αἰδῶ δέ τ' ἀναιδείη κατοπάζῃ.*[3]) Pudorem in animo hominum habitantem impudentia opprimit. Donis quidem gaudet homo, *ὃς δέ κεν αὐτὸς ἕληται ἀναιδείηφι πιθήσας, καί τε σμικρὸν ἐόν, τό γ' ἐπάχνωσεν φίλον ἦτορ* (359 sq.). Sive vilissima sive maxima est rapina, par est iniuria. Aviditas taedio est Hesiodo, labor et industria prosperam reddunt vitam, *πλούτῳ δ' ἀρετὴ καὶ κῦδος ὀπηδεῖ* (313). Contra foeda est inopis condicio, ut inlustribus illis versibus dicitur, qui etiam in recentiorem Iliadis partem (*Ω* 45) invaserunt et posteris bene noti sunt:

Op. 317 *αἰδὼς δ' οὐκ ἀγαθὴ κεχρημένον ἄνδρα κομίζει,*
318 *αἰδώς, ἥ τ' ἄνδρας μέγα σίνεται ἠδ' ὀνίνησιν.*
319 *αἰδώς τοι πρὸς ἀνολβίῃ, θάρσος δὲ πρὸς ὄλβῳ.*[4])

---

probrium violentiae pertineat. Cf. Cypriorum fr. 6,24 (Kinkel, Epic. Gr. fr. p. 24); Nemesis Iovem fugit: *ἐτείρετο γὰρ φρένας αἰδοῖ καὶ νεμέσει.* ubi verbo *τείρεσθαι* satis mire indicatur nymphae dubitationem pudicitia commotam paene morbum aequare.

[1]) Eandem sententiam paulo aliis verbis Theodectes Phaselita, tragicus poeta, eloquitur (fr. 12 N².): *ἅπαντ' ἐν ἀνθρώποισι γηράσκειν ἔφυ πλὴν ὡς ἔοικε τῆς ἀναιδείας μόνης· αὕτη δ', ὅσῳ περ αὔξεται θνητῶν γένος, τοσῷδε μείζων γίγνεται καθ' ἡμέραν.*

[2]) De verbi *ἀρείων* notione cf. M. Hecht, Die griech. Bedeutungslehre Lpz. 1888 p. 154 sqq.

[3]) Quis est, quin ista legens recordetur sententias a philosophis et rerum scriptoribus postea prolatas, qui eam optimam rei publicae condicionem putabant, cum omnes pari sorte contenti neque ulla possidendi cupiditate corrupti vixerunt. Cf. R. Pöhlmann, Gesch. d. antiken Kommunismus und Sozialismus I p. 114 sqq., 131, II p. 127 sqq. Ita profecto, si de his locis iudicamus, *αἰδώς* est is sensus, qui hominem, ut hunc vitae ordinem quasi naturalem obtineat, impellit, vel, ut sermone vernaculo utar, die soziale Gerechtigkeit, quae notio optime quadrat ad v. 192, ubi *αἰδώς* in tota hominum societate vigens significatur. Cet. cf. Büchsenschütz, Besitz und Erwerb im griech. Alt., Halle 1869 p. 7 sq.

[4]) Quam ob rem R. Peppmüller (Philol. 41 p. 4), quem sequitur Rzach, transposuerit hos versus (317, 319, 318), non satis intellego. Peppmüller quidem eos in nostrum sermonem ita convertit: Nicht taugt falsche Verschämtheit den dürftigen Mann zu bereichern: Dennoch gesellt sich Verschämtheit zur Armut und Frechheit zum Reichtum: Ja, die Verschämtheit ist's, die den Menschen schadet und nützet. Primum quidem non habebat, quod *κομίζει*, ut traditum est, secundum similem Homeri locum in *κομίζειν* cum G. Hermanno mutaret, cum Hes. O. 500 *κομίζει* in eadem verborum continuatione legatur. Poeta si Homerum omnino imitari voluisset, illud *παρεῖναι* perinde servavisset. Deinde *κομίζειν* non locupletandi vim habet. Primus igitur versus hoc fere significat: Malus est pudor, qui pauperem regit, qui imbuit eius animum desperatione de condicione misera, quae facultatem ei demit victus pariendi, cum melioris for-

Duplex pudor a poeta statuitur: Falsus pudor paupertate plerumque oritur, sed pauperem prioris dignitatis memorem impedit, ne id faciat, quod foedum sibi esse putet, quamvis sit necessarium saluti, velut Ulixes mendicus vereri videtur apud procos mendicare (cf. Eur. Bell. fr. 285, 14);[1]) alter est verus pudor, qui, quoniam pia verecundia deorum favor et hominum studium paritur, hominem auget, quo sensu saepius quam divites imbuuntur pauperes, qui noverunt suam debilitatem.

---

tunae socios labore vacare videat. Quodsi statim tertius versus sequitur, nemo intelleget hic alium pudorem significari atque in priore versu et v. 318 plane supervacaneus videbitur. Neque enim v. 319 iterum nimium pudorem egentis carpit poeta, sed ut superbiam divitis vituperat, ita praedicat illum verum et modicum pudorem (cf. 324). Peppm. quidem hanc coniecturae suae difficultatem in nostro sermone evitavit, cum primum quidem transtulit: falsche Verschämtheit, deinde Verschämtheit. An hoc quoque versu nimium pudorem intellegi vult vir doctus, id quod ex verbis u n d Frechh. coniciam? Sed. apud Hesiodum legimus non *αἰδώς τοι πρὸς ἀνολβίῃ θάρσος τε πρὸς ὄλβῳ*, sed particula *δέ* opponitur superbiae divitum modestia pauperum. (Versus 579 sqq. comparari non possunt, cum ibi Auroram o m n i a continere narretur, nil discernatur vel opponatur.) Sed iam totam continuationem versuum spectemus. Antea Hesiodus fratrem admonuit, ut ipse labore sibi victum pareret (*ἔργον δ' οὐδὲν ὄνειδος*). Ita propria quadam notione positum videtur *αἰδὼς οὐκ ἀγαθή*, quoniam Perses laborem ut foedum quid despicere videtur, id quod bene intellegemus, cum Perses ad meliorem vitae cultum natus esse sibi videatur (cf. Ulixem mendicum). Sed quid est: *αἰδώς τοι πρὸς ἀνολβίῃ*, si eodem modo id explicamus? Cum generaliter ad omnes pauperes, non ad Persen solum, haec *αἰδώς* pertineat (*πρὸς ἀνολβίῃ*), pigritia quaedam sit intellegenda vel potius humilitas egeni hominis. Quod si verum est, cur poeta dicit v. 318 *ἠδ' ὀνίνησι*? Et haec humilitas prorsus aliena est a Persae condicione. Quanto facilius hunc versum illustrare possumus, si cum proximis versibus coniungimus. Postquam nimium fratris pudorem vituperavit poeta, commemorat in bonam et in malam partem verti posse pudorem (v. 318). Tum nova quaedam sententia incipit v. 319; divitum superbia carpitur, pietas vel honestas commendatur, quae apud divites raro, multo saepius apud homines divitiis carentes invenitur. Animadvertendum est non vocem *πενίη* (*οὐλομένη* th. 593, *κακή* O. 638, *οὐλομένη θυμοφθόρος* 717) usurpari, sed *ἀνολβίην* opponi *ὄλβῳ*. Cum ita ordinem nobis traditum servare atque satis explicare possimus, non habemus, quod illam difficilem atque obscuram coniecturam accipiamus. — Nimis severe de his versibus iudicare videtur A. Kirchhoff, Hesiodos' Mahnlieder an Perses p. 66: Auch die Verse 314, 315 (= 318 sq. Rzach), welche an dieser Stelle gar nicht passen, sind eine junge Interpolation ....; es sind sprüchwörtliche Redeweisen (vgl. 314 und Ilias *Ω* 44. 45), die der im vorhergehenden Verse zur Anwendung gekommenen (vgl. Odyssee *ρ* 347) ohne andere Rücksicht, als die auf das allen gemeinsame Stichwort (*αἰδώς*), angeflickt worden sind. Illos versus non male quadrare ad reliquos iam ostendimus. An vir doctus putavit versum 314 (= 318 Rz.) haustum esse ex Iliade, ubi eum interpolatum esse apparet, cum non quadret ad Achillis misericordiam? Sed unde ille fluere potuit nisi ex Hesiodi loco, qui alio vetustiore Homerico versu usus addidit nonnulla, ne pudoris notionem omnino vituperare videretur. Kirchhoff quod singula carmina distinguere studet, carminis septimi finem non versu 313 (309 Kirchh.) invenio, sed potius v. 318 (314 K.). Tum v. 319 denuo orditur poeta vel quisquis hos versus inter Hesiodi carmina interpolavit, cum sententiam v. 315 significatam plenius exponat.

[1]) In tragici cuiusdam fragmento (adesp. 556 N.[2]) cum ignavia comparatur haec mala *αἰδώς*:

*αἰδὼς ἀπώλεσ' αὐτόν, ἐρρέτω, κακή·*
*πολλὴν γὰρ αὐτὴν δειλὸς ὢν ἐκτήσατο.*

Pauca lyrici vetustissimi [1]) praebent exempla eaque omnia ad vitam militarem aut civilem pertinentia. Ita **Callinus** iuvenes ad patriam defendendam vocat Homericis verbis (*β* 65): *οὐδ' αἰδεῖσθ' ἀμφιπερικτίονας ὧδε λίην μεθιέντες* (fr. 1,2). Cum pudorem (Ehrgefühl) excitat, studio pugnandi animos imbuit. Fruendam esse vitam **Archilochus** docet (fr. 59): *οὔτις αἰδοῖος μετ' ἀστῶν (οὐδὲ) περίφημος θανὼν γίγνεται· χάριν δὲ μᾶλλον τοῦ ζοοῦ διώκομεν ⟨οἱ⟩ ζοοί.* Rebus gestis fortis vir fit praeclarus et venerandus inter cives; haec *αἰδώς* honorem solum significat ab aliis tributum, nisi forte indignatio quaedam poetae verbis inest, quod verecundia mortuis debita est laesa (cf. fr. 60 *οὐ γὰρ ἐσθλὰ κατθανοῦσι κερτομεῖν ἐπ' ἀνδράσιν*, Soph. Ai. 1266 sq.). — Omnibus viris, ut **Tyrtaeus** canit, pro patria et gente est pugnandum, nam qui patriam deseruit, eius *οὐδεμί' ὤρη γίγνεται, οὔτ' αἰδὼς οὔτ' ὄπις οὔτ' ἔλεος* (fr. 8,12). Nemo infelicem colet, nemo verebitur, sive hoc loco misericordiae vim intellegimus, sive illum ut supra honorem, nam exulem sequitur *ἀτιμίη καὶ κακότης*. *Αἰδώς* quasi totam verecundiae vim continet, ad quam et deorum iussa *(ὄπις)* et suus quemque animus *(ἔλεος)* impellit.[2])

Tota rerum condicio valde mutata videtur, si **Theognideorum**[3])

---

[1]) Numeros adieci anthologiae Bergkianae a Crusio emendatae.

[2]) F. Dümmler, Der Ursprung der Elegie (Philol. 53 p. 201 sqq. = Kl. Schr. II p. 405 sqq.) hac in quaestione comparat id, quod de nudis feminis memoriae proditur, quae ita ad fortitudinem viros incitabant. Simili in furore Sibyllae canunt, Theocles, Solo al. carmina fingunt, quorum vis in eo est, ut pudorem excitent. p. 209: An Stelle der feierlichen Beschwörung der Truppen ist bei Homer der gedrängte Mahnruf der Führer getreten; aber *αἰδώς, Ἀργεῖοι,* ist nach wie vor das moralische, oder, wenn man will, prämoralische Band zwischen Führer und Mannen. Et alio loco (Sittengeschichtl. Parallelen Philol. 56 p. 11 = Kl. Schr. II p. 218): Obwohl in dem uns Erhaltenen die Nützlichkeitsgesichtspunkte (*καλόν-ὠφέλιμον*) einen breiteren Raum einnehmen, so wird der Appell an die *αἰδώς* doch wohl einer älteren Schicht der griechischen Elegie angehören. Zu den stehenden *αἰδώς*-Motiven gehört auch die Ausführung, welch schimpflichen Anblick ein gefallener Greis biete. Equidem puto pudorem cum elegiae primordiis minime cohaerere. Illi nudorum hominem ritus (cf. Weinhold, Abh. der Berl. Ak. 1896; Jahn, Vom bösen Blick, Ber. d. sächs. Ges. d. Wiss. 1855 p. 93; W. A. Müller, Nacktheit und Entblößung p. 77 sqq.) valde dissimili ex origine orti esse possunt, sive magica vi cogunt aliquem (maxime hostes), sive fugientem confirmant, cum ignominiam illi ortam demonstrant (vel potius ut indignationem moveant, se ipsi dedecorant), sive dolentem rusticis facetiis exhilarant (velut Baubo Cererem). Accedit, quod perrarae sunt tales narrationes apud Graecos potissimum ac, num Solonis aliorumque furorem v. d. iure comparet, dubium. Quod in nonnullis elegiis pudor civium vel militum excitatur, inde nihil de primordiis coniciendum videtur, cum optime ille pudor (*περικτιόνων* Call.) respondeat notioni Homericae. Virum doctum, cum e philosophorum usu proficisceretur, ita vocem *αἰδῶ* intellexisse puto, cum idem indicaret de advenis (l. l. p. 206 Der Anblick des Unglücks, der Erniedrigung ist für den Hellenen eine schmerzliche Scham, die er so schnell als möglich fortschafft, er hilft aus Scham, und auch der Bettler ist ihm *αἰδοῖος*) et de verecundia regis (Das hellen. Königtum, Kl. Schr. II p. 355).

[3]) Cf. H. Bernhardt Theognis quid de rebus divinis et ethicis senserit, diss. Vrat. 1875. M. Schulze, Der ethische Gedankengehalt der griech. Elegiker und Iambographen, Progr. Freiberg 1899 p. 6; Pöhlmann l. l. II p. 138; F. Wendorff, Die aristokrat. Sprecher der Theognissamml. Göttingen 1909.

corpusculum perlegimus. Veterum morum propugnatores acerbe queruntur novae aetatis homines veteris verecundiae et veteris virtutis oblitos esse. Aviditas, quae homines in longinquas regiones ducit, videtur omnium malorum esse causa. Perpauci sunt, *οἷσιν ἐπὶ γλώσσῃ τε καὶ ὀφθαλμοῖσιν ἔπεστιν αἰδώς, οὐδ' αἰσχρὸν χρῆμ' ἔπι κέρδος ἄγει* (v. 85). Pudor non iam linguam coercet, quae sanctissima instituta carpere non veretur, neque oculos, in quibus omnium temporum acumen modestum animum cognovit. Omnium animi sunt depravati: *αἰδὼς μὲν γὰρ ὄλωλεν· ἀναιδείη δὲ καὶ ὕβρις νικήσασα δίκην γῆν κατὰ πᾶσαν ἔχει* (291 sq., 647 sq.)[1], ubi duobus vocabulis idem fere significat poeta. Quem perdere volunt divi, ei superbiam mittunt et furorem atque ipse scelerum poenam luet. Itaque nihil melius poeta parentibus suadere potest, quam ut hunc pudorem liberis tradant (409): *οὐδένα θησαυρὸν παισὶν καταθήσῃ ἀμείνω αἰδοῦς, ἥτ' ἀγαθοῖς ἀνδράσι, Κύρν', ἕπεται.*[2]) Nam *ἀνδράσι τοῖς ἀγαθοῖς ἕπεται γνώμη τε καὶ αἰδώς* (635), quamquam sunt pauci (636). Quibus locis, qui prioris Theognideorum partis sunt omnes, pudor eam fere vim habet, ut iuvenes dignitatem ordinis patricii obtineant neve velut populares illi opibus florentes novarum rerum cupidos se praebeant. Talis vir, dummodo venustas et virtus ei insit, ab omnibus civibus pari verecundia respicitur: *γηράσκων ἀστοῖσι μεταπρέπει, οὐδέ τις αὐτὸν βλάπτειν οὔτ' αἰδοῦς οὔτε δίκης ἐθέλει* (937 sq.), seni praecipue haec verecundia praeberi videtur. Quae verba apud Tyrtaeum quoque reperiuntur (fr. 10,39),[3]) ut fortis militis gratiam ostendant.[4]) Duas igitur notiones in Theognideis verbo *αἰδώς* inesse videmus, verecundiae et honoris. Neque tamen affirmem activa notione sola Theognidem ipsum esse usum, quamquam alter versus, in quo passiva notio invenitur, gravem suspicionem praebet (1067 *τί μοι πλοῦτός τε καὶ αἰδώς*). Similiter **Solo** boni et sapientis civis virtutes praedicat, qui *πρὸς ἁπάντων ἀνθρώπων αἰεὶ δόξαν ἔχειν ἀγαθήν* cupit et deos precatur: *εἶναι δὲ γλυκὺν ὧδε φίλοισ', ἐχθροῖσι δὲ πικρόν, τοῖσι μὲν αἰδοῖον, τοῖσι δὲ δεινὸν ἰδεῖν* (fr. 12,6).[5])

---

[1]) Cf. 677 *χρήματα δ' ἁρπάζουσι βίῃ, κόσμος δ' ἀπόλωλε,* sed hos versus a Theognide esse fictos non verisimile, cum verbum *κόσμος*, quamquam translatum *αἰδοῖ* illi (291) respondere videtur, proprie remigii ordinem significet itaque imitationis speciem versus praebeat. Hes. O. 320 sq., 324 et Theognidis versum poeta quodammodo contaminavit. *Κόσμος* in hoc uno versu Theognideorum occurrit.

[2]) Cf. Democr. 208 *πατρὸς σωφροσύνη μέγιστον τέκνοις παράγγελμα.* Plat. leg. 729 B cf. Euthyd. 282 A.

[3]) Iure Peppmüller (Buchholz, Anth. a. d. Lyr. p. 170) hos versus tollere noluit. Cf. J. Heinemann, Herm. 34 p. 596 sq.

[4]) Animadvertendum est ceteris locis (Hes., Eur., Plat.), ubi *αἰδὼς καὶ δίκη* coniuncta invenimus, activam vim intellegendam esse. Hoc loco non tam pudor quam dignitas significatur.

[5]) De Solonis fr. 28 certi nihil affirmare possum: *εἰ δὲ γῆς ἐφεισάμην πατρίδος, τυραννίδος δὲ καὶ βίης ἀμειλίχου οὐ καθηψάμην μιάνας καὶ καταισχύνας κλέος, οὐδὲν αἰδεῦμαι· πλέον γὰρ ὧδε νικήσειν δοκέω πάντας ἀνθρώπους.* de Wilamowitz, Aristoteles und Athen, Berl. 1893 II p. 309 haec sic transfert: Mag ich auf meinen Ruf als Weiser einen Schandfleck damit gebracht haben, daß ich die Tyrannis verschmähte: ich schäme mich dessen nicht, glaube vielmehr . . . Haec verbi *αἰδεῖσθαι* notio apud illius aetatis scriptores nova videtur. Nescio

Apud Homerum *αἰδοῖός τε δεινός τε* identidem coniuncta legimus. Solo has notiones discernit, timorem vult arcere inimicum, verecundiam amicos connectere.[1] *Αἰδεῖσθαι δὲ φίλους,* hoc ut cogitent, Theognis (399) quoque homines monet, ac praesertim si beneficiis animus est obligatus, gratiam ut referat postulatur. *Ἐγὼ δὲ σὲ πολλάκις ἤδη εὖ ἔρδων αἰδοῦς οὐδεμιῆς ἔτυχον* (1265), ita queritur poeta libri alterius elegiarum, sed quamvis pulchra sit sententia, non obliviscendum pueri amorem cupere, qui ita monet, quam notionem etiam manifestius intellegimus alio loco (1331) *αἴδεό μ', ὦ παῖ ⟨καλέ⟩, διδοὺς χάριν, εἴ ποτε κτλ.* Gloriam poeta, quam carminibus illis peperit, et beneficia effert ac lamentatur: *αὐτὰρ ἐγὼν ὀλίγης παρὰ σεῦ οὐ τυγχάνω αἰδοῦς, ἀλλ' ὥσπερ μικρὸν παῖδα λόγοις μ' ἀπατᾷς* (253 sq.), quo loco Germanice 'Achtung, Rücksicht, Dankbarkeit' dicere possumus, quo sensu puerum impediri iustum est, ne patronum suum fallat. Quos versus Theognidi abiudicare non audeo, etsi nimis similes sunt illis posterioris partis versibus. Ebrietatem acribus verbis vituperat, *αἰδεῖται δ' ἔρδων οὐδέν, ὅταν μεθύῃ* (482), nulla verecundia compescitur. Sed totum in eo est, ut deos verearis: *Κύρνε, θεοὺς αἰδεῦ καὶ δείδιθι· τοῦτο γὰρ ἄνδρα εἴργει μήθ' ἔρδειν μήτε λέγειν ἀσεβῆ* (1179 sq.). Verum ne ignoremus, e cuius ore haec pia adhortatio fluat, statim circumscribit sententiam: *δημοφάγον δὲ τύραννον, ὅπως ἐθέλεις, κατακλῖναι οὐ νέμεσις πρὸς θεῶν γίγνεται οὐδεμία.* Non ex intimo animi impulsu bene agendi oritur hic pudor, sed ex subtili deliberatione, quae dis ipsis praescribere audet, quid puniant quidve concedant.

Propius ad pudoris notionem accedimus, si **Sapphus** venustos illos versus legimus, qui a veteribus num iure Lesbiacarum poetarum dialogus[2]) putentur dubitari potest. Aristoteles quidem (Rhet. I 9) tradidit **Alcaeum** incipere: *θέλω τι Fείπην, ἀλλά με κωλύει αἴδως* (fr. 19),[3]) illam respondere (fr. 23): *αἰ δ' ἦχες ἔσλων ἵμερον ἢ κάλων, καὶ μή τι Fείπην γλῶσσ' ἐκύκα κάκον, αἴδως κέ σ' οὐ κ⟨ατ⟩ῆχεν ὄππατ', ἀλλ' ἔλεγες περὶ τῶ δικαίω.* Naturalis feminae sensus in paucis his verbis patet, quae in sui animi voce certam regulam agendi invenit.

---

an *οὐ* v. 3 ad *μίαρας κτλ.* quoque pertineat et *οὐδὲν αἰδεῦμαι* (vel potius *οὐδέν' αἰδ.* sed cf. Theogn. 482) constantiam poetae significet (neminem timeo nec maledicentem nec minantem). Cf. fr. 30,4 sq.

[1]) Cf. N. Riedy, Solonis elocutio quatenus pendeat ab exemplo Homeri Progr. München 1903 p. 31 sq.

[2]) Cf. G. Welcker, Sappho (Kl. Schriften I p. 111 adn. 2), Crusius anthol. adnot. p. LII sq. Aristotelem, quem carmen Sapphus integrum legisse puto, erravisse mihi quidem non verisimile. Quod Crusius errorem quendam interpretum Horati comparat, inde potius discimus non verisimile esse talem poetarum dialogum fingi potuisse, nisi extitisset. De aliis quoque poetis similia memoriae prodita sunt atque etiam Alcaei versus extat, quo Sappho alloquitur (fr. 34). Tum quo metro Sapphus versus facti sint, animadvertendum est, cum perraro Alcaei pede videatur usa.

[3]) Alcaei fr. 9 *Μέλαγχρος αἴδως ἄξιος εἰς πόλιν* non satis explicare possum (cf. Welcker, Kl. Schriften I p. 129 sq.), cum Melanchrum inimicitias cum Alcaei gente suscepisse audiamus, sed ex fragmenti ipsius verbis honoris vel verecundiae notio intellegenda esse videatur. Cf. M. Duncker, Gesch. des Altertums VI

Oculi demissi certissimum sunt pudoris testimonium, qui non sinit rectum hominis sensum neglegi. Paulo alius tamen est Alcaei pudor (erga feminam versus) atque is, quem Sappho in animo habet. Qui omnino, quid bonum et honestum sit, indicat, ut alio iudice extra se carere homo possit.

Apud **Pindarum**, ultimum et summum veterum Graecorum praeconem, perspicue diversas vocis *αἰδώς* notiones simul videmus. Verecundia regi debita iam apud Homerum quasi innata ei videbatur itaque dignitatem ipsam regis significabat. Haec notio, quae paulatim[1]) amplificabatur, apud Pindarum quasi ad incrementi finem pervenit. Thebanus enim poeta id unum in ea intellexit insignem esse illum, cui talis dignitas attribueretur. Ita factum est, ut *αἰδοῖος* insignis et praeclari vim acciperet velut O. 3,42 *εἰ δ' ἀριστεύει μὲν ὕδωρ, κτεάνων δὲ χρυσὸς αἰδοιέστατος,* quo loco venerandi vis plane est sublata. Atque A. Boeckh P. 5, 15 sqq. *τὸ μὲν ὅτι βασιλεὺς ἐσσὶ μεγαλᾶν πολίων, ἔχει συγγενὴς ὀφθαλμὸς αἰδοιότατον γέρας, τεᾷ τοῦτο μιγνύμενον φρενί* sic latine reddit[2]): 'Habet congenitus splendor pretiosissimum hoc munus

---

p. 276: Im Vergleich zu dem neuen Herrn (Myrsilum dicit) nennt Alk. den M. einen „der Achtung würdigen Mann". Id quod v. d. convertit, iniuria Crusius videtur improbare (Pauly-Wiss. I p. 1501), de interpretatione dubitare licet (fortasse dixit poeta Melanchrum dignum honore non videri nisi forte malis civibus). Neque vero de Melanchro tyranno quicquam ex hoc loco discimus (ut Crusius).

[1]) Cf. Theogn. 937 *βλάπτειν οὐδ' αἰδοῦς οὐδὲ δίκης* (p. 36).

[2]) Locum optimo iure obscurum vocat Schröder. Neque quod Boeckh explicandi causa profert, comprobare possum. *Ὀφθαλμόν* enim metaphorice splendorem significare multis exemplis ad O. 2, 10 illustrat. At eam vim tum habet, cum nobis rem quandam universam spectantibus aliqua pars eminere videtur, ut eam praestare dicamus in illa non aliter atque oculum in humano corpore (plurimum Soph. O. R. 987 ausus est, si quidem codicibus et scholiis fidem habere possumus, cf. Bruhn ad h. l.). Aut si alterum quempiam carissimum esse animo nostro dicere volumus, eum cum oculo comparamus, quod membrum pretiosissimum putatur hominis. Neque vero si tuum oculum dico, tuum splendorem sentio, ut idem verbum primum quidem corporis membrum et partem significet, deinde etiam sine comparandi facultate ad universum corpus pertineat. Eadem de causa Mezgeri explicationem (Pindars Siegeslieder Lpz. 1880 p. 226), reicio: eine durch Geburt zuteil gewordene glänzende Stellung (*ὁ συγγενὴς ὀφθαλμός = ὁ συγγενὴς πότμος*) hat mehr als anderes eine ehrfurchtgebietende Würde an sich. — In scholiis aliter locus explicatur: *ἔχει σου ὁ συγγενὴς ὀφθαλμὸς γέρας αἰδοιότατον, τουτέστιν ὁ ἴδιός σου ὀφθαλμὸς βλέπει περὶ σὲ ὂν τὸ γέρας τῆς βασιλείας αἰδοιότατον κτλ.* Quod si verum est, Homeri illam regiam dignitatem denuo invenimus, et idem fere statuit Christ: Rex vultu prae se fert *αἰδῶ*, gravitatem et maiestatem regiae dignitatis. Sed quid est oculus innatus? (Neque enim *συγγ. ὀφθ.* nihil est nisi oculus tuus, ut Schroeder vult, qui prorsus aberrare a vero mihi videtur, cum vertit: 'Ac primum quidem, quod rex es potentissimus, omni tempore sponte refert oculus tuus venerabilem hanc dignitatem — quasi legamus: *αἰδῶ* — in animo tuo penitus infixam', neque *μιγν. φρενί* illud recte intellexisse.) Id quod congenitum homini est, quasi a deo quodam demissum est in animum nascentis aut coniunctum cum eius vita. Non corpus et eius membra homini sunt innata, sed mores (*ἦθος συγγ.* O. 13,13), fortuna (*εὐδοξία* 3,38, *πότμος* 5,40) alia ut facultas futura providendi N. 1,28). Itaque Christ cum aliis *συγγενής* in *συγγενές* mutavit et ad *γέρας* rettulit (Gravitatem, quam innatam et a maioribus acceptam habebat). Sed quomodo oculus tantam

tua temperatum mente' (quo loco verbum *αἰδοιότατον* quidem recte interpretatur v. d.). Idem in verbo *αἰδεῖσθαι* cognoscimus P. 4, 173 (*αἰδεσθέντες ἀλκάν magni aestimantes audaciam*, cf. Homeri illud *μνήσασθαι ἀλκῆς*), ubi propria venerandi vis desideratur.[1]) — Aliis locis plus ex pristina notione servatur. Apollo assumit *φαιδίμαν ἀνδρὸς αἰδοίαν πρόσοψιν* (P. 4, 29), ut dignitas eius vultus et verecundiam et fiduciam inicere possit. Sed honoris potius notionem *αἰδώς* habet quam verecundiae. Quo honore utebatur Xenocrates apud cives suos: *αἰδοῖος μὲν ἦν ἀστοῖς ὁμιλεῖν* (I. 2, 37).[2]) Idem poeta, cum victores quosdam dis commendet, precatur: *Ζεῦ πάτερ ... δίδοι τέ οἱ αἰδοίαν χάριν καὶ ποτ' ἀστῶν καὶ ποτὶ ξείνων* (O. 7, 89) vel *Ζεῦ τέλει' αἰδῶ δίδοι καὶ τυχὰν τερπνῶν γλυκεῖαν* (O. 13, 115), ubi *αἰδώς* quid sit, alter ille locus docet. Honor cum ex divitiis et vitae bonis maxime pariatur, a dis ut donum petitur. Quibus locis quamquam verecundia paulum gravitatis amisisse videtur, tamen Pindarus veterem illam et genuinam vim non sustulit, ex qua intimus sensus nos, ut alios vereamur, impellit. Supplicibus incantationibus Iasoni opus est, quibus Medeae verecundiam eximat (P. 4, 218 *ὄφρα Μηδείας τοκέων ἀφέλοιτ' αἰδῶ*), qua filiam parentes colere oportet. Quo loco primo verecundiam parentibus a liberis praebitam cognoscimus. — Tum implicat Pindarus vocis *αἰδώς* notione sensum quendam, qui proprius est pii animi poetae: Semper se mortalem esse cogitet homo neve superbia inflatus sibi omnia licere credat, cum iusta deorum ultio nocentem assequatur. Etiam proloqui talia

---

dignitatem prae se fert? Nisi forte oculum pro toto vultu poni credemus. Praeterea ea quae prius dicebantur *τὸ μὲν ὅτι κτλ.*, postquam a Christio particula *τ'* post *συγγενές* interiecta separata sunt, plane obscura remanent. — Fortasse alio tendit *συγγενής*, ut non innatum quiddam, sed cognatum significet velut P. 4,133, N. 6,8, P. 10,12, ac *συγγενὴς ὀφθαλμός* est frater aut quilibet ex cognatis, qui Arcesilam ex eadem gente prognatum tanta potentia uti vident. Id, quod rex es magnarum urbium, id ipsum temperatum tua mente, summum decus habent cognati', i. e. cognati gaudent, quod in regia potentia moderata mente utitur Arcesilas. *Συγγ. ὀφθαλμὸς ἔχει* dicit satis audacter poeta, cum in oculis ipsis insideat invidia, quae nocere possit opibus. *Τοῦτο μεγ.* refertur ad *τὸ μέν*. Idem fere poeta extremis carminis versibus dicit unius Arcesilae laudem toti genti decus afferre: *εὔχομαί νιν Ὀλυμπίᾳ τοῦτο δόμεν γέρας ἐπὶ Βάττου γένει.* Quae sententia probatur etiam comparato carmine P. 4, quod in eiusdem Arcesilae honorem fictum non ita multo ante Cyrenam missum erat; cuius in exitu (263 sqq.) poeta, ut Damophilo, cognato cuidam regis (cf. 280), reditus in patriam permitteretur, oraverat. Quam rem iam spectavit Pindarus, cum v. 145 sq. finxit et colloquium illud regis et Iasonis satis sedatum. Nec Damophilum, quod seditioni interfuisset, in exilium eiectum esse puto cum scholiasta; immo in *ἱπποτροφίᾳ* eum carpsisse regis fortunam verisimile (cf. 281, 283). Quod nisi verum esset, Pindarus fabulam illam de Pelia et Iasone narrare non potuisset. Victoria currus parta facillime poeta adiutore veniam exul impetrare potuit. Quid autem, si eundem Damophilum Pindarus significat P. 5, 16? Regem precibus obsecutum esse etiam v. 43 sqq. testantur.

[1]) Neque enim Christio assentior ('qui fortitudinem tamquam deam reverebantur'). Plures interpretationes congessit Dissen.

[2]) Nisi Arch. fr. 59 Sol. fr. 12, 6 Pind. O. 7, 89 hanc interpretationem probent, activam potius vim intellegamus, ut cives vereatur X. (cf. P. 6, 53). Sed dubitari potest.

scelera veretur poeta, ne aut se ipsum polluat aut aliis id malo sit omini. N. 5, 14 *αἰδέομαι μέγα εἰπεῖν ἐν δίκᾳ τε μὴ κεκινδυνευμένον* (id quod Boeckh vertit: vereor rem magnam proloqui ac non iuste perpetratam).[1]) Cavendum est, ne quid incaute contra deorum voluntatem committamus. *Ἐν δ' ἀρετὰν ἔβαλεν καὶ χάρματ' ἀνθρώποισι προμάθεος αἰδώς* (O. 7, 44; providi hominis verecundia et obsequium i. e. maiorum ver., cf. N. 11, 45). Unius hominis meritum totis gentibus gaudium condit. Quae verba quamquam ad Rhodios quadrant non minore verecundia quam providentia obsecutos Soli patri, qui iis, ut Minervae favorem sacris sibi conciliare studerent, suaserat, tamen generaliter, quomodo homines de rebus divinis cogitare debeant, docent.[2])

---

[1]) Cf. de Wilamowitz, Berl. Sitzungsber. 1909 p. 813.

[2]) De hoc loco, quamquam non tam prope ad nostrum propositum pertinet, cum nondum recte intellegi videatur, nonnulla disserere nobis liceat. Pindarus postquam Solem liberis sacra mandavisse narravit et verecundiae praemium praedicavit, sic pergit (v. 45) *ἐπὶ μὰν βαίνει τι καὶ λάθας ἀτέκμαρτα νέφος καὶ παρέλκει πραγμάτων ὀρθὰν ὁδὸν ἔξω φρενῶν, καὶ τοὶ γὰρ αἰθοίσας ἔχοντες σπέρμ' ἀνέβαν φλογὸς οὔ· τεῦξαν δ' ἀπύροις ἱεροῖς ἄλσος ἐν ἀκροπόλει. κείνοις ὁ μὲν ξανθὰν ἀγαγὼν νεφέλαν πολὺν ὗσε χρυσόν· αὐτὰ δέ σφισιν ὤπασε τέχναν* . . . Sunt, qui v. 44 *Προμάθεος* legere voluerint, quos etiam Christ sequitur, sed quid Iapetionides Prometheus hoc loco sibi vult, qui numquam postea commemoratur? (Cf. Fritzsche, Beitr. z. Kritik u. Erklär. des Pindar, Progr. Güstrow 1880 p. 24.) Animadvertendum est veterem scholiastam falsam hanc interpretationem nondum nosse; sed cum v. 48 ignis identidem nominetur, fieri non potuit, quin v. 44 pro inusitato adiectivo nomen proprium celebris Titanis intellegeretur (velut in recentioribus scholiis), etsi verecundiae laus non ita erat apta ad reliquam eius vitam; eademque de causa Dissenii interpretationem Boeckhium secuti ('Promethei nomen dictum interdum pro prudentia', cf. Schröder ad h. l.) reicio. Neque Jebb quod 'Shame, daughter of Forethought' interpretatur (Journ. of Hell. Stud. III p 155) et P. 5, 27 comparat, assentior, cum Pindarus aut articulum aut voces *θυγατήρ* vel *γόνος* vel simile addere soleat neque, cur *Αἰδώς* filia Promethei dicatur, comparato illo versu intellegatur. — In proximis versibus illustrandis Boeckh cum plerisque interpretibus scholia sequitur, cum ita eos vertat: 'Supervenit tamen quaedam etiam oblivionis ex improviso nubes et subducit rerum agendarum rectam viam mentibus. Et hi namque non habentes ardentis semen ascenderunt flammae, condideruntque igne destitutis sacris lucum in arce'. Illis Iuppiter pluit aurum, Minerva dedit perfectissimam artem. Quae si recte reddidit Boeckh, quomodo intellegemus? Rhodiine qui gravi oblivionis poena digni videntur, ultro summis deorum beneficiis obruuntur? Neque cum Fritzschio (cf. Hartung) sic argumentari licet: Wohl waren die Rhodier klug und weise, aber auch dem Weisesten begegnet es, daß er etwas vergißt. Hanc enim sententiam viri d. temere Pindaro subiciunt neque explicare possunt, quomodo *προμάθεος αἰδώς* ex Rhodiorum neglegentia eluceat. — Omnes difficultates facile levantur, si ea, quae Zenonem secutus Diodorus V 56 de fabulis Rhodiorum tradit, deliberamus. Cum in insula Minervae sacra quidem sollemnia, sed ea singularia igne neglecto fierent et praeterea deam non Rhodi, sed Athenis, in sui nominis urbe, sedem suam habere inter omnes constaret, facile fieri potuit, ut hae res inter se iungerentur. Sol liberis promisisse traditur — ita Diodorus narrat — eos Minervam apud se excepturos esse, qui primi deae sacrificarent. Tum Rhodii, qui ceteros praevenire studebant, prae festinatione ignem omiserunt, ut dea non Rhodum domicilium suum faceret. A. Becker, De Rhodiorum primordiis diss. Ien. 1882 p. 114 sq. recte iudicavit 'primordia cultus deae Lindiae cum Atheniensium religione Minervae collata esse, inter utramque gentem tamquam certamine ficto, quo, utra deam sibi

Pio animo qui ita futura providet, non carebit deorum donis, virtute et victoriis, id quod in paeane quoque nuper reperto legimus (Oxyrh. pap. V 1908 num. 841, paean 2, 50): *τὸ δ' εὐβουλίᾳ τε καὶ α[ἰδ]οῖ ἐγκειμένο[ν] αἰεὶ θάλλει μαλακαῖς ε[ὐ]δίαι[ς]*. Superiori nos numini cedere oportet; sed homines omnia se posse credunt: *δέδεται γὰρ ἀναιδεῖ ἐλπίδι γυῖα · προμαθείας δ' ἀπόκεινται ῥοαί* (N 11, 45). — Nonnumquam easdem fere atque apud Theognidem sententias invenimus, cum ambo novum genus veteris dissimile crescere sentiant. Pindarus postquam Aetnaeos equorum esse studiosos et animo divitiis maiore narravit, ipse haesitat: incredibile dixi, *αἰδὼς γὰρ ὑπὸ κρύφα κέρδει κλέπτεται,*[1]) *ἃ φέρει δόξαν* (N. 9, 33). Auri sacra fames Thebano quoque poetae odio est, quamquam divitias hereditarias patricii viri, sine quibus etiam virtus esset obscura, non vituperat, sed novorum hominum aviditatem, qui veteres ordines evertunt. Ac proprium quidem eius est, quod censet gloriam sequi verecundiam, ut suspicemur hanc verecundiam nihil aliud significare nisi veterum institutorum respectum et veterum morum vitam. Neque enim vulgi studium spectat poeta, sed nobilium et bonorum assensionem. Quo pudore qui imbutus est, non solum certaminibus, sed etiam bello laudem pariet (v. 36). Nam quod *δόξαν* poeta commemorat, suum carmen nos *ἐν ὑπονοίᾳ* intellegere vult; scit enim, quid ipse principibus praebeat.[2]) Haec vocis *αἰδώς* notio bene congruit illi Pindari virtuti, quae omnia continet, quae nobilem illius

---

vindicet, decernatur, nimirum ad id expediendum, qua de causa dea maxime sit Atheniensium'. Nec vero mihi quidem ille comprobavit, quod concludit Pindarum illud certamen nondum commemorare nec cognitum habere. Nam tum quid significant Pindari verba *λάθας νέφος*, quae, utcumque explicantur, aliquo modo certamen illud et Rhodiorum cladem spectant? Non dubium, quin iam Pindari temporibus haec fabula narrata sit. Ac poeta, qui gloriosam insulae originem pronuntiaturus est, praeterire non potest cultum Minervae, cuius templum in arce est. Itaque secundum vulgarem fabulam Solis mandatum filiis i. e. Rhodiis datum refert, neque tamen reliqua narrare vult, quae Rhodiorum gloriam et ambitionem non minime offendebant. Vana sunt omnia illa: Oblivionis nubes ex (hominum) mentibus rectam rerum gestarum viam subducit (quo loco attendendum, quod poeta praesenti tempore utitur). Non obliti sunt Rhodii ignem, sed quod nondum habebant ignis semen, ignem omiserunt. Itaque dea non carae suae insulae suscensuit et Athenis habitare maluit, sed multis beneficiis et Iuppiter et Minerva favorem suum praestiterunt. Pindarus quomodo fabulas a vetustioribus poetis traditas corrigat vel corrumpat de Wilamowitz docet Philol. Unters. IX p. 58sqq.

[1]) Cf. P. 3, 54 *ἀλλὰ κέρδει καὶ σοφία δέδεται.*

[2]) Angustius vocem *αἰδώς* interpretatur E. Herkenrath Herm. 39 p. 314 adn. 3: *Αἰδώς* in v. 33 ist die Göttin, von der hernach als *κείνα θεός* die Rede ist. Es ist eine jener Mischungen von Person und Begriff, wie sie Wilamowitz Isyll. 166, 15 bespricht. . . Hier wird eine bestimmte Seite der *Αἰδώς* als Einzelwesen differenziert, die, welche Ruhm bringt. Damit ist, wie v. 36 zeigt, das kriegerische Ehrgefühl gemeint. Demgemäß ist auch *κέρδος* hier nicht der Gewinn der gemeinen Habsucht, sondern ein ganz augenblicklicher Vorteil, der, daß Chromios am Leben bleibt (sic). Das sieht denn freilich etwas unsoldatisch aus, und darum wird der alte General im folgenden gleich beruhigt: bei soviel Heldentaten denkt niemand, daß er Angst habe. *Αἰδώς* non solum pudor militis in pugna est, sed etiam equitum ac principum et pertinet ad totam vitam

aetatis virum ornant, velut honestatem, certaminum victorias, pedum celeritatem reliqua.[1])

Pulchre Pindarus pudicitiae quoque vim expressit. Venus Apollini et virgini Cyrenae *ἐπὶ γλυκεραῖς εὐναῖς ἐρατὰν βάλεν αἰδῶ . . . ἁρμόζοισα γάμον* (P. 9, 12). Pudoris sanctitatem,[2]) quae matrimonium condit, canit poeta. *Κρυπταὶ κλαΐδες ἐντὶ σοφᾶς Πειθοῦς ἱερᾶν φιλοτάτων, Φοῖβε, καὶ ἔν τε θεοῖς τοῦτο κἀνθρώποις ὁμῶς αἰδέοντ', ἀμφαδὸν ἁδείας τυχεῖν τὸ πρῶτον εὐνᾶς* (P. 9, 41). Miro quodam modo poeta sentire videtur has pudoris leges[3]) non unius aetatis consuetudine esse

---

agendam. Paene transferamus: Standesgefühl. Ceterum vir doctus versum 33 satis neglegenter legisse videtur.

[1]) Cf. Koch in dissertatione supra p. 4 citata.

[2]) Hoc loco non venustatem quandam (cf. *ἐρατάν*) intellegendam esse versibus proxime citatis probatur.

[3]) Cf. quae Apollonius Rhodius de gente quadam narrat II, 1019 *ὅσσα μὲν ἀμφαδίην ῥέζειν θέμις ἢ ἐνὶ δήμῳ ἢ ἀγορῇ, τάδε πάντα δόμοις ἔνι μηχανόωνται. ὅσσα δ' ἐνὶ μεγάροις πεπονήμεθα, κεῖνα θύραζε ἀψεγέως μέσσῃσιν ἐνὶ ῥέζουσιν ἀγυιαῖς. οὐδ' εὐνῆς αἰδὼς ἐπιδήμιος, ἀλλὰ σύες ὣς . . . μίσγονται χαμάδις ξυνῇ φιλότητι γυναικῶν.* Discrepare igitur videtur et Pindarus et Apollonius ab Homeri carminum moribus (cf. *ε* 120, *ζ* 288), sed non eodem ab utroque modo *ἀμφαδίην* intellegitur ('legitime' Hom., 'publice' Pind.). — Mire et inusitate Pindarus hoc loco verba composuit, ut non facile de vocis *αἰδέονται* notione iudicari possit. Nonne interrogamus, quid velit *αἰδώς* in hac fabula? Multi viri docti (Boeckh, Hermann, Welcker) coniecerunt poetam, quod Telesicrates ipse amore cuiusdam puellae Thebanae incensus fuisset, ut ad *σωφροσύνην* eum vocaret, in carmine illum celebranti talia finxisse. Neque vero certi quicquam nos hac de re affirmare posse constat, neque satis scio, quid iuvenis victor ex Apollinis exemplo discat. Heimsoeth (Rhein. Mus. 5 p. 1—10) poetam rudiorem ac vetustiorem fabulam ita correxisse putat, ut legitimum dei conubium fingeret; non vi Apollinem puellam rapuisse, sed persuadendo sibi conciliasse (*Πειθοῖ*). Similiter fere Mezger (Pindars Siegeslieder p. 232) hunc locum interpretatur: *τυχεῖν τοπρῶτον*: Der Liebesgenuß darf nicht erzwungen, er muß durch sanfte Überredung herbeigeführt werden; und dies darf nicht offen (*ἀμφαδόν*) geschehen; *τοπρῶτον* sagt nicht, daß es beim zweiten Mal anders wäre, es ist vielmehr mit *τυχεῖν* zu einem Begriff zusammenzufassen (id quod Lübbert Ind. schol. Bonn. 1883 probat, cum de tempore opportuno, *καιρῷ*, longius disputet). Quae persuadendi vis mihi non probatur, cum iam antea audiverimus *τὰν ἅρπασ', ἔνεικέ τε χρυσέῳ παρθένον ἀγροτέραν δίφρῳ* (6). Quomodo haec inter se congruunt, si Chiro deum admonuit, ut vim amoveret? Omnino satis ridicula talia Chironis praecepta videntur. Sed illud *Πειθοῦς* nimis illi viri docti pressisse videntur; equidem summum in *κρυπταί* inesse puto, id quod optime quadrat ad *αἰδέονται ἀμφαδὸν κτλ.* Sed qua de causa hanc fabulam finxit poeta? Id quoque melius explanari posse opinor. Pindarus explicare voluit, cur Apollo Cyrenam, Graecam virginem, in Africam quasi deportasset. Itaque narrat deum veritum esse in Graecia, quasi in conspectu hominum atque deorum (in Pelio monte, qui non ita procul abest ab Olympo, deus nympham oppresserat), puellam in coniugium petere. Non incredibilem hanc puto interpretationem, praesertim si *Ξ* 330 sqq. comparamus. Quod Chiro appellatur, poeta aliquem inducere voluit, qui facillime, quae regio huic coniugio destinata esset, profiteri posset, ne casu deus Libyam petivisse videretur. Equidem inde, quod Chiron Pindaricus Apollinis verba quodammodo illudit, minime concludere possum (ut Studniczka, Kyrene p. 41 colligit) Pindarum Chironis personam ex vetustiorum poetarum carminibus, videlicet ex Eoea quadam Hesiodea, hausisse, cum ex Pindari ipsius poesi ac consilio solo explanare possimus, qua de causa poeta id addiderit. Poetam eas personas, quae, etsi traditae fabulis et carminibus erant, eius sensui non placerent, plane tollere non veritum esse constat.

institutas, sed a natura datas ut firmissimum vinculum usus, qui inter duos sexus intercedit. Et quo magis harum legum aeternitas eluceat, fingit poeta ne divos quidem hoc sensu vacare, praesertim cum pio eius animo procaces priorum narrationes minime placeant. Sed nihilo minus concedemus altiora hoc loco poetae verba videri, quam quae ad fabulam ab eo fictam quadrent. — Pudor hominum mores custodit neque sinit has leges neglegi. *Μοῖραι δ' ἀφίσταντ', εἴ τις ἔχθρα πέλει ὁμογόνοις, Αἰδῶ καλύψαι* (P. 4, 145). Parcae, ut Pudorem velent, decedunt, si qua simultas est cognatis.[1]) Quis est, qui non Hesiodi mythum recordetur, qui fingit Pudorem et Nemesin, *λευκοῖσι φάρεσσι καλυψαμένας,* hominum iniurias indignatas gentem humanam deserere.

Non minore pietate quam Pindarus **Aeschylus**[2]) est, eius aequalis. Cum Pindarus novum genus bellis Persicis corroboratum alium vitae cultum instituere videat et iterum atque saepius ad pudorem et modestiam homines vocet, nisi deorum ira se prosterni velint, Aeschylus, qui victoriae Graecorum interfuit, laete dis confidit, qui Graecos servire non sunt passi. Sed recentem aetatis impietatem indignatur cum Thebano poeta nec segnius deos vereri iubet. Argivorum chorus cantat (Ag. 362): *Δία τοι ξένιον μέγαν αἰδοῦμαι, τὸν τάδε πράξαντ' ἐπ' Ἀλεξάνδρῳ κτλ.* Quod Iovis sunt in tutela, cuius ira omnibus verenda est (Suppl. 478 cf. 616; 362 *ποτιτρόπαιον αἰδόμενος; ὕψιστος γὰρ ἐν βροτοῖς φόβος*), reverentia supplicibus praebetur (Suppl. 641 *αἰδοῦνται δ' ἱκέτας Διός*, Eum. 475 *ἄμομφον ὄντα σ' αἰδοῦμαι* [*αἱροῦμαι* cod.] *πόλει*). Nihilo secius videbimus poetam, si pudorem, non verecundiam commemorat, minime timoris notionem coniungere. Graves poenas solvunt Persae, qui *οὐ θεῶν βρέτη ᾐδοῦντο συλᾶν οὐδὲ πιμπράναι νεώς* (Pers. 809). Deorum enim signa et arae verecundiam iniciunt hominibus, qui in umbroso nemore deorum numina habitare vident (Suppl. 344 *αἰδοῦ σὺ πρύμναν πόλεος*). Similiter eorum tantum sensus afficiuntur, qui patris sepulcrum ut aram pio animo

---

[1]) Hic quoque valde dissentiunt viri doctissimi. Plerique *καλύψαι* et *πέλει* coniungere conantur. Secundum Boeckhium ad cognatos id quadrat: simultas, pudorem ut posuerint. Christ potius tantas inimicitias dici putat, ut pudorem abiciant. O. Schröder adnotat: Pudor occultatur prae inimicitiis. Amplius iam conatur Leop. Schmidt, Pindars Leben und Dichtung, Bonn 1862 p. 301 adn., qui priora verba secernit et *αἰδῶ* cum Schneidewino nominativi vim habere censet, nam Germanice reddit: Doch die Schicksalsgöttinnen treten zurück. Wenn ein Zwist . . . ist, ist es gebotene Rücksicht, ihn mit Schweigen zu bedecken. Sed quamquam alias huius interpretationis difficultates non ignoro, id praetermitto. Nam qua de causa Pindarus Parcas decedere finxerit — qua in re consentiunt illi interpretes — nescio. Aliis locis narrat poeta Parcam gignentibus hominibus adstare (O. 6, 42) aut certaminibus institutis, unde efficitur Parcas tum demum decedere, cum homo mortis sortem expleverit. Parcas homines scelestos aut parricidas non fugere O. 2, 40 sqq. docet, quo loco Pindarus narrat Parcam Laio interfecto non decedere sed res adversas genti statuere. Quare hoc quoque loco verba *Μοῖραι δ' ἀφίσταντι* ex ceteris quasi esse soluta non probo, sed alia ratione opus esse puto. Parcae decedunt, non ut noxium relinquant, sed ut Pudorem velent. Quam ad rem conferas fr 30, quo Parcae Iustitiam ad Olympi sedem duxisse dicuntur, quod munus non tantum abhorret ab huius loci sententia.

[2]) Numeri sunt editionis Weilianae.

colunt (Cho. 106 sqq.). Pietas parentibus debita nullo pacto tolli potest, quamvis indignos illi se praebeant. Clytaemestra filium obsecrat (Cho. 896): *ἐπίσχες, ὦ παῖ, τόνδε δ'αἴδεσαι, τέκνον, μαστόν κτλ.* (Cf. p. 16 sq.). Orestes haesitans amicum interrogat: *Πυλάδη, τί δράσω; μητέρ' αἰδεσθῶ κτανεῖν;* Non casu factum esse puto, quod verecundia erga regem apud Persas solos[1]) commemoratur, qui Darei simulacrum ex inferis prodiens aspicere verentur (Pers. 699 *εἰπὲ καὶ πέραινε πάντα, τὴν ἐμὴν αἰδῶ μεθείς* cf. 694 et 703 *δέος παλαιόν*), contra Graeci *οὔτινος δοῦλοι κέκληνται φωτὸς οὐδ' ὑπήκοοι* (242). Ex sanctis religionis officiis nascitur ille sensus, qui hominem iubet malum quidvis vitare, id quod poeta claris versibus chori expressit (Eum. 538 sqq.): *ἐς τὸ πᾶν δέ σοι λέγω, βωμὸν αἴδεσαι δίκας· μηδέ νιν κέρδος ἰδὼν ἀθέῳ ποδὶ λὰξ ἀτίσῃς· ποινὰ γὰρ ἐπέσται. κύριον μένει τέλος. πρὸς τάδε τις τοκέων σέβας*[2]) *εὖ προτίων καὶ ξενοτίμους δόμων ἐπιστροφὰς αἰδόμενός τις ἔστω. ἐκ τῶνδ' ἀνάγκας ἄτερ δίκαιος ὢν οὐκ ἄνολβος ἔσται κτλ.* Qui iustitiam proterit, eius pes impius est, non tenet veram pietatem et poena eum manet. Neque tamen vere iustus et verecundus nominari potest, qui vi coactus recte agit, sed qui sui animi coactu ad bonum se vertit, eum deorum gratia non decipiet.[3]) Breviter poeta omnia conclusit, quae ad hominis virtutem pertinere putabat: verecundiam iuris, parentum, supplicum. Quare hoc loco verbo *αἰδεῖσθαι* vim vere moralem attribuere licet, cum praesertim hanc verecundiam ex animo ipso oriri oporteat. Eadem ratione Apollo Atticos senes monet (Eum. 680 cf. 710): *ἐν δὲ καρδίᾳ ψῆφον φέροντες ὅρκον αἰδεῖσθε, ξένοι* (cf. Eum. 483 *φόνων δικαστὰς ὁρκίων αἰδουμένους* [sic Weil incerta coniectura: *αἱρουμένους* cod.] *θεσμόν*). Non timor divinae ultionis, sed sui animi sensus quidam homines inducit, ut pie agant. In homine ipso omnia posita sunt, nam (fr. 394 N$^2$). *οὐκ ἀνδρὸς ὅρκοι πίστις, ἀλλ' ὅρκων ἀνήρ.* Sed quomodo verecundiae et pudoris vocem

---

[1]) Nisi illum ex antiquissima tragoedia versum afferas (Suppl. 455), ubi chorus supplex venerandis verbis Argivorum regem alloquitur. Cf. 491 *αἰδοῖον πρόξενον* (419 *εὐσεβὴς πρόξενος*). Cet. animadvertendum est nos saepe aegre distinguere posse, utrum activa an passiva vis in verbo *αἰδοῖος* intellegenda sit, velut Suppl. 194 *αἰδοῖα καὶ γοεδνὰ καὶ ζαχρεῖ' ἔπη ξένους ἀμείβεσθ'*, et duobus versibus ante: *ἀγάλματ' αἰδοίου Διός*, ubi *αἰδ.* parem atque *ἱκέσιος* vim habere videtur (cf. v. 39 *Ζεὺς . . . δέξαιτ' ἱκέτην . . . αἰδοίῳ πνεύματι χώρας*). Illa chori verba *αἰδοῖα* sunt (455), non quod regem alloquitur chorus, sed quia supplicum ritu precatur. Quod Atheniensium *βουλευτήριον αἰδοῖον* vocatur (Eum. 705), duplex videatur vis, sed Ag. 600 (*αἰδοῖον πόσιν*) passivam vim statui oportet.

[2]) Cf. schol. Cho. 53 *ἑκούσιον σέβας τὸ μὴ ἐκ φόβου, ἀλλὰ ἐξ αἰδοῦς αὐτοῖς γιγνόμενον.*

[3]) Non accurate Udalricum de Wilamowitz puto transtulisse ultimos versus in nostrum sermonem, quod dicit: Wer also lebt, so weit nicht Zwang den Willen hemmt, dem Rechte treu, wird Segen nicht entbehren. — Cf. Ov. fast. I 251 *proque metu populum sine vi pudor ipse regebat.* — Quod Wieseler et nuper Weil *ἑκὼν δ'* legunt pro *ἐκ τῶνδ'*, non accedo, cum iam verba *ἀνάγκας ἄτερ* idem velint et significaturus sit poeta ex sensibus ipsis modo allatis honestatem illam oriri ut vere liberam ita alienam ab omni licentia. Neque illam coniecturam Simon fr. 3,15 (Plat. Prot. 345 D) probare potest, quamquam hoc carmen quin spectaverit in hoc cantico poeta et quodammodo refutaverit, mihi non dubium: *πανώλεθρος ⟨δ'⟩ οὔποτ' ἂν γένοιτο.*

percipio? Prius vicinorum iudicium, in quo quasi totius gentis sententia audiebatur, paene obscuraverat proprium sensum; apud Aeschylum Clytaemestra maritum castigat (Ag. 937): *μή νυν τὸν ἀνθρώπειον αἰδεσθῇς ψόγον.* Quae haec verba loquitur, eandem esse facile credimus, quae id, quod iustum et rectum existimat, utique est peractura nec satis diligenter quaerit, num alia atque graviora quaedam officia obstent. Ubi primum igitur homo suae menti ac rationi se committere audet, incidit in graves perturbationes et errores, nisi libertatem animi ferre didicit. Nescio an consulto poeta huic feminae novi moris Agamemnonem opposuerit ut regem, in quo vetus verecundiae vis vigeret. Qui uxori respondet, cum locum communem afferat, famam vulgarem multum valere, et quoniam magnifica illius verba refutare non potest, id facit, quod plerique in simili condicione: illam dedecere ait rixam quaerere. Quae cum ita sint, nemo dubitabit, utrius partibus poeta ipse, qui regi tam levia argumenta attribuerit, hoc quidem loco se ascripserit. Itaque Agamemnonis verba, quae sequuntur, ex sui animi sententia poetam locutum esse non credo. Rex enim splendidis stragulis pedem imponere veretur, *μή τις πρόσωθεν ὄμματος βάλοι φθόνος* (947). *πολλὴ γὰρ αἰδὼς εἱματοφθορεῖν ποσίν κτλ.* Qui locus spirat antiquam religionem ex timore et veneratione ortam, quae nondum erat incognita illis temporibus, quibus tot hominum et populorum casibus illorum sententia probari videbatur divos nimiam hominum fortunam non pati. — Benignos Aeschylus deos putat et iustos, qui aequo pondere bonam et malam fortunam pendant, velut Orestes in patriam est restitutus Apollinis et Minervae voluntate et *τοῦ πάντα κραίνοντος τρίτου σωτῆρος, ὃς πατρῷον αἰδεσθεὶς μόρον σῴζει με* (Eum. 759)[1]. Di igitur ipsi ut homines debent supplices vereri et infelicium m i s e r e r i (cf. fr. 395 N.[2]). Miserendi notionem solam fere hoc loco intellegimus. Illa verecundia, quae malas res et iniquas sua sponte repudiat, in facie quoque cognoscitur, cui dignitatis pulchritudinem et quietem praebet, ita ut in hymno in Cererem 214 Metanira, quae deae maiestatem admiratur, dicat: *ἐπί τοι πρέπει ὄμμασιν αἰδὼς καὶ χάρις ὡσεί πέρ τε θεμιστοπόλων βασιλήων.* Similiter Aeschyli illud esse intellegendum puto, cum Oceani virgines strepitum ingentem penetravisse antrum narrant: *ἐκ δ' ἔπληξέ μου τὰν θεμερῶπιν αἰδῶ* (Prom. 134), quo loco verecundiae maiestas ad quietem et animi tranquillitatem et aequabilitatem aucta est, quae subito ululatu Promethei perturbatur, aeque atque lapide subito iniecto aequor perturbatur undaeque in diversas partes diffluunt. — Feminae quoque pudorem Aeschylus bene novit. Cassandra enim choro interroganti vatis furore excitata Apollinis amorem confitetur: *προτοῦ μὲν αἰδὼς ἦν ἐμοὶ λέγειν τάδε* (Ag. 1203), quem sensum Pindarus quoque significabat, cum illud *κρυπταὶ κλαΐδες* fingebat. Eiusdem pudoris sensu duo sexus discernuntur vel eorum societas sustinetur, et femina imprimis religione quadam

[1]) Quibus cum locis coniungendum est fr. 135 N.[2], in quo de puerorum (Patrocli) amore Achilli exprobratur: *σέβας δὲ μηρῶν ἁγνὸν οὐκ ἐπῃδέσω, ὦ δυσχάριστε τῶν πυκνῶν φιλημάτων.* Sed cum nesciamus, quid respondeatur, de his versibus aegre iudicari potest.

respicitur, ut tenuiorem feminae naturam asperioribus rebus laedere vir vereatur. Itaque Orestes simulare potest velle se cum viro potius colloqui (Cho. 665) *αἰδὼς γὰρ ἐν λέσχαισιν οὓς ἐπαργέμους λόγους τίθησιν, εἶπε θαρσήσας ἀνὴρ πρὸς ἄνδρα*[1]. — Mira Ius *αἰδώς* interpretibus videbatur, quae postquam ad finem miseriarum pervenit, *δακρύων δ'ἀποστάζει πένθιμον αἰδῶ* (Suppl. 577). Quem locum nisi illo Odysseae versu explicari non posse puto, quo Ulixes priores miserias recordatus lacrimas ostendere veretur. Nostro quidem sermone vix Aeschyli artem imitari possumus; id certe significare voluit, Io tandem solam sibi deditam libere lacrimas fundere.[2])

**Sophocles,** quid de hominum pietate senserit, chorus Oed. R. 883 sqq. claris versibus exprimit, atque proprium quidem est huius poetae, quod praecipue in vetando deorum auctoritas conspicitur (*τὸ ὑπέροπτον, ἄσεπτον, ἄθικτον*); timenda est homini Iustitia; deum qui veretur, facit rectum. Itaque Electra queritur (249): *ἔρροι τ' ἂν αἰδὼς ἁπάντων τ' εὐσέβεια θνατῶν*: si dei eius mortem non ulciscantur,[3]) quidlibet committere homines non vereantur. Pudor (*αἰδώς*) et pietas (*εὐσέβεια*) in unum confluunt[4]). Oedipus ut ius iurandum, quod per deos iuravit Creon, vereatur, monet Iocaste) O. R. 647 cf. 654), cum di ipsi quasi testes sint veritatis (cf. supra ad Aesch.). Deorum atque praecipue Solis sanctitas detestatur iniuriam, ut Oedipus vereatur

---

[1]) Cf. Jhering, Zweck im Recht II² p. 465.

[2]) G. Hermann ad v. 562: *Πένθιμος αἰδὼς δακρύων* est pudor cum dolore et lacrimis coniunctus, quod forma humana privata erat Io. Unde in Prometheo v. 643 *καίτοι καὶ λέγουσ' αἰσχύνομαι θεόσσυτον χειμῶνα καὶ διαφθορὰν μορφῆς, ὅθεν μοι σχετλίᾳ προσέπτατο'*. Sed vir doctus notiones *αἰδ.* et *αἰσχ.* non satis distinxit neque, quomodo talis pudor huic Ius condicioni respondeat, intellego.

[3]) Cf. v. 307 *ἐν οὖν τοιούτοις οὔτε σωφρονεῖν, φίλαι, οὔτ' εὐσεβεῖν πάρεστιν.* Iterum *εὐσέβειαν* invenimus, sed pro voce *αἰδώς σωφροσύνη* ponitur a poeta, quae notio tam saepe coniungitur cum pudore. Neque vero pietatem, ut Kaibel (comm. p. 109, sed cf. p. 117.) iudicat, erga parentem sed erga deos intellegendam esse puto. Ineptum enim est dicere Electrae erga patrem pietatem calamitatibus interisse (v. 308), sed de dis desperare coepit ac de deorum iustitia (idem docet v. 246 sq.). Nihilo minus non acriter et aperte haec distingui concedo (cf. v. 464, 968, 1096, 1383). Voces *αἰδώς* et *σωφροσύνη* optime Kaibel distinxit: *αἰδ.* und *σωφρ.* sind eng verwandte Begriffe, nur daß die erstere notwendig ein Objekt voraussetzt. Sed apud Platonem ne ita quidem semper has voces distinguere possumus.

[4]) Easdem notiones coniunctas videmus Phil. 83: *νῦν δ' εἰς ἀναιδὲς ἡμέρας μέρος βραχὺ δός μοι σεαυτόν, κᾆτα τὸν λοιπὸν χρόνον κέκλησο πάντων εὐσεβέστατος βροτῶν.* Quibus verbis Ulixes Neoptolemum, ne vereatur fraudem facere, admonet. Bene explicat de Wilamowitz (ad h. l. ed. Radermacher) *εἰς ἀναιδές, εἴς τι οἷον ποιεῖν αἰδούμεθα.* Sed inusitate dictum esse et ipse concedet neque similes locos afferre possum. Quem enim locum Radermacher in commentario addit (Eur. Iph. A. 379), is parum similitudinis habet. Et verbum *ἀναιδές* gravius mihi videtur, quam ut ad Ulixis consilium persuadendi quadret. Praeterea his versibus duae locutiones mixtae sunt: *δός μοι σεαυτόν* et *δὸς σεαυτὸν εἰς ἀναιδές* (*τι*!), quae locutio apud recentioris aetatis scriptores solos inveniri videtur. Denique animadvertendum est his verbis eandem sententiam exhiberi, quae iam v. 82 erat expressa. Cum hoc loco comparare possumus Trach. 1117 et Phil. 1050 sq. Quae cum ita sint, despero me certi aliquid de tribus his versibus affirmare posse ac dubitationes quasdam attulisse satis habeo.

*τοιόνδ' ἄγος ἀκάλυπτον οὕτω δεικνύναι* (O. R. 1425). — Reverentiam erga parentes poeta identidem spectat, velut Tecmessa Aiacem admonet (506): *ἀλλ' αἴδεσαι μὲν πατέρα τὸν σὸν ἐν λυγρῷ γήρᾳ προλείπων, αἴδεσαι δὲ μητέρα πολλῶν ἐτῶν κληροῦχον,* quo loco senectus quoque et egestas parentum ad pietatem impellunt. Electra quamvis matrem oderit, se *ἀναιδείας πλέαν* nominari posse concedit (El. 607 cf. O. C. 515), et re vera mater gravia obicit ei opprobria, *ἥτις τοιαῦτα τὴν τεκοῦσαν ὕβρισεν, καὶ ταῦτα τηλικοῦτος* (El. 613).[1] Et profecto senectus alterum est, quod hominum reverentiam flagitat, praesertim si res adversae senem maiore respectu dignum reddunt. Qua de causa Oedipus queritur se a propinquis neglectum et offensum, et Antigona eius filia aequum putat *τὸν ἄθλιον αἰδοῦς κῦρσαι* a Coloneis (O. C. 247). *Αἰδόφρονας*, pio animo praeditos, poeta vocat eos, qui supplices debita verecundia colant (237). Id ipsum efficit, ut Ulixes corpus mortui inimici vereatur, nam dicit: *νικᾷ γὰρ ἀρετή με τῆς ἔχθρας πολύ* (Ai. 1356 sq.). Non in fortitudinis solum officiis, sed etiam pietatis vera virtus elucet. Quanti misericordiae notionem in voce *αἰδώς* poeta aestimaverit, inde cognoscimus, quod hanc *Αἰδῶ* etiam Iovi Olympio adiungit (O. C. 1267): *ἀλλ' ἔστι γὰρ καὶ Ζηνὶ σύνθακος θρόνων Αἰδὼς ἐπ' ἔργοις πᾶσι, καὶ πρὸς σοί, πάτερ, παρασταθήτω,* quibus verbis Polynices patris atrocem et iratum animum lenire conatur, cum tantum ab omnibus sit peccatum, ut minui, non iam augeri possint mala. Quae pulcherrima poetae sententia de Iovis clementia[2]) convenit illi summae pietati, quae dis omnia committit ab eorumque favore sperat omnia.

---

[1]) Pergit mater: *ἆρά σοι δοκεῖ χωρεῖν ἂν εἰς πᾶν ἔργον αἰσχύνης ἄτερ;* sed Electra: *εὖ νυν ἐπίστω τῶνδέ μ' αἰσχύνην ἔχειν, κεἰ μὴ δοκῶ σοι* (cf. 608 *τῶνδε τῶν ἔργων ἴδρις*), sed matris factis tam impie agere quasi vi coacta est. Electra, quae *ἀναιδείας* opprobrium non reicit, tamen *αἰσχύνην* sibi vindicat, qui sensus, ut turpe fugiat, hominem incitat et in Electra matris sceleribus quasi infirmatus est, non deletus. Quae Electrae defensio matri nimirum displicet, cum non tam eius intersit aliquid pudoris aut sensus culpae vel foedi in filia haesisse, quam videt, quid ipsi deberet, esse oblitam, nec mirum quod pergit: *ὦ θρέμμ' ἀναιδές.* G. Kaibel (comm. p. 169) iudicat: Dagegen protestiert Elektra, daß sie das Schämen verlernt habe, aber nicht dagegen, von Klyt. für *ἀναιδής* gehalten zu werden, das ist ihr gleichgültig (*κεἰ μὴ δοκῶ σοί*). Kaibel quoque notiones *αἰσχύνης* et *αἰδοῦς* non videtur satis inter se distinxisse. Electra non neglegit matris iudicium (valde aliter atque Ant. 469 sq.), sed scit se facere non posse, quin verecundiam matri debitam laedat. Non recte illum v. d. voci *σοί* accentum addidisse opinor, cum Electra matri potissimum probare velit se non omni pudore vacare (*εὖ νυν ἐπίστω*), etiamsi illa vix ei fidem habebit (*δοκῶ*); neque alius quisquam Clytaemestrae opponitur velut O. R. 435 sq. — Verbum *αἰσχύνην* pudorem quendam ex turpitudine facti et infamia orientem hoc loco significare puto, velut Ismene sororem alloquitur (Ant. 540): *ἀλλ' ἐν κακοῖς τοῖς σοῖσιν οὐκ αἰσχύνομαι, ξύμπλουν ἐμαυτὴν τοῦ πάθους ποιουμένη.* Vel cf. Phil. 1342: P. *καὶ ταῦτα λέξας οὐ καταισχύνει θεούς;* — N. *πῶς γάρ τις αἰσχύνοιτ' ἂν ὠφελούμενος;* Non verecundiam, sed culpae quendam sensum intellegimus. — Ad illud *καὶ ταῦτα τηλικοῦτος* cf. Ant. 726

[2]) Neque enim crediderim hoc quoque loco nihil nisi eum pudorem significari, qui modum tenere iubet (Mäßigung), quamquam versus qui sequuntur (*τῶν γὰρ ἡμαρτημένων ἄκη μὲν ἔστι, προσφορὰ δ' οὐκ ἔστ' ἔτι*) indicare videntur quandam sollicitudinem, ne Oedipus vetere ira effervescens novum quiddam

Praeter hanc pietatis et verecundiae notionem Sophocles eam quoque vim, quam Homerus, in voce *αἰδώς* ponit, ut Menelaus dicere possit (Ai. 1075): *οὔτ' ἂν στρατός γε σωφρόνως ἄρχοιτ' ἔτι, μηδὲν φόβου πρόβλημα μήτ' αἰδοῦς ἔχων.*[1]) Sunt qui credant Sophoclem in hac Menelai oratione Lacedaemoniorum mores spectasse, qui Atheniensibus non ita probati erant, neque dubium, quin timor et verecundia hoc loco coniuncta optime respondeant eis, quae Xenophon in libello de rep. Lac. exposuit. Quater in paucis versibus Menelaus timorem affert; v. 1079 legimus: *δέος γὰρ ᾧ πρόσεστιν αἰσχύνη τ' ὁμοῦ, σωτηρίαν ἔχοντα τόνδ' ἐπίστασο.* Non idem *αἰσχύνη* atque antea *αἰδώς* significat, sed est pudor ceterorum militum, nam qui aliorum iudicium contemnit, incidit in periculum. V. 1075 eos sensus nominat Menelaus, quos militem erga imperatorem praebere consentaneum est. Hoc uno loco *φόβον* legimus, cum *δέος* altius quid significet (cf. 1073 legum timor).[2]) — Dignitas, quae duci inest, quodammodo in pudorem vertitur, cum nihil de auctoritate sua omittere studeat. Itaque chorus nautarum Aiaci suo aspectu pudorem iniectum iri sperat (Ai. 345 *τάχ' ἄν τιν' αἰδῶ κἀπ' ἐμοὶ βλέψας λάβοι*), quo loco *αἰδώς* proprium quendam pudorem significat, qui in domino ex sensu suae dignitatis servandae[3]) oritur. Is quoque pudor, quem Creon ab Antigona postulat (v. 510 *σὺ δ' οὐκ ἐπαιδεῖ, τῶνδε χωρὶς εἰ φρονεῖς;*), non tam abhorret ab Homeri usu, qui ceterorum iudicium vereri iubet. Neque Antigona se populi sententiam contemnere concedit, sed tantum illorum iudicium timore esse expressum censet, *οὐδὲν γὰρ αἰσχρὸν τοὺς ὁμοσπλάγχνους σέβειν.* — Novam, si Sophoclis usum complectimur, notionem invenire videmur in fr. quodam (842 N[2].), siquidem iure Stobaeus id attribuit huic Sophocli: *αἰδὼς γὰρ ἐν κακοῖσιν οὐδὲν ὠφελεῖ· ἡ γὰρ σιωπὴ τῷ λαλοῦντι σύμμαχος.*[4]) Haec igitur *αἰδώς*, ut taceat, hominem impellit; sed in bonorum societate sola hoc pudore uti decet, ubi omnes eodem sensu impleti sunt. Naturalem pudicitiam significasse aut eius imagine usus esse videtur poeta alio versu, ex quo duo verba exstant: *ἀναιδείας φάρος* (fr. 269).

---

moliatur. Iovi cur hunc ipsum pudorem Polynices attribuerit, ex hac interpretatione non apparet. Sed ille deus, qui advenas et supplices tuetur, Misericordiam sociam habet. In hoc uno (1266) tota Polynicis spes posita est. Contra Oedipus diras filio imprecatur, *εἴπερ ἐστὶν ἡ παλαίφατος Δίκη ξύνεδρος Ζηνὸς ἀρχαίοις νόμοις* (v. 1381 sq.).

[1]) Eadem verecundia chorus affectus est, cum Deianirae desperationem vituperet (Trach. 122): *ὧν ἐπιμεμφομένα σ' αἰδοῖα μὲν, ἀντία δ' οἴσω.* *ἁδεῖα* codices praebent neque inopportune Musgrave *αἰδοῖα* coniecisse videtur (cf. Jebb ad 113).

[2]) Mire Nauck ad v. 1076 adnotat: *πρόβλημα φόβου καὶ αἰδοῦς*, ein durch *φόβος* und *αἰδώς* gewährter Schutz, vgl. 159 *πύργου ῥῦμα.* — *Πρόβλημα* est id, quod sibi aliquis *προβάλλει*, sive tutelae ei est sive exemplo vel fini, quem quis imitari et sectari vult aut velle se simulat. Ita hoc loco nostro sermone *πρόβλημα* transferre possumus: Begriff, Vorstellung, Überzeugung, ut hoc sensu, ne disciplinam militarem diffringat, impediatur.

[3]) Cf. Eur. Reminiscimur viros Homericos id maxime timuisse, ne quid sibi *κακώτερος ἄλλος* obicere posset.

[4]) Conferendum est fragm. adesp. 528 *κακὸν γὰρ αἰδώς, ἔνθα τἀναιδὲς κρατεῖ.*

Si secundum temporis rationem aut artis genera poetas afferre vellem, proximum esset, ut ad Euripidis usum accederem. Sed cum huius poetae sententiae non tam in prioribus poetis quam in suae aetatis philosophis positae sint, hanc disputationem paulum differre malumus ac potius illius inimicum tractamus, qui cogitationibus suis vetustiora tempora repetivit; quamquam satis raro hunc pudoris sensum attingit, propterea quod vulgari sermone utitur et *αἰδώς* viri est gravis et integri, non eorum, qui in **Aristophanis** comoedia agunt. Vox *αἰσχύνη*, quae respectum vituperationis aliorum significat, Homeri *αἰδῶ* paene superasse videtur, cum dis minus respectis hominum tantum invidia timeatur. Sed proprium illud est, quod *ἀναιδής* et *ἀναίδεια* saepissime in comoediis leguntur, quam rem inde explicabimus, quod ea vocabula, id quod iam apud superiores videmus, magis generalem vim habent. *Ἀναιδής* nominatur is, qui se compescere non potest, non solum homo, sed etiam inanima quaedam, velut saxum quod maiori potentiae fluminis frustra obsistit (*Δ* 521 *N* 139) aut quod militis ossa et nervos perfringit (*E* 521) aut quod semper delabens Sisyphum fatigat (*λ* 598) itaque quasi naturae repugnat. Similiter Fatum (Pind. O. 10, 106) et mors (Theogn. 207), quae nemini parcit, *ἀναιδής* vocatur.[1]) Ita in comoedia contumeliae causa alius alii impudentiam obicit, quae non tam impietatem quam nequitiam et pravitatem significat, quae ne foedissimam quidem rem repudiat (cf. Pac. 48 *κεῖνος ἀναιδέως τὴν σπατίλην ἐσθίει,* de feminis Lys. 1015). Impudentia, qua contionatores vulgi favorem sectantur, in Equitibus carpitur (322. 275. 638). Impudenter Euripidis propinquus apud feminas loquitur (Thesm. 525), quippe qui turpissimum quidque in medium proferre non vereatur. Propius ad illam genuinam vim accedit Strepsiadae impudentia, qui promissum pretium abiurare conatur (Nub. 1236). Paucis admodum locis genuinam vim invenimus. *Ναὶ ναί, καταιδέσθητι πατρῷον Δία,* ita Strepsiades filium monet (Nub. 1468), sed ille statim respondet: *ἰδού γε, Δία πατρῷον· ὡς ἀρχαῖος εἶ.* Vesp. 447 poeta gratiam et verecundiam perstringit, quae ex beneficiis oritur *(ἀλλὰ τούτοις γ' οὐκ ἔνι οὐδ' ἐν ὀφθαλμοῖσιν αἰδὼς τῶν παλαιῶν ἐμβάδων),* sed cum vilitatem beneficiorum illudit, totam sententiam in risum vertit fortasse Euripidem imitatus (cf. Cresph. fr. 458). Alio loco 'iustus sermo' iuvenes admonet, ut surgant senioribus advenientibus *καὶ μὴ περὶ τοὺς σαυτοῦ γονέας σκαιουργεῖν, ἄλλο τε μηδὲν αἰσχρὸν ποιεῖν, ὅτι τῆς Αἰδοῦς μέλλει τἄγαλμ' ἀναπλήσειν* (Nub. 994); reverentiam igitur potissimum erga parentes et senes iubet illa *Αἰδώς*, quam Athenienses ara venerabantur (cf. Thesm. 1018), qua de re in capite VII nonnulla exponam. Novas sententias apud Aristophanem non reperimus; sed interim philosophorum disputationibus vocis *αἰδώς* notio subtilius erat exculta.

---

[1]) Magis proprie usurpatur *ἀναιδής* in amphora quadam, ubi Europae in tauro sedenti adscriptum est: *Εὐρώπ[εια τ]α(ῦ)ρος ἀναιδής*, quod ex *αναιδης* esse restituendum optime coniecit nuperrime Jacobsthal (Herm. 45 p. 159).

# IV

Cum poetae Hesiodum secuti in voce *αἰδώς* adhibenda plerumque a pietatis notione proficiscerentur et pudorem quasi dis debitum sentirent, philosophi paene a principio libertatem sibi vindicantes iustitiam a deorum arbitrio seiunxerunt. Di enim ipsi totius mundi ordini subiciuntur (cf. Heraclit. fr. 30 D.). Atque ut antea verecundiae, ita iam pudoris notionem praevalere videbimus. Sed vetustiores poetae philosophi de origine mundi multa, perpauca disputaverunt de moribus. Empedocles Agrigentinos, qui se benigne exceperint, sic salutat: *ξείνων αἰδοῖοι λιμένες κακότητος ἄπειροι* (fr. 112). Cives velut portus tuentur ac verentur advenas.[1])

Paulo accuratius **Democriti** doctrinam novimus, cuius sententiae aliquot servatae sunt florilegiis. Is identidem de pudoris sensu ita loquitur, ut vulgarem notionem reiciat, qua nihil continetur nisi aliorum respectus fr. 264: *μηδέν τι μᾶλλον τοὺς ἀνθρώπους αἰδεῖσθαι ἑωυτοῦ μηδέ τι μᾶλλον ἐξεργάζεσθαι κακόν, εἰ μέλλει μηδεὶς εἰδήσειν ἢ εἰ οἱ πάντες ἄνθρωποι· ἀλλ' ἑωυτὸν μάλιστα αἰδεῖσθαι, καὶ τοῦτον νόμον τῇ ψυχῇ καθεστάναι, ὥστε μηδὲν ποιεῖν ἀνεπιτήδειον.*[2]) Ostendit Democritus verum pudorem, qui non externa vi aut vicinorum infamia incitatur, sed in animo hominis latens iubet et vetat, priusquam aliquid ille aggrediatur (*εἰ μέλλει*). Cui sensui nescio an simile sit *δαιμόνιον* illud Socratis. Alteram quoque pudoris vim novit philosophus, ut in facinore committendo sensus turpitudinis hominem offendat (fr. 84): *ἑωυτὸν πρῶτον αἰσχύνεσθαι χρεὼν τὸν αἰσχρὰ ἔρδοντα* (cf. fr. 244), sed is pudor, quamquam aeque ex hominis ipsius sensu oritur, tamen valde ab illo differt: ille obligandi, hic accusandi vim habet.[3]) Eadem ratione illud fragmentum (179) esse intellegendum puto, in quo de pueris educandis agitur: *ἔξω τί κως ἢ πονεῖν παῖδες ἀνιέντες οὔτε*

---

[1]) Talem enim vim esse intellegendam puto, cum hic quoque aeque ac verbis *κακότητος ἄπειροι* virtutem ac meritum Agrigentinorum praedicare velit philosophus. Quod ipso verborum ordine (non *αἰδοῖοι λιμένες ξείνων*) probari videtur. Et verba *αἰδοῖοι λιμένες* ut sunt inusitata, ita secus intellegi possunt ac trita illa: *αἰδοῖοι βασιλεῖς, αἰδοίη παράκοιτις* etc. Neque tamen negaverim Dielsii interpretationem (ehrwürdiger Hort der Fremdlinge sonder falsch, equidem dicam: der Fremden gastfreundliche Heimstätte ohne Falschheit) non omnino reici posse.

[2]) P. Natorp, Die Ethika des Demokritos p. 102: Man kann lange suchen, bis man bei den Alten wieder oder bei einem der Neueren vor Kant einen so klaren Ausdruck der „Autonomie" des Sittlichen findet. Diesem selbstgegebenen Gesetz steht gegenüber das äußere Gesetz, welches reine Sittlichkeit nicht begründet, denn es erzwingt vielleicht die äußere Handlung, aber bindet nicht die Gesinnung.

[3]) Paene confusae esse hae duae notiones videntur fr. 244 *φαῦλον, κἂν μόνος ἦς, μήτε λέξῃς μήτ' ἐργάσῃ· μάθε δὲ πολὺ μᾶλλον τῶν ἄλλων σεαυτὸν αἰσχύνεσθαι.* Nimirum cum philosophus censeat non hominum vituperatione, sed suo ipsius sensu verum pudorem excitari, verba *αἰδεῖσθαι* et *αἰσχύνεσθαι* non iam discerni possunt, etsi vis principalis non eadem est. — Hos locos spectans Theophrastus notiones acriter distinguit Aristotelem secutus: *Αἰδοῦ σαυτὸν καὶ ἄλλον οὐκ αἰσχυνθήσῃ* (ed. Wimmer III p. 207 fr. 155).

*γράμματ᾽ ἂν μάθοιεν οὔτε μουσικὴν οὔτε ἀγωνίην οὐδ᾽ ὅπερ μάλιστα τὴν ἀρετὴν συνέχει, τὸ αἰδεῖσθαι· μάλα γὰρ ἐκ τούτων φιλεῖ γίγνεσθαι ἡ αἰδώς.* Diels haec sic transfert: Wenn die Knaben sich gehen lassen, so daß sie anders als mit Mühe irgendwie etwas betreiben, werden sie weder Lesen noch Musik, noch Sport, noch, was vor allen Dingen die Tüchtigkeit bedingt, Respekt lernen. Denn gerade aus jenem Bemühen pflegt der Respekt zu erwachsen.[1]) Vocem *αἰδώς* hoc loco non Respekt, sed pudorem (Ehrgefühl) significare fragmento 264 doceri puto.[2]) Quo concesso etiam *ἐκ τούτων* aliter intellegemus. Nam si recte transtulit H. Diels: aus jenem Bemühen, nescio cur philosophus non dixerit: *ἐκ τούτου* sc. *ἐκ τοῦ πονεῖν*. Quam difficultatem vir doctus vitavit in priore editione, cum interpretaretur: aus jenen Ordnungsübungen. Quomodo si interpretamur, non intellegimus talem pudorem oriri ex litterarum aut aliarum rerum tractatione (qua de causa Meineke scripsit *ἡ ἀρετή*). Neque talia dicit philosophus, nam id solum audimus et quasdam artes et pudorem non pari nisi labore: hic igitur sensus non ex illarum usu oritur, sed ex labore ipso (*πονεῖν*). Nos quidem illam vocem hoc modo explicamus. Multum Democritus videtur de educatione cogitasse.[3]) Non iubendo et cogendo, sed admonendo et persuadendo iuvenes ad virtutem ducere vult, quam non praestantiam fortitudinis putat, sed morum integritatem (fr. 181). Haec virtus posita est (*συνέχεται*) in pudore, qui sensus nullo cogente iubet recte facere. Ac pudor in puerorum animis (*ἐκ τούτων*) inchoatur[4]) consuetudine laboris (cf. fr. 242 *πλέονες ἐξ ἀσκήσιος ἀγαθοὶ γίνονται ἢ ἀπὸ φύσιος*); a prima aetate pueri sensus adeo est exacuendus, ut peccare vereatur; nam *ἔστι που νέων ξύνεσις καὶ γερόντων ἀξυνεσίη· χρόνος γὰρ οὐ διδάσκει φρονεῖν, ἀλλ᾽ ὡραίη τροφὴ καὶ φύσις* (fr. 183). *Ἐκ τούτων* philosophus dicit, non *ἐν τούτοις*, neque enim perficitur pudor in puerorum animis, sed eius fundamentum ponitur (cf. Plat. Prot. 325 C). Diels si recte interpretatus esset, nescio an *ἐξ ἐκείνων* exspectaremus. Illud *μάλα γὰρ* quoque facile intellegemus, cum explicandum sit, qua de causa pudor coniungatur cum artibus illis; et elucet ex his verbis, quanti aestimet philosophus pudorem. Restat, ut de pudoris origine ex labore ducta agamus. Id quoque cum reliquis philosophi sententiis congruere opinor; comparemus enim fr. 243 *τῆς ἡσυχίης πάντες οἱ πόνοι ἡδίονες, ὅταν ὧν εἵνεκεν πονέουσι τυγχάνωσιν ἢ εἰδέωσι κύρσοντες κτλ.* Si non proficimus, taedio est labor. Opus igitur est labore, ut gaudium

---

[1]) Similiter W. Nestle, Die Vorsokr., Jena 1908 p. 175 (fr. 100): ...Achtung vor andern, denn gerade aus solcher Gewöhnung pflegt die Achtung hervorzugehen.

[2]) Etiam manifestius haec vis statuenda esset, si recte Wachsmuth (Stob. ecl. II 31, 57) coniecisset de initio huius fragmenti: *Ζηλωτικῶς ὁμῇ* (*ἐζωτικῶς μὴ* cod.) *πονεῖν παῖδες κτλ.* (*ἐκ τούτου*), ut in certando posita sit summa educationis.

[3]) Cf. Burckhardt II p. 364, IV p. 260; E. Jacoby, De Antiphontis *π. ὁμ.* libro diss. Ber. 1908 p. 42 sq.; M. Wundt I p. 214.

[4]) Cf. infra de Euripide p. 57 sq.

quoddam et studium iniciatur hominibus. Inde facile perveniemus ad pudorem, qui incitat homines, ut virtute utantur.

**Herodotus**, parens historiae, nihil fere in hac re e philosophorum doctrina hausit, ac potius poetarum sermonem audire nobis videmur. *Δία Ἑλλήνιον* veriti Athenienses Graeciam prodere nolunt (IX 7, 2), sed deum quoque supplicibus auxiliari aequum putant (VII 141): *Ὦναξ, χρῆσον ἡμῖν ἄμεινόν τι περὶ τῆς πατρίδος, αἰδεσθεὶς τὰς ἱκετηρίας τάσδε.* Miro modo Herodotus pudicitiae vim intellexit, quae in hoc ipso cognoscitur, quod sua ipsius castitas summa diligentia servatur ab aliorum oculis. Quae castitas perfecta et pulcherrima nobis apparebit in femina, ut Gyges Candaulem regem moneat: *ἅμα δὲ κιθῶνι ἐκδυομένῳ συνεκδύεται καὶ τὴν αἰδῶ γυνή* (I 8).[1]) Nam hoc loco honorem vel dignitatem esse intellegendam credere non possum; pudicitia velut vestis castitatem tegit ac tuetur.

**Thucydides** non tam longe abest a philosophorum disputationibus; orationes praecipue eius ostendunt disciplinam et rationem illorum, praesertim cum sophistae, qui omnes notiones in duas partes vertere studebant, multum conferrent ad notiones melius definiendas. Quorum studia cum minime neglegeret Thucydides, summa diligentia verba elegit, et animadvertendum est quid dicat, etsi uno loco de pudore loquitur: I 84, 3 *πολεμικοί τε καὶ εὔβουλοι διὰ τὸ εὔκοσμον γιγνόμεθα, τὸ μὲν ὅτι αἰδὼς σωφροσύνης πλεῖστον μετέχει, αἰσχύνης δὲ εὐψυχία, εὔβουλοι δὲ κτλ.* Leop. Schmidt (Ethik I p. 174. 385 Leben Pindars p. 301 adn.) haec sic explicat: *αἰδώς* Respekt vor den Oberen, *αἰσχύνη* gewissenhafte Scheu, Unrecht zu tun. Sed quomodo is quem dicit 'Respekt' cohaeret cum *σωφροσύνῃ*, quae est mens (cf. III 37, 3) aut deliberatio recta (I 32, 4)[2]). Bene quidem quadrare videtur haec vis ad illam vocis *εὐκοσμία* notionem ('Disziplin' cf. Thuk. VI 42), sed quid probare vult scriptor hoc loco? Explicaturus est, quomodo ab *εὐκοσμίᾳ* ad *εὐψυχίαν* perveniamus. Qua de causa pro illa notione vocem *σωφροσύνην* ponit[3]) et vocibus *αἰδώς* et *αἰσχύνη* usus notionum coniunctionem probare studet, neque tamen hae notiones quomodo inter se cohaereant, explicat. Si notio Respekt in voce *αἰδώς* intellegenda sit, nihilo propius accedamus ad *εὐψυχίαν*. *Εὐψυχία* discernitur a scientia militari, quae tranquillam quasi fortitudinem condit neque tamen sine illa constare potest (II 87, 4 *ἐπιστήμη ... ἀνδρείαν μὲν ἔχουσα καὶ μνήμην ἕξει ἐν τῷ δεινῷ ἐπιτελεῖν ἃ ἔμαθεν, ἄνευ δὲ εὐψυχίας οὐδεμία τέχνη πρὸς τοὺς*

---

[1]) Cf. Plut. coniug. praec. 139 C *οὐκ ὀρθῶς Ἡρόδοτος εἶπεν ὅτι ἡ γυνὴ ἅμα τῷ χιτῶνι ἐκδύεται καὶ τὴν αἰδῶ· τοὐναντίον γὰρ ἡ σώφρων ἀντενδύεται τὴν αἰδῶ, καὶ τοῦ μάλιστα φιλεῖν τῷ μάλιστα αἰδεῖσθαι συμβόλῳ χρῶνται πρὸς ἀλλήλους.* Apparet Plutarchum vocis *αἰσχύνη* sensum spectare et concedendum est Herodotum recte iudicasse, cum pudorem cum sensu castitatis coniunxit, quo sensu non solum virgo (cf. Cat. 62, 45 sqq.), sed etiam uxor imbuitur.

[2]) Brevi ante Archidamus hanc virtutem vindicaverat Spartiatis, qui liberam ac celeberrimam urbem incolentes nec precibus nec minis, ut temere quidquam auderent, incitarentur.

[3]) Cf. Aesch. in Tim. 22 *ἀπὸ σωφροσύνης πρῶτον ἤρξατο, ὡς, ὅπου πλείστη εὐκοσμία ἐστί, ταύτην ἄριστα τὴν πόλιν οἰκησομένην.*

*κινδύνους ἰσχύει. φόβος γὰρ μνήμην ἐκπλήσσει*), est id. quod nos 'Elan' vocamus, qui sensus periclitantem inflammat, ut omnia pericula contemnat. Atque praecipue quidem cum hac verecundia *αἰσχύνην* conferri parum verisimile. *Αἰσχύνη*, quae ignominiam significat aut respectum aliorum (V 104. I 5, 1), est 'Korpsgeist', quo ex sensu audacia illa oritur.[1]) Itaque vocem *αἰδώς* hoc loco [2]) pudorem (Ehrgefühl) significare puto, qui virum, ut virtutem et fortitudinem (*ἀνδρείαν*) praestet, obligat, nisi hic sensus est debilitatus aut corruptus. Si pudorem intellegimus, hunc singulorum pudorem bene respondere illi sensui ex societate, ut ita dicam, exorto apparet. *Αἰσχύνης* vis tota in eo est, ut omnes consentiant de aliqua re (II 37, 3 *νόμων... ὅσοι ἄγραφοι ὄντες αἰσχύνην ὁμολογουμένην φέρουσιν*). Uno loco paene verum illum pudorem cognoscimus, cum Thucydides narret amicos adisse eos, qui pestilentia erant tentati, *αἰσχύνῃ γὰρ ἠφείδουν σφῶν αὐτῶν* (II 51, 5). Illustrat autem hanc ingenuitatem, cum dicat: *καὶ μάλιστα οἱ ἀρετῆς τι μεταποιούμενοι*, i. e. illi aliis conspicientibus suos deserere verebantur, ne impii et ingrati putarentur.

Accuratius iam cogitationes illius aetatis, quae sophistarum disputationibus erat quasi inaugurata, ex **Euripidis** tragoediis [3]) cognoscimus, de quo poeta adhuc summa dissensio est. Multum de se et sua aetate cogitavit Euripides et omnia fere, quae a prioribus scripta cognitione digna ei videbantur, mente comprehendit. Si a ceterorum tragicorum usu proficiscimur, mirum nobis fortasse videbitur, quam raro verecundiam dis debitam Euripides commemoret. Tum demum cum magnis calamitatibus dei potentiam suam ostendissent, Theseus verecundiam illam repperit (Hipp. 1258, quo loco verecundiae erga deos miscetur verecundia erga filium, sed ea, quae patri paene invito sive lege naturae sive consuetudine quaedam officia imponat), et Dionysus ipse praesenti numine homines monet, ut deos vereantur (Bacch. 263, 441). Vel de illa verecundia quid iudicabimus, qua adducta (*δαίμονα στυγνὰν καταιδεσθεῖσα* Hipp. 772) Phaedra suspendio vitam finivit, quamquam scimus, quam iniuste dea Venus horum hominum animos perturbaverit. Periit veterum verecundia, quae omnia dis commendaverat et eorum nutum quaesiverat. Orestes apud Euripidem queritur, quod oraculis Apollinis deceptus sit (Iph. T. 713 *ἡμᾶς . . . ὡς προσώταθ' Ἑλλάδος ἀπήλασ' αἰδοῖ τῶν πάρος μαντευμάτων*: deus ipse pudore et culpae sensu affectus est), Electra horrescit Furias fratrem agitantes.

---

[1]) Cf. Xen. Exp. C. III 1. 10 *δι' αἰσχύνην καὶ ἀλλήλων καὶ Κύρου συνηκολούθησαν.*

[2]) Cf. quae Dion. Hal. ant. II 23 narrat de Lycurgo, qui *ἀγωγὴν περὶ τὰ φιδίτια* instituit, *ἐν πολέμῳ δ' εἰς αἰδῶ καὶ πρόνοιαν καταστήσας ἕκαστον τοῦ μὴ καταλιπεῖν τὸν παραστάτην, ᾧ καὶ συνέσπεισε καὶ συνέθυσε καὶ κοινῶν ἱερῶν μετέσχεν.* Quae *αἰδώς* et *πρόνοια* respondent potius illi *ἀνδρείᾳ καὶ ῥώμῃ* quam *αἰσχύνῃ*, quae in summo periculo praebetur. Non quod socii fugientem reprehendent, fortem se praestat, sed quia diuturna consuetudo et usus singulos colligavit et procreavit eum sensum, qui ut alter alterum iuvet imperat.

[3]) Cf. W. Nestle, Euripides, der Dichter der griech. Aufklärung. Stuttg. 1901 p. 210 sq.

ut nomen proloqui vereatur (Or. 37). Supplices in deorum tutela sunt (*εἰκὸς θεῶν ἱκτῆρας αἰδεῖσθαι*) eosque laedere veretur Graecus homo, quia, ut ait Homerus, Iuppiter iis *ὀπηδεῖ*. Euripides autem addit: *πότνια γὰρ Δίκα τάδ' οὐ πείσεται* (Heracl. 102), ut deorum paene vanum vocabulum videatur. Morem hospitii quamquam non rarius Euripides commemorat quam priores poetae, eadem voce *αἰδεῖσθαι* usus, tamen paulo aliam vim cognoscimus. Suscipitur enim id officium non tam deorum iussu quam ipsa hominis dignitate,[1]) atque tam grave interdum fit, ut Admetus mortem uxoris celet, ne hospes aegre ferat (Alc. 857. 823).[2]) Quamquam nimia fortasse haec hospitis verecundia videri potest neque ex naturali hominum sensu orta. Etiam plures apud Euripidem locos inveniemus, quibus pudoris officia videantur paene onera esse. Itaque chorus cantat (Alc. 601): *τὸ γὰρ εὐγενὲς ἐκφέρεται πρὸς αἰδῶ· ἐν τοῖς ἀγαθοῖς δὲ πάντ' ἔνεστι σοφίας* (denn das Adlige äußert sich im Anstand, und den Guten wohnt inne vollendete Lebensart). Ad eos igitur imprimis, qui nobili loco nati sint, pertinent haec officia, neque solum verecundiam erga hospitem spectat chorus hoc loco, sed potius generaliter haec notio est intellegenda. Vir nobilis facere non potest, quin his officiis fungatur, hanc ‘sapientiam’,[3]) rectam rationem vivendi iam

---

[1]) Quae v. 604 sq. legimus *πρὸς δ' ἐμᾷ ψυχᾷ θάρσος ἧσται θεοσεβῆ φῶτα κεδνὰ πράξειν*, non tam ad alteram antistropham quam ad totum carmen pertinent. Non abhorret quidem illud exemplum hospitii a moribus sancti hominis, sed illa verecundia ex *τῷ εὐγενεῖ* oritur neque notiones *εὐγενής* et *σοφία* omnino cum pietate cohaerent.

[2]) Cf. de Wilamowitz, Griech. Trag. III p. 89. Euripides se ipsum de hospitio ita iudicasse non dicit, sed quod tales in tragoediis mores finxit, proprium est huius poetae.

[3]) Non satis Wilamowitzium poetae sententiam assecutum esse opinor, cum transferat: Aller Weisheit Summe liegt im Gefühl des edlen Menschen. Nimium enim pondus videtur addi verbo Gefühl itaque fit, ut verbis Summe der Weisheit non plane notio Graeca exprimi mihi quidem videatur. Neque *σοφία* est Wissenschaft, ut idem v. d. transfert Eur. Med. 859, sed est quasi ars vivendi, ac semper fere apud Euripidem — nescio an Sophocles paulo aliter hanc notionem intellexerit — pertinet ad vitae rationem (cf. Pol. fr. 635 *ὅστις νέμει κάλλιστα τὴν αὑτοῦ φύσιν, οὗτος σοφὸς πέφυκε πρὸς τὸ συμφέρον*). *Σοφία* omnem temeritatem arcet (Or. 710 deus odit *τὰς ἄγαν προθυμίας: δεῖ... σῴζειν σε σοφίᾳ, μὴ βίᾳ* cf. 490 *ὀργὴ γὰρ ἅμα σου καὶ τὸ γῆρας οὐ σοφόν*: *οἱ σοφοί* cedunt fortunae). itaque quodam modo cohaeret cum paupertate (Pol. fr. 642 *διὰ τὸ συγγενές*). Haec sapientia commune mortis malum *μετρίως* ferre docet (Alex. fr. 47) atque opponitur nimiis argutiis vel scelestae superbiae (Bacch. 395 *τὸ σοφὸν δ' οὐ σοφία τό τε μὴ θνητὰ φρονεῖν*). Itemque Med. 839. 844 illa vitae concordia (*ἁρμονία*) significatur, qua sunt imbuti Athenienses. Ita illum quoque versum interpretabimur, quo Orestes gratias agit: *ὦ πότνια λήθη τῶν κακῶν, ὡς εἶ σοφὴ καὶ τοῖσι δυστυχοῦσιν εὐκταία θεός* (Or. 213), oblivio quasi medica sedat animi sollicitudinem. Quos locos si complectimur (cf. Iph. A. 563), facile intellegemus duas notiones *σοφία* et *αἰδώς* coniungi potuisse, cum idem fere significent, nisi in verbo *σοφός* argutiarum notio inest. Omnino sapientes cedendo adversarios placant et vincunt, numquam in iis *αἰδώς* desideratur (Heracl. 458 *τοῖς σοφοῖς δ' εὐκτὸν σοφῷ ἔχθραν συνάπτειν μὴ ἀμαθεῖ φρονήματι· πολλῆς γὰρ αἰδοῦς καὶ δίκης τις ἂν τύχοι*); Lycus autem vehemens tyrannus et humili loco natus (v. 31) caret hac urbanitate (Herc. 299 *φεύγειν σκαιὸν ἄνδρ' ἐχθρὸν χρεών, σοφοῖσι δ' εἴκειν καὶ τεθραμμένοις καλῶς· ῥᾷον γὰρ αἰδοῦς ὑποβαλὼν φίλ' ἂν τέμοις*. Cf. Wil. Her. ad v. 299; Th.

puer didicit. — Orestes, cum dis invisus esse videretur, primum quidem nusquam auxilium invenit, tum nonnulli *ἔσχον αἰδῶ* (Iph. T. 949) et in domum suam eum receperunt. Contra deorum igitur voluntatem hospitii ius servatur, quod iustum hominum animi id putant. Si recte de hospitii origine coniecimus homines timore, ne quis deus in hospite insit, ad hanc verecundiam impelli, hoc loco plane haec genuina vis obscurata esse videtur neque quicquam sentiri nisi misericordiae vis. Eandem notionem invenimus in novo Hypsipylae fragmento (Oxyrh. pap. VI p. 61): H. iam de salute desperans ait: *ἄγετε, φίλων γὰρ οὐδὲν εἰσορῶ πέλας ὅστις με σώσει· κενὰ δ' [ἐ]πηδέσθην ἄρα* (fr. 60, 20 sq.), i. e. frustra pietatis officio perfuncta sum erga Amphiaraum et eius socios, a quibus videor esse deserta.[1])

Eadem ratione, qua infelicium fortuna acrius animi moventur, hostis debilitas verenda est, mulieris praesertim precibus virum adeuntis (Hec. 286 *ἀλλ' ὦ φίλον γένειον, αἰδέσθητί με, οἴκτιρον.* Hec. 806 Iph. A. 1246 — cf. Hec. 288 *ἀποκτείνειν φθόνος γυναῖκας*) et eodem sensu verecundiae adductus praeco cunctatur miserae matri, quae tot mala passa sit, novam calamitatem, filiae caedem, referre (Tro. 718 „Zartgefühl", 787 [2]) *ἄνοικτος καὶ ἀναιδείᾳ*). Inde fit, ut preces[3]) ipsae quandam vim obstringendi habeant,[4]) si per carissimum quendam fiunt (Med. 326 *ἀλλ' ἐξελᾷς με κοὐδὲν αἰδέσει λιτάς;* — Hipp. 335 *δώσω, σέβας γὰρ χειρὸς αἰδοῦμαι τὸ σόν* cf. epigr. Hom. 8, 3 *αἰδεῖσθε ξενίοιο Διὸς σέβας*) et etiam plus valent, si propinquus, ut auxilietur, obsecratur (Or. 682). — Tum senectus maiorem verecundiam postulat (Andr. 918).[5]) et imprimis filio pietatis officia imponit (Admetus erat *αἰδόφρων* erga patrem Alc. 659, cf. Alop. fr. 109). Et quantum verecundia senectutis apud Graecos praestiterit, vel inde apparet, quod Megara Lyco tyranno non tam iniuriam ipsi allatam quam impietatem adversus senem socrum obicit (Herc. 556). Saevitiae opprobrium Creon reicit (Med. 348) *ἥκιστα*

---

Zielinski, Neue Jahrb. I (1898) p. 10. Optime talibus ex locis Graecorum quam Romani vocant humanitatem cognoscimus.

[1]) Vix recte Anglici editores versum interpretati sunt 'Frustra verita sum fugere' (Ma sincerité ne m'a donc pas sauvée Weil Rev. des ét. grecques 12 (1909) p. 7) vel 'Frustra mihi parcetur', si non extemplo poenas luo et Schroeder, Berl. phil. Woch. 1909 col. 261 'Frustra precata sum', cuius argumentationem iure mireris.

[2]) Contrariam condicionem rerum invenimus Iph. A. 981, ubi Clytaemestra Achillem alloquitur *αἰσχύνομαι δὲ παραφέρουσ' οἰκτροὺς λόγους, ἰδίᾳ νοσοῦσα· σὺ δ' ἄνοσος κακῶν ἐμῶν.*

[3]) Comparandum est Homeri illud (*I* 502 sqq.), quod commemoravimus (p. 21). Sed supplicandi iure qui abutitur, indignus est hac misericordia: fr. adesp. 558 *ὦ παῖ, τὸ δεῖσθαι τῶν πέλας θνητοῖς μέγα διδασκαλεῖον τῆς ἀναιδείας ἔφυ.* Pudorem abiecit, qui lucrum facit ex miseria sua.

[4]) Animadverte illa Hipp. 325 *βιάζῃ χειρὸς ἐξαρτωμένη.* 335 *ὃ χρῇς.* Androm. 917 *τοῦ γέροντος ἡσσήθη χερὶ ... αἰδοῖ γε.* Is, qui ita rogatur, facere non potest, quin obsequatur.

[5]) Hoc loco Peleus senex Menelaum impedit, ne inopi feminae manum inferat. Herc. 556 *ΠΗ: κοὐκ ἔσχεν αἰδῶ τὸν γέροντ' ἀτιμάσαι; — ΜΕ: Αἰδῶ γε; ἀποικεῖ τῆσδε τῆς θεοῦ πρόσω.* Male se excusat tyrannus *ἔχει τοίνυν οὐκ ἀναίδειαν, γέρον, ἀλλ' εὐλάβειαν* (165).

*τοὐμὸν λῆμ' ἔφυ τυραννικόν, αἰδούμενος δὲ πολλὰ δὴ διέφθορα.* Medeam et eius liberos perdere non vult, cum clementi et misericordi sit animo, tyranni non est aliorum iura respicere. Contra dira necessitas nemini parcit et misericordia vacat (Alc. 982): *οὐδέ τις ἀποτόμου λήματός ἐστιν αἰδώς,*[1]) neque tamen proprie crudelitatem intellegere licet, quam adiectivum *ἀναιδής*, cum hominibus attribuitur, numquam significat. — Saepe igitur et varie verecundiae sensus in Euripidis tragoediis occurrit, sed cum vetustiores poetae deos venerati essent, qui mortalibus hunc sensum religionis inicerent, Euripides verecundiam per se intellegendam esse putavit.

Etiam subtilius alteram vocis *αἰδώς* notionem usurpavit poeta, qui saepissime commemorat pudorem esse eum sensum, qui homines arceat a peccando, itaque legimus (Hippol. fr. 436) *Ὦ πότνι' Αἰδώς, εἴθε τοῖς πᾶσιν βροτοῖς συνοῦσα τἀναίσχυντον ἐξῄρου φρενῶν.* Generaliter enim hi versus sunt intellegendi, non solum de Phaedrae impudentia. Idem sensus nos, si facinus committimus, accusat, velut Hecuba de filiae morte certior facta praeconem interrogat: *πῶς καί νιν ἐξεπράξατ'; ἆρ' αἰδούμενοι;* (Hec. 515). Nam homo veretur alterum necare (Heracl. 1027), id quod Orphici maxime detestabantur (Ar. Ran. 1032), nisi cum miles in pugna hosti obsistit.[2]) Is militis sensus (*ὡς ἐχθρὰν . . . κτείνοντες*) opponitur Achaeorum sensui ex verecundia et opprobrio mixto cum Polyxenam trucidarent (Hec. 516). Neque enim puto misericordiam hoc loco intellegendam esse,[3]) quamquam v. 519 audimus: *σῆς παιδὸς οἴκτῳ.* Praeco misericors non ipse puellam trucidavit neque misericordia affectos fuisse, qui filiam necabant, misera mater suspicari potest, sed aequum putat illos ipsos aliquo modo iniuriam suam sensisse.[4]) — Amicitia quoque pudorem quendam requirit (Crit. Pirith. fr. 595 Theseus aut Pirithous *αἰδοῦς ἀχαλκεύτοισιν ἔζευκται πέδαις*) iique soli eo nomine digni sunt *οἷσιν αἰδὼς μήτ' ἐπαγγέλλειν κακὰ μήτ' ἀνθυπουργεῖν αἰσχρὰ τοῖσι χρωμένοις* (Hipp. 998), quae sententia plane respondet illi fragmento ex Hippolyto, quod supra attulimus.[5]) Sed vetustiores quoque opiniones tangit poeta, cum superbiam (*τὸ λίαν*) vereri et invidiam (*φθόνον*) cavere iubet (Antiopae fr. 209): *οὐ σωφρονίζειν ἔμαθον,*

---

[1]) Recordabimur (cf. p. 49) saxo aliisque rebus inanimis sensuque carentibus adiectivum *ἀναιδής* attribui (cf. Cycl. 592 *τάχ' ἐξ ἀναιδοῦς φάρυγος ὠθήσει κρέα*).

[2]) Aves quoque Ioni sanctae esse videntur, quae deorum vocem pronuntiant (Ion. 179 *κτείνειν ὑμᾶς αἰδοῦμαι*).

[3]) Schol. ad. h. l. *ἆρα μετὰ αἰδοῦς, ἢ πρὸς τὸ δεινόν, ἤγουν τὸ ἀναιδές, ἤλθετε . . . ὡς ἐχθρὰν κτείναντες*; sed aliter quoque: *τὸ δὲ ὅλον ἆρα ἐγυμνώσατε αὐτὴν καὶ ἐφάνησαν τὰ μέρη τοῦ σώματος, ἃ χρὴ κρύπτεσθαι, ἢ οὔ,* alii *αἰδούμενοι: μετὰ τιμῆς, μ. ἐντροπῆς*; cf. Weilii adnot.

[4]) Quamquam Iphigenia Taurica misericordia se affectam esse affirmat, Orestes tam vanum sensum reicit (484): *οὔ τοι νομίζω σοφόν, ὃς ἂν μέλλων κτενεῖν οἴκτῳ τὸ δεῖμα τοὐλέθρου νικᾶν θέλῃ κτλ.* Eo minus Hecuba satis habere potest Graecos misericordia non caruisse.

[5]) Cf. Agathonis fr. 22 (N². p. 767) *ἀδικεῖν νομίζων ὄψιν αἰδοῦμαι φίλων*: ut oculos praecipue *αἰδώς* tenet, ita pudorem inicere possunt.

*αἰδεῖσθαι δὲ χρή, γύναι, τὸ λίαν καὶ φυλάσσεσθαι φθόνον.*[1] — Pudoris sensu nos iurisiurandi quoque sanctitatem vereri censet Euripides, qui Hesiodi locum imitatur, cum dicit (Med. 439): *βέβακε δ' ὅρκων χάρις οὐδ' ἔτ' αἰδὼς Ἑλλάδι τᾷ μεγάλᾳ μένει, αἰθερία δ' ἀνέπτα.*

Pudor et virtus inter se cohaerent (Iph. A. 1089 sqq.): *ποῦ τὸ τᾶς αἰδοῦς ἢ τὸ τᾶς ἀρετᾶς [δύνασιν] ἔχει σθένειν τι πρόσωπον; ὁπότε τὸ μὲν ἄσεπτον ἔχει δύνασιν, ἁ δ' ἀρετὰ κατόπισθεν θνατοῖς ἀμελεῖται κτλ.*[2] *Τὸ ἄσεπτον* ubi valet, non verecundum praebet homo vultum (vel interpretari possis: *ποῦ τὸ τᾶς Αἰδοῦς ἢ τὸ τᾶς Ἀρετᾶς πρόσωπον ἔχει σθένειν τι*). Sed Democritum secutus in educatione positam esse virtutem poeta existimat;[3] postquam, quotquot sunt hominum mores, honestatem semper elucere affirmavit, pergit: (Iph. A. 561) *τροφαί θ' αἱ παιδευόμεναι μέγα φέρουσ' εἰς τὰν ἀρετάν. τό τε γὰρ αἰδεῖσθαι σοφία* (cf. Heracl. fr. 112 Diels) *τάν τ' ἐξαλλάσσουσαν ἔχει χάριν ὑπὸ γνώμας ἐσορᾶν τὸ δέον, ἔνθα δόξα φέρει κλέος ἀγήρατον*[4] *βιοτᾷ.* Ex indole et ex educatione nascitur virtus. Ut, quomodo iam pueri ad virtutem ducantur, explicet, poeta notione *αἰδεῖσθαι* utitur, cum pudor sit finis educationis et quasi primus gradus vel pars sapientiae, quae totam viri virtutem continet. Pudor indicat[5] homini *τὸ δέον*, id quod facere decet, et differt ab illo altero pudore, qui aliorum vituperationem respicit. *Αἰδώς* militem in pugna et periculis confirmat (cf. Heracl. 6 „Ehrgefühl"),[6] ut constanter mortem obeat, dummodo in puero recta ratio inchoata sit. Suppl. 911 *τὸ γὰρ τραφῆναι μὴ κακῶς αἰδῶ φέρει· αἰσχύνεται δὲ τἀγάθ' ἀσκήσας ἀνὴρ κακὸς γενέσθαι πᾶς τις.*[7] *ἡ δ' εὐανδρία διδακτός, εἴπερ καὶ βρέφος διδάσκεται λέγειν ἀκούειν θ' ὧν*

---

[1]) Quibus verbis cum Zethus matrem non agnitam reicere videatur, nescio an de fuga matris cogitet (Hyg. fab. 8 *Zethus existimans fugitivam non recepit.* Cf. Prop. IV 15, 29). Quod si recte coniecimus, verbo *λίαν* aliam notionem attribuemus: Illa, quae ad fratrum casam venit, transgressa est terminos feminis positos.

[2]) Comparandi sunt versus Isylli Epidaurii (Wilam. Philol. Unters. IX p. 9 v. 7), quibus ait legatos esse electos, *οἷς πολιοῦχος ὑπὸ στέρνοις ἀρετά τε καὶ αἰδώς.*

[3]) Cf. p. 157 sq. E. de Geyso Stud. Theogn. diss. Argent. 1892 p. 68 sq.

[4]) Cf. Pind. Nem. 9, 33.

[5]) *Τὸ αἰδεῖσθαι ἔχει χάριν* (non *σοφία ἔχ.*), ita esse intellegendum inde discimus, quod *τὸ αἰδεῖσθαι* cum articulo coniunctum et antepositum est et alioquin legendum esset: *ἃ δ'*. — Aliter H. Weil hunc versum explicat: Ce qu'il y a de plus beau (*τὴν ἐξαλλ. ἔχει χ.*), c'est de discerner le devoir par l'intelligence. Quod si verum est, nescio, cur poeta ad illud *ἐξαλλ. χ. ἔχει* addiderit *ἔνθα δόξα φέρει ... βιοτᾷ* (vel ut Weil legit *ἔνθα δόξα* (sc. *ἐστὶν*) *φέρειν ... βιοτάν*). Ab educatione proficiscitur poeta, hac verecundia vel pudor efficitur, ex quo homo summam tenet sapientiae. Quibus dictis non iam mirum, quod pudore qui imbutus est *ὑπὸ γνώμας ἐσορᾷ τὸ δέον.*

[6]) Pheres, qui post mortem se male audire nihili aestimat, a filio reprehenditur (Alc. 727): *φεῦ φεῦ· τὸ γῆρας ὡς ἀναιδείας πλέων* (cf. 694 *οὐ γοῦν ἀναιδῶς* [rücksichtslos] *διεμάχου τὸ μὴ θανεῖν*, cf. Bacch. 395). Neque pater Admeto impietatem obicit, sed potius Alcestin illudit, quae erga maritum summam verecundiam praebuit: *ἥδ' οὐκ ἀναιδής· τήνδ' ἐφηῦρες ἄφρονα.* — Helena maritum, ne pudore adductus in mortem se proripiat, monet (Hel. 805) *ΕΛ: μή νυν καταιδοῦ, φεῦγε δ' ἐκ τῆσδε χθονός. — ΜΕ: λιπών σε;*

[7]) Cf. versum oraculi Croeso editi: *μηδ' αἰδεῖσθαι κακὸς εἶναι* (Her. I 55).

*μάθησιν οὐκ ἔχει· ἃ δ᾽ ἂν μάθῃ τις, ταῦτα σῴζεσθαι φιλεῖ πρὸς γῆρας. οὕτω παῖδας εὖ παιδεύετε.* Educationem quanti Euripides, sophistarum discipulus, aestimaverit, apparet.[1]) Hoc quoque loco videmus vocis *αἰσχύνη* notionem ex ignominiae quodam sensu ortam ad aliorum vituperationem pertinere; nihilo minus non ita multum interest, cum Euripides addat: *τἀγάθ᾽ ἀσκήσας ἀνήρ,* quibus verbis pudorem minime seiunctum esse ab hominis ipsius sensu morali indicatur. Omnibus autem his locis moralem vim habet *αἰδώς* omnesque honestas actiones continet. Talem pudorem qui sentiunt, consilio et ratione semper agent (cf. *σοφίαν*) neque quicquam temeritate aut ira perdent, *αἰδὼς γὰρ ὀργῆς πλεῖον ὠφελεῖ βροτούς* (Tem. fr. 746). Itaque pudori respondet *τὸ σωφρονεῖν,*[2]) quod moderationem amitti non sinit (Iph. A. 378 sqq. *ἀνὴρ γὰρ χρηστὸς αἰδεῖσθαι φιλεῖ*) et contrarium est impudentiae, quae iniuria commissa sanum sensum pudoris extinguit (Tro. 1027 *τὸ σῶφρον τῆς ἀναιδείας πλέον ἔχουσαν*). Agamemno illo loco fratrem imitari non vult *λίαν ἄνω βλέφαρα πρὸς τἀναιδὲς ἀγαγών* (I. A. 379), i. e. iracundia incensus verecundiam neglegens adversus fratrem et regem.

Deinde *αἰδώς* is sensus est, qui noxium accusat et vexat, etiamsi nemo obiurgavit. Ita Phaedram paenitet verborum suorum, faciem est velatura, ne quis pudorem suum conspiciat (Hipp. 244 sqq. *αἰδούμεθα γὰρ τὰ λελεγμένα μοι. κρύπτε· κατ᾽ ὄσσων δάκρυ μοι βαίνει καὶ ἐπ᾽ αἰσχύνην ὄμμα τέτραπται*), neque mirum, quod duobus versibus infra verbum *αἰσχύνη* idem fere significat. Sed animadvertendum est nullam vituperationem Phaedrae timendam esse, cum nemo noverit eius culpam, atque ipsa aliam causam affert: *τὸ γὰρ ὀρθοῦσθαι γνώμην ὀδυνᾷ,* ut facile utrumque verbum adhibeatur (cf. Suppl. 911 sqq.). Qui pudor in timorem se vertit, ne ii, qui iniuria affecti esse videntur, ulciscantur (Or. 101 sq. *αἰδὼς δὲ δή τίς σ᾽ εἰς Μυκηναίους ἔχει*).[3]) Iam cum committitur facinus, oritur hic culpae sensus. Qua de causa Achilles uxorem ducis, Clytaemestram, tangere veretur (Iph. A. 833: *τί φής; ἐγώ σοι δεξιάν; αἰδοίμεθ᾽ ἂν Ἀγαμέμνον᾽, εἰ ψαύοιμεν ὧν μή μοι θέμις,* quo

---

[1]) Non obstant Hipp. 916 sqq., cum ibi non pueri spectentur.

[2]) Apud Thuc. I 84, 3 primum voces *αἰδώς* et *σωφροσύνη* coniunctas invenimus, sed ad militarem virtutem pertinentes.

[3]) Nescio an vox *αἰδώς* — quamquam paulo ante legimus *αἰσχύνομαι* — ideo posita sit, quod *Μυκηναῖοι* nobiles ac seniores intelleguntur (cf. 102 *δέδοικα πατέρας τῶν ὑπ᾽ Ἰλίῳ νεκρῶν*). Sed quamquam non mirum, quod verbis *αἰσχύνομαι* et *αἰδεῖσθαι* Euripides ut synonymis utitur, graves restant difficultates, cum, etsi in *στιχομυθίᾳ* non tam acriter est iudicandum (cf. A. Groß, Die Stichomythie, Berlin 1905 p. 87 sqq.), aut v. 99 sq. aut 101 sq. tollendi sint, cum non intellegamus eam, quae v. 99 pudorem iustissimum iudicaverat, iterum dubitare videri v. 101. Quodsi v. 58 sq. comparamus, potius v. 101 sq. omittamus, praesertim cum non appareat, quid velit Electra verbis: *αἰδὼς δὲ δὴ τίς*; neque enim verisimile alium eam ac singularem quendam pudorem spectare (v. 99 non feminae pudicitia, sed iam culpae sensus intellegendus est); neque cur Mycenaeos ipsos vereatur Helena, Electra interrogare potest, cum ii iam v. 98 commemorentur, neque quod v. 102 dicitur Mycenaeorum proprium sit. Accedit, quod v. 103 melius ad v. 100 quadrat quam ad v. 102. Interpolatorem autem v. 104 spectasse credo. De scholiis cf. Elsperger Philol. suppl. XI (1908) p. 42 sq.

loco huic sensui verecundia regis est mixta. In oculis praecipue notam habemus huius sensus, cf. Cresph. fr. 457 *αἰδὼς ἐν ὀφθαλμοῖσι γίγνεται, τέκνον*; Medea maritum castigat (Med. 470): *φίλους κακῶς δράσαντ᾽ ἐναντίον βλέπειν . . . ἡ μεγίστη τῶν ἐν ἀνθρώποις νόσων πασῶν, ἀναίδεια . . . .* Cuius impudentiae vis est prorsus contraria illi, quae prioribus locis occurrit, quibus sensus quidam culpae significabatur. Et Hercules, qui nondum omnem pudorem exuit, oculos praecipue amici opprobrii plenos veritus caput velavit (Herc. 1199) *αἰδόμενος τὸ σὸν ὄμμα καὶ φιλίαν ὁμόφυλον αἷμά τε παιδοφόνον.* Itemque Orestes dicit (Or. 459): *Τυνδάρεως ὅδε στείχει πρὸς ἡμᾶς, οὗ μάλιστ᾽ αἰδώς μ᾽ ἔχει εἰς ὄμματ᾽ ἐλθεῖν τοῖσιν ἐξειργασμένοις.* Tyndareum, cuius filiam necavit, maxime veretur, neque enim omnes talem sensum inicere possunt, sed qui maxima nostra iniuria laesi sint vel qui, cum sint familiarissimi, maxime sentiant nostram ignominiam. Orestes Clytaemestram a se necatam matrem nominare veretur (557 *ἡ σὴ δὲ θυγάτηρ, μητέρ᾽ αἰδοῦμαι λέγειν*), cum facinus nimis abhorrens a pietate matri debita ipso matris nomine in mentem revocetur. Accedit, quod ipsa ob scelera sua indignam se praebuit matris nomine (558 sq.)[1]. Eodem culpae sensu de falsis suis oraculis impulsum Apollinem id agere Orestes putat, ut se quam longissime a Graecia amoveat, ne hominis infelicis aspectu iniuriae commonefiat (Iph. T. 711 sqq.).

Pudicitiae[2]) sensu Euripides varie utitur. Quae imprimis virginis est in publicum prodire verentis, ne sancta eius virginitas aliorum aspectu quasi maculetur (Heracl. 43 *νέας γὰρ παρθένους αἰδούμεθα ὄχλῳ πελάζειν κἀπιβωμιοστατεῖν*). Itaque Antigona, quam mater ad exercitum est ductura, cunctatur: *αἰδούμεθ᾽ ὄχλον* (Phoen. 1276 cf. Or. 108, Phoen. 1489[3]); obscurus quidam sensus eam cunctari iubet. Quem sensum matrem non recte aestimare apparet, quae respondet non habere vulgum, quod eam vituperet, ergo non esse cunctandum: *οὐκ ἐν αἰσχύνῃ τὰ σά,* quo loco perspicue videmus, quid intersit inter illas notiones. Praecipue a viri oculis virgo Graeca servatur, nec Clytaemestra nisi rebus adversis coacta concedere vult, ut filia ipsa Achillem imploret (Iph. A. 993 sqq.): *ἀπαρθένευτα μὲν τάδ᾽. εἰ δέ σοι δοκεῖ, ἥξει, δι᾽ αἰδοῦς ὄμμ᾽ ἔχουσ᾽ ἐλεύθερον,*[4]) et significat Achillem, si statim ipsi petenti satis faciat, eam difficili munere esse liberaturum: *σεμνὰ γὰρ σεμνύνεται.*[5]) Ipsa quamquam hanc consuetudinem (cf. σ 182 sqq.) quo-

[1]) Cf. Soph. El. 273 *ξὺν τῇ ταλαίνῃ μητρί—μητέρ᾽ εἰ χρεὼν ταύτην προσαυδᾶν τῷδε συγκοιμωμένην.*

[2]) Creusa queritur, quod deus *ἀναιδείᾳ* eam traxit *εἰς ἄντρου κοίτας* (Ion. 895).

[3]) Ubi fortasse pietas erga fratres mortuos intellegenda est (pia mortuorum ministra), quoniam, quamquam eius vultus pudoris colorem praefert, non *αἰδεῖται* (cf. 1490 sq.); neque vero audeo huius loci difficultates tollere.

[4]) De pudore in oculis insidente cf. supra

[5]) Altero quoque loco, quo verbum *σεμνύνεσθαι* legimus, nimium pudorem significare videtur (Iph. A. 900): *οὐκ ἐπαιδεσθησόμεσθα προσπεσεῖν τὸ σὸν γόνυ, θνητὸς ἐκ θεᾶς γεγῶτα. τί γὰρ ἐγὼ σεμνύνομαι* (cf. Suppl. 164), quem versum num de Wilamowitz Analect. Eurip. p. 209 ('putabam mortalem esse Achillem quoque') iure sustulerit, dubium mihi est, etsi versus 901 et 996 comparati aliquid

dammodo contemnit et vanam paene iactationem existimat, tamen iudicat: *ὅμως δ' ὅσον γε δύνατον αἰδεῖσθαι χρεών*[1]) (die Etikette wahren); non omnino hic pudoris sive sensus sive ostentatio deponi potest, et Achilles ipse intellegit eam recte dicere: *σὺ μήτε σὴν παῖδ' ἔξαγ' ὄψιν εἰς ἐμήν, μήτ' εἰς ὄνειδος ἀμαθὲς ἔλθωμεν, γύναι.* Neque virginis pudicitia est laedenda neque vulgi rumores (cf. Phoen. 193 sqq. 92 sqq.) sunt excitandi. Non tam veram pudicitiam hoc loco intellegi posse apparet quam consuetudinem, quae virgini hunc usum imposuit. Neque mirum, quod Achilles rumores monstrat, quibus milites virginem perstringere possint. Mirabimur fortasse, quod similem sive pudicitiae sive timiditatis sensum Clytaemestra Achilli subicit, qui se matrimonium initurum esse negat: *πᾶσιν τόδ' ἐμπέφυκεν αἰδεῖσθαι φίλους καινοὺς ὁρῶσι καὶ γάμου μεμνημένοις*[2]) (839), quasi Achilles apud reginam, quae modo advenit, de matrimonio loqui vereatur. Pudicitia[3]) eo quoque loco intellegenda est, ubi sponsa, ne genarum ruborem ostendat, velum demittere et sororem osculari veretur (Iph. T. 374 *ὑπ' αἰδοῦς*). Pulcherrime autem poeta pudicitiae sanctitatem expressit — neque interest, quod iuvenis ea verba loquitur —, cum hortum finxit, a quo longe absit omne profanum, quemque apis tantum pervolitet (Hipp. 78)[4]): *Αἰδὼς δὲ ποταμίαισι κηπεύει δρόσοις.* Sic Pudicitia velut nympha custodit deae virginis sacrum.[5]) — Paulo diversa a virginis est uxoris

---

suspicionis praebent. — Quae vocis *σεμν.* notio quam bene responderit *δήμου* iudicio, elucet ex Hipp. 93.

[1]) Iniuria, ut mihi quidem videtur, Nauck supervacaneum iudicat hunc versum, cum bene quadret ad verba *σεμνὰ γὰρ*: es ist dies ja freilich Großtuerei, aber doch eqs. Regina quamquam vana haec vincula existimat, ea effugere nec vult nec potest. de Wilamowitz (Anal. Eur. p. 206) v. 995—97 condemnare videtur, etsi de v. 995 solo agit, argumentatur enim sic: '. . . obstrepit vero Clytaemnestrae et poetae consilio. qui ita interrogaret, Iphigeniam venire nollet. quodsi nollet Clytaemnestra, omnino nullam eius rei mentionem fecisset, quoniam Achilles salutem iam antea ei promisit: atqui gaudebat Euripides moribus *μαστροπωοῖς* Clytaemnestrae, quae formosam sponsam cupidini Achillis praetendit (cf. Hecub. 825 cum schol.), et virginali pudore Achillis. ergo contra ipsius animum fecisse non putandus est'. — Sed qualemcumque finxit poeta Hecubam, Clytaemestrae mores ex hac potissimum tragoedia sunt illustrandi. Quae quam indignum putet, quod Iphigeniam ad Achillem invitum adduxit, v. 847 sqq. videmus. Matris anxiae est iterum orare, ut pollicitationibus repetitis confirmetur. Optime Achillis *ἔλεον* excitat, cum quasi imaginem virginis supplicis depingit, sed se hoc fieri non cupere non minus manifeste quam caute ostendit. Quae cum ita sint, non esse videtur, quod hos versus tollamus.

[2]) Nauck cum coniecit *μεμνημένους*, lucidam sententiam obscuravit.

[3]) Cf. Th. Matthias Zur Stellung der griech. Frau in der klass. Zeit, Progr. Zittau 1893 p. 13.

[4]) Nisi forte hoc versu castitas illa sit intellegenda, qua qui imbutus non est aditum non habet ad hortum illum (79 sq. *ὅσοις διδακτὸν μηδέν, ἀλλ' ἐν τῇ φύσει τὸ σωφρονεῖν εἴληχεν κτλ.* cf. Pind. N. 3, 41), quo abest omne vitium.

[5]) de Wilamowitz comm. ad Eur. Hipp. 78: etwas, was jeder zu berühren *αἰδεῖται*, steht unter dem schutz der *αἰδώς*. Comparat Andr. fr. 118, quod sic legit: *κλύεις; πρὸς Αἰδοῦς σε τᾶς* (*προςαιδουσσαι τας* cod.) *ἐν ἄντροις, ἀπόπαυσον, ἔασον Ἀχοῖ με σὺν φίλαισιν γόου πόθον λαβεῖν.* in der öden einsamkeit des gebirges und des *πόντος ἀναιδής* fühlt der mensch ganz seine ohnmacht und friedlosigkeit: das element ist menschenfeindlich. da leiht der mensch selbst der natur das

pudicitia, quae metu libera in virorum conspectum venit, ut filiam servet. Itaque Achilles cum Clytaemestram advenientem videat, exclamat: *ὦ πότνι᾽ αἰδώς, τήνδε τίνα λεύσσω ποτὲ γυναῖκα, μορφὴν εὐπρεπῆ κεκτημένην* (Iph. A. 821 sq. 'erhabener Anstand'). Illa autem hanc admirationem quasi circumscribit, nam respondet: *οὐ θαῦμά σ᾽ ἡμᾶς ἀγνοεῖν, οὓς μὴ πάρος προσέβης ἄν, αἰνῶ δ᾽ ὅτι σέβεις τὸ σωφρονεῖν.* — Uxoris quoque pudicitia in eo cognoscitur, quod *σωφροσύνην* tenet, sanam mentem, quae recte totam vitam atque etiam corporis habitum [1]) regit, et ei, quae decorum observare nescivit (Clytaemestra se Achilli matrimonium quasi obtrusisse comperit [Iph. A. 847]: *μνηστεύω γάμους οὐκ ὄντας, ὡς εἴξασιν· αἰδοῦμαι τάδε*) vocis *αἰδώς* notio fit opprobrium, quod in animo ipso oritur nec sinit oculos libere attolli (Iph. A. 851: *οὐ γὰρ ὀρθοῖς ὄμμασίν σ᾽ ἔτ᾽ εἰσορῶ* cf. 848). Qui sensus opprobrii uxorem etiam impedit, ne occultum coniugium confi-

empfinden, das er wünscht: Aidos wohnt in den schluchten der berge. die *αἰδὼς ἐν ἄντροις* verhält sich z. b. zu den korykischen nymphen, wie die *αἰδὼς λειμῶνος* zu den *δρυάδες*. wenn der gemsjäger den Manfred vom selbstmord zurückhält, damit er den frieden des hochgebirges nicht entweihe, so ist das ein ganz anderes gefühl, aber er könnte zu ihm sagen *κλύεις, πρὸς Αἰδοῦς σε τᾶς ἐν ἄντροις.* Quae interpretatio, quamvis sit pulchra, mihi non ita probatur. Si hanc pacem in prato Dianae virgini sacro facile intellegimus, idem in antris maritimis nimis artificiose dictum videtur. Nescio an comparandus sit ille versus ex Aeschyli Prometheo, ubi titanis voces lugubres turbant tranquillitatem maris (*θεμερῶπιν αἰδῶ*), ut nymphae exterritae accurrant. Sed quid intersit, apparet. Quomodo quadrat ad hanc tranquillitatem, cui Andromeda — ut Wil. putat — se dedere vult, chori adventus? Et cum ex antris querelae resonent, nequaquam sentire potest placidam tranquillitatem locorum. Qua interpretatione v. d. adducitur ad miram hanc explicationem: ich schelte den dichter nicht, der sich darum nicht kümmerte, daß die see, über die Andromedas rufe erschallen, kein echo zurückwirft. Quanto simplicius sententiam intellegimus, si legimus, ut Seidler coniecit: *σε τὰν ἐν ἄντροις* sc. *Ἠχώ*. Andromeda, quam iam satietas tenet querelarum, paulum se recreare cupit cum choro, ut postea denuo lamentari possit (*γόον πόθον λαβεῖν* cf. Suppl. 79 *ἄπληστος ... χάρις γόων*, Soph. Trach. 106 *ἀδακρύτων βλεφάρων πόθον*, Soph. El. 285 sq. *οὐδὲ γὰρ κλαῦσαι πάρα τοσόνδ᾽ ὅσον μοι θυμὸς ἡ δ ο ν ὴ ν φ έ ρ ε ι.* A. Biese, Entwicklung des Naturgefühls bei den Griechen und Römern. Kiel 1884 p. 48), nisi mavis interpretari eam cum amicis velle lamentari (ita ut *γόον πόθον λαβεῖν* sit: lamentari), id quod mihi quidem minus verisimile videtur. Sed illis *πρὸς αἰδοῦς* (ita enim esse legendum docetur Aristophanis Thesm. 1018 sqq. imitatione) optime misericordiam intellegimus Echus ab Andromeda invocatam, quam notionem persaepe apud Euripidem invenimus. *Ἀπόπαυσον ... με*, Andromeda precatur, cum Echus responsis iterum atque iterum ad novas lamentationes moveatur, quasi per se ipsam Echo excitari oblita sit. Atque has breves exclamationes ipsas *γόον* dicit, non nenias illas choro adiuvante cantatas. Echus personam in scenam n o n prodisse ex verbis *τὰν ἐν ἄντροις* non efficiendum (ut E. Müller, Philol. 66 (1907) p. 56). Cet. cf. W. Lange, Quaest. in Ar. thesm. diss. Gott. 1891 p. 13. — Euripidis illud *σε τὰν ἐν ἄντροις* imitari mihi videtur Varr. Sat. Men. 467 Buech.: 'Pieridum comes | quáe tenes frácta putrí gelo móntium | saxa' (tenent cana Buecheler, sed quae Pierides tenent s a x a eaque hiberna? Nec Musarum illi montes, sed montes universi significari videntur), fortasse ex Enni Andromeda verba (cf. Vahlen Enn. p. XXXI).

[1]) Haec uxoris *αἰδώς* — nostri medii aevi poetae nescio an transtulerint: diu mâze — non eadem est ac virginis, sed gravitatem et moderationem quandam continet. Virginis pudicitia praecipue oculis demissis cognoscitur (Iph. A 994, cf. Cresph. fr. 457). Hunc usum apud Euripidem primum invenimus, quanquam

teatur (Ion. 861 cf. 336. Rhes. 926, quo loco accedit propinquorum et virginitatis verecundia).

Neque vero semper culpam aliquam agnoscere possumus. Hecuba quoque, quae innocens in calamitates et egestatem inciderit, veretur ad prioris felicitatis socios prodire: pudet enim eam dignitatis imminutae, qui sensus a naturali illo pudore, quem prioribus locis cognovimus, differt (Hec. 968 sqq.): *αἰσχύνομαί σε προσβλέπειν ἐναντίον, Πολυμῆστορ, ἐν τοιοῖσδε κειμένη κακοῖς. ὅτῳ γὰρ ὤφθην εὐτυχοῦσ', αἰδώς μ' ἔχει*[1]) *ἐν τῷδε πότμῳ τυγχάνουσ' ἵν' εἰμὶ νῦν, κοὐκ ἂν δυναίμην προσβλέπειν ὀρθαῖς κόραις.* Addit quidem Hecuba, ne indignetur Polymestor, quod oculos demittat: *ἄλλως δ' αἴτιόν τι καὶ νόμος γυναῖκας ἀνδρῶν μὴ βλέπειν ἐναντίον,* sed tota sententia significatur non hanc veram esse pudoris causam.[2]) Duo simillimi loci apud Euripidem inveniuntur. Iph. A. 1341 Iphigenia sponsum convenire (hac in re fortasse paulum differt hic locus) veretur: *Ἀχιλλέα τόνδ' ἰδεῖν αἰσχύνομαι*, et matri causam quaerenti respondet: *τὸ δυστυχές μοι τῶν γάμων αἰδῶ φέρει.*[3]) Denique Hel. 415 sqq. *ὄχλον γὰρ εἰσπεσεῖν ᾐσχυνόμην ὥσθ' ἱστορῆσαι, τῆς ἐμῆς δυσχλαινίας κρύπτων ὑπ' αἰδοῦς τὰς τύχας.* Qui tres loci non solum eiusdem pudoris sensum, de quo antea nondum audivimus, significant, sed etiam verborum quandam similitudinem habent. Primum verbo *αἰσχύνεσθαι* utitur, deinde voce *αἰδώς* usus (cf. Or. 98. 101) sententiam iterat poeta, quam rem nisi ex variandi tantum studio ortam putamus, dicemus similitudinem quandam ac propinquitatem eorum vocabulorum sensim esse factam, quod eo facilius fieri potuit, quod *αἰσχύνη*[4]) semper culpae sensum continebat, qui a verbo *αἰσχύνεσθαι*[5]) interdum abest.[6])

---

iam antea poetae in oculis pudorem cognoverant, sed eum, qui culpae conscientia gignitur (Sappho), aut qui veteres mores veretur (Theogn. 85. Ar. Vesp. 447) aut dignitatem quandam oculi significabant (hymn. in Cer. 214, Aesch. Prom. 134).

[1]) Euripidem *αἰδὼς ἔχει τινά* saepe scribere videmus. Quem usum in voce *αἰσχύνη* non aeque reperimus (sed res habet *αἰσχύνην*, i. e. ignominiam: Andr. 244).

[2]) Hecuba cum legem nominat, intellegit id, quod nos quidem Convention vocamus, ut hoc loco aperte videamus, quas in partes vocis *αἰδώς* notio processerit.

[3]) Mater vituperat hunc nimium pudorem: *οὐκ ἐν ἁβρότητι κεῖσαι . . . οὐ σεμνότητος ἔργον*, aeque ac supra (996) Clytaemestra verbis *σεμνὰ γὰρ σεμνύνεται* quasi luxuriam iudicaverat hunc pudorem.

[4]) Cum ignominiae notionem circiter vicies intellegere possimus, pudorem quinquies vel sexies invenimus, sed uno loco plane fere deest ignominiae notio: Iph. A. 188, ubi chorus feminarum curiose per nemus Dianae heroum castris appropinquat (*φοινίσσουσα παρῇδ' ἐμὰν αἰσχύνᾳ νεοθαλεῖ*): tamen quidam culpae sensus inest in hoc pudore (cf. Phoen. 1485 sqq.). Pylades ignaviae opprobrium timet: *ταῦτ' οὖν φοβοῦμαι καὶ δι' αἰσχύνης* (cf. *δι' αἰδοῦς* Iph. A. 993) *ἔχω* (Iph. T. 683 cf. *φοβούμενον ψόγον* 686). Locis quos supra attuli comparandus est Suppl. 164, ubi Admetus Theseum adloquitur: *ἄναξ Ἀθηνῶν, ἐν μὲν αἰσχύναις ἄγω πίτνων πρὸς οὖδας· γόνυ σὸν ἀμπίσχει χερὶ πολιὸς ἀνήρ, τύραννος εὐδαίμων πάρος.* Duplicem pudorem sentit Admetus, cum et regi et seni verecundia ab aliis debeatur.

[5]) Verbi *αἰσχύνεσθαι* notio, quamvis similis sit interdum notioni vocis *αἰδώς*, numquam significat veram pietatem et verecundiam (nisi afferre velis Ion. 1074 *αἰσχύνομαι τὸν πολύυμνον θεόν*, ubi pudicitiae vis praevalere videtur). Ion. 934 *αἰχύνομαι μέν σ', ὦ γέρον, λέξω δ' ὅμως* ait Creusa ad paedagogum, non

Quae pudicitia vel pudor, qui est sensus suae dignitatis[1]) (cf. Hel. 417 *ὅταν δ' ἀνὴρ πράξῃ κακῶς ὑψηλός, εἰς ἀηθίαν πίπτει κακίω τοῦ πάλαι δυσδαίμονος*), nimirum non in femina sola invenitur. Sic pater filium osculari vel nimis flebiliter dimittere veretur, cum id virum dedeceat: *γυναικόφρων γὰρ θυμὸς ἀνδρὸς οὐ σοφοῦ* (Er. fr. $362_{33}$ sq.). Tales dubitationes Orestes reicit, cum tandem sororem invenerit: *καί σ' ἀμείψασθαι θέλω φιλότητι χειρῶν· τί γὰρ ἔτ' αἰδοῦμαι τάλας;* (Or. 1047), quamquam ipse antea sororem retinuit: *μὴ πρὸς θεῶν μοι περιβάλῃς ἀνανδρίαν* (1031). Eadem de causa Pentheus muliebres vestes induere veretur (Bacch. 828 *τίνα στολήν; ἦ θῆλυν; ἀλλ' αἰδώς μ' ἔχει* cf. 851 sqq.) et Agamemno graves dubitationes animo volvit (Iph. A. 451 sqq.): *ἐγὼ γὰρ ἐκβαλεῖν μὲν αἰδοῦμαι δάκρυ, τὸ μὴ δακρῦσαι δ' αὖθις αἰδοῦμαι τάλας, εἰς τὰς μεγίστας συμφορὰς ἀφιγμένος.* Statim illius Odysseae versus (*θ* 85) reminiscemur, ubi Ulixes Phaeacibus lacrimas suas ostendere veretur. Magnus dolor est pudicus et aspernatur misericordiam.[2]) — Nonnumquam in angustias ducit hic suae dignitatis, quem dixi, sensus, velut is, qui nobili loco est natus, laborare veretur (*ὑπ' αἰδοῦς δ' ἔργ' ἀπωθεῖται χερῶν* Bell. fr. $285_{14}$).

Itaque cum tantum hic usus a genuina notione differat, quasi duplicem vim esse *αἰδοῦς* intellegimus nec miramur, Euripidem sententiam proferre Hesiodeae illius (p. 33) similem. Phaedra enim in voluptatibus vitae sermones commemorat et socordiam et pudorem: de pudore autem sic pergit: *δισσαὶ δ' εἰσίν, ἡ μὲν οὐ κακή, ἡ δ' ἄχθος οἴκων. εἰ*

---

quo senem servum vereatur, sed quia eam culpae pudet. Neque verecundia Tiresiam defecit (Bacch. 204): *τὸ γῆρας οὐκ αἰσχύνομαι μέλλων χορεύειν.* Ridicula nobis videntur verba pauperis rustici, cui Aegisthus Electram uxorem dedit (El. 45): *αἰσχύνομαι γὰρ ὀλβίων ἀνδρῶν τέκνα λαβὼν ὑβρίζειν, οὐ κατάξιος γεγώς.* Non tam veretur rusticus regis filiam, quam timet invidiam orientem. Perspicue verbi notionem cognoscimus Or. 801 *ΠΥΛ.*: *ὡς ἐγὼ δι' ἄστεώς σε σμικρὰ φροντίζων ὄχλου οὐδὲν αἰσχυνθεὶς ὀχήσω.* Euripides verbis *αἰσχύνεσθαι* et *αἰδεῖσθαι* nondum sine discrimine utitur.

[1]) Huius verbi semper fere legimus formam *αἰσχύνομαι*, quae, cum metrum iambicum (epitritum) expleret, poetae erat commodissima, et ineunte versu et exeunte (praeterea legimus tantum formas eiusdem prosodiae: *αἰσχύνεται, ᾐσχυνόμην* easque eodem versus loco), praesertim cum *αἰδοῦμαι* initio versus adhiberi non posset, nisi ultima syllaba eideretur, qui usus in tragicorum diverbiis nusquam ferendus est. Formae *αἰδοῦμαι, αἰδεῖσθαι, αἰδεσθείς, αἰδέσῃ* semper eundem locum in dialogi versibus obtinent: ante ultimum pedem iambicum. Sed *αἰδούμενοι, αἰδούμεθα* al. initio aut exitu versus usurpantur.

[1]) Cf. Soph. Ai. 345.

[2]) Hoc loco manifeste Euripidis indolem cognoscimus, qui sophistarum modo eandem sententiam in duas partes vertere solet, etsi haec deliberatio veritatem sensus paene oblitterat; neque vero est, quod ideo verba tradita cum Dobraeo commutemus. Praeterea animadvertendum est poetam iterum (neque atque Herc. 1293, Hel. 417) dicere, quanto facilius pauperes malam fortunam ferre possint, cum nobilitas (cf. Jhering II² p. 405) hominem et veros sensus paene extinguat (446): *ἡ δυσγένεια δ' ὡς ἔχει τι χρήσιμον· τὸ γὰρ δακρῦσαι ῥᾳδίως αὐτοῖς ἔχει, ἅπαντά τ' εἰπεῖν. τῷ δὲ γενναίῳ φύσιν ἄνολβα ταῦτα. προστάτην δὲ τοῦ βίου τὸν ὄγκον ἔχομεν τῷ τ' ὄχλῳ δουλεύομεν.* Id quod supra Etikette nominavi, Agamemno ipse onus putat. Denique videmus, quam saepe *ὄχλος* afferatur, in quem prodire homines verentur, cuius arbitrio se esse subiectos indignantur. Quas sententias Euripidis ipsius indoli plane respondisse constat.

*δ' ὁ καιρὸς ἦν σαφής, οὐκ ἂν δύ' ἤστην ταῦτ' ἔχοντε γράμματα* (Hipp. 385). Sed cum Hesiodus (O. 317 sqq.) falsum egeni hominis pudorem vituperet, pietatem et honestatem commendet, Euripides potius, ut opinor, distinguit pudorem vel pudicitiam ab illo sensu opprobrii, qui noxium vexat atque etiam ad mortem pellere potest, ut unum verbum tam contrarios sensus exprimere miretur. Phaedra hoc loco utramque notionem improbare videtur. Est enim probatura, qua de causa homines, [1]) etsi *τὰ χρηστά* intellegunt, tamen aliter agant: *οἱ μὲν ἀργίας ὕπο, οἱ δ' ἡδονὴν προθέντες ἀντὶ τοῦ καλοῦ ἄλλην τινά.* Quae voluptates sunt variae: *εἰσὶ δ' ἡδοναὶ* [2]) *πολλαὶ βίου, μακραί τε λέσχαι καὶ σχολή, τερπνὸν κακόν, αἰδώς τε.* Quam sententiarum continuationem Ud. de Wilamowitz paulum oblitteravit, cum transferat: Und dann die Scham! Sie ist ja doppelt; Tugend ist die eine, die falsche lastet schwer auf unserm Leben. Neque Phaedra alteram pudoris notionem virtutem putat, sed caute dicit: *οὐ κακή.* Hic ipse pudor, non alter ille, qui *ἄχθος οἴκων* [3]) vocatur, inicere potest voluptatem, quae nos *τὸ καλόν* facere prohibeat itaque pelliciat ad iniuriam. (Itaque non is pudor intellegendus est, qui probe agere hominem iubet). Ex ipsa castitatis suae cogitatione mulier cum ducit voluptatem atque omnino talibus se dedit cogitationibus, oritur incuria, qua ad vitium labitur. Praeclare idem Phaedra proloquitur v. 317 *χεῖρες μὲν ἁγναί, φρὴν δ' ἔχει μίασμά τι* (cf. 244 sqq.). Subtilissimos sensus poeta expressit et originem eius, quod Sünde vocamus, enucleavit.[4]) Quod Phaedra alteram pudoris notionem reicit, non nimium pudorem (Prüderie) intellego, cum haec notio et pudicitia illa non tantum differant,[5]) ut Phaedra eas uno vocabulo significari miretur. Culpae autem cuiusdam conscientiam eam iam habere ex v. 323 elucet; quo sensu quomodo vacare possint nonnullae feminae, miratur v. 415 sqq. [6]) — Similem atque hoc loco sententiam in fragmento quo-

---

[1]) Euripidis artem admiramur, cum Phaedra, quamquam de hominibus omnino disputare sibi videtur, tamen mulierum mores solos spectet.

[2]) Non habemus, quod cum Weilio contra codicum lectionem legamus: *δὲ φθοραί*, praesertim cum v. 384 voluptates enumerari appareat. (In fr. 810, quod v. d. affert, *πόνοι* et *φθοραὶ βίου* coniunguntur). Quod iudicat: La honte n'est pas un plaisir, vicissim nobis concludendum est *αἰδῶ* hoc loco non ignominiam significare, praesertim cum praeter Homerum nusquam hanc notionem intellegamus.

[3]) Similis, sed tristior sententia Heracl. 200: *θνήσκειν θελήσουσ'. ἡ γὰρ αἰσχύνη ⟨πάρος⟩ τοῦ ζῆν νομίζεται.* Equidem hoc loco *τάφος* scribam (cf. Iph. A. 1443). Hanc *αἰσχύνην* non eandem esse atque *αἰδῶ* Phaedrae apertum est.

[4]) Nam apparet Phaedram ex hoc ipso pudicitiae sensu et securitate suam ipsius iniuriam ortam esse credere. Qua in re animadvertendum est Euripidem nonnullis annis ante alium Hippolytum, quem *καλυπτόμενον* vocabant, finxisse, quae tragoedia valde Atheniensibus displicuerat, cum nimis impudenter Phaedra amorem suum prostituisse videretur. Iam Phaedra ex pudicitia ipsa vitium ortum esse profitetur.

[5]) Cf. Anth. Pal. X 120 *πᾶσα γυνὴ φιλέει πλέον ἀνέρος· αἰδομένη δὲ κεύθει κέντρον ἔρωτος, ἐρωμανέουσα καὶ αὐτή.*

[6]) U. de Wilamowitz quid in commentario suo (p. 203) voluerit, non satis intellego. Vocem enim *αἰδώς* in nostrum sermonem vertit: Anstandsrücksichten,

dam legimus: *αἰδοῦς δὲ καὐτὸς δυσκρίτως ἔχω πέρι. καὶ δεῖ γὰρ αὐτῆς κἄστιν αὖ κακὸν μέγα* (Erechth. fr. 365). Sed, ut in fragmento, non plane poetae sententia intellegi potest.

Si igitur, quae apud Euripidem legimus, respicimus, apparet poetam aliquanto subtilius et ad vitam ipsam accommodatius intellexisse vocis *αἰδώς* notionem. Non forte accidisse opinor, quod in Iphigeniae Aulidensis tragoedia, quam poeta senex scripsit, saepissime pudoris et verecundiae sensus commemoratur.[1] Aperte enim illud quoque videmus veterum temporum consuetudinem non iam vitae et rationi respondisse. Alio in fundamento nova morum disciplina erat condenda.

# V

Cum veteres philosophi totam rerum naturam perscrutarentur et principia rerum enucleare studerent, Socrates primus fere hanc scientiam ut vanam omisit et id solum spectavit, ut hominum mores emendaret eosque verae virtutis in viam deduceret. Itaque discipuli quoque singularis huius viri diligentissime de moribus disputaverunt, quamquam iure dubitari credo, num magistri disciplina pura in illis libris servetur.
Ieiunius quam acutius de hoc genere egit **Xenophon,** quem multi

quibus Phaedra ut mulier et regina teneatur. Tum pergit v. d.: an sich nur exemplifizirt sie, ahnungslos, daß sie selbst jetzt tief in *σχολή* und *λέσχη* befangen ist, und daß sie bald die amme wird gewähren lassen, weil sie aus *κακὴ αἰδώς* nicht rund mit der Sprache heraus will, während sie aus *ἀγαθὴ αἰδώς* den tod sucht. Primum quidem mirum est id, quod Wil. Anstandsrücksichten nominat, hominem in mortem pellere posse (nisi statuas aliquem praetermittere id, quod ad suam salutem pertinere sciat, cum nisi moribus ac consuetudine neglectis se id facere non posse persuasum habeat — cf. Jhering II p. 389 —, quam condicionem a Phaedrae condicione plane alienam esse apparet); tum nescio, cur Phaedra talem sensum vocet bonum et quomodo hoc sensu ad peccandum pellici possit, cum generaliter antea de peccando locuta sit. Praeterea non apparet, qua de causa ille pudor, quo adducta Phaedra nutricem, quid sentiat, celat, sit *ἄχθος οἴκων,* quae verba multo melius intellegemus, si ea ad culpae quandam conscientiam pertinere statuemus. Cet. duae notiones, quas Wilamowitz discernit, non tantopere inter se differunt, ut Phaedra eas diversis verbis exprimendas esse censere possit. — Neque Th. Zielinski quod de his versibus disputat (Neue Jahrb. V (1902) p. 644 *οὐ κατὰ γνώμης φύσιν*: Gottlob, die Naturanlage ist gut, et: *Οἱ μὲν ἀργίας ὕπο κτλ.* Also alles, was v o n a u ß e n unserer *φύσις* entgegenwirkt), mihi probavit.

[1] Etiam melius hanc tragoediam intellegimus, si mente tenemus eam fictam esse non ita multo postquam *δῆμος* restitutus est et investigabantur, qui seditioni illi interfuissent. In hac enim tragoedia summum in eo est, quod non singuli, sed vulgus noxius est. Nescio an iam tum sophistae de Agamemnonis culpa disputaverint (cf. Kiessling-Heinze ad Hor. sat. II 3, 200). Agamemno vero Euripideus est homo ambitiosus, qui vulgo blanditur (339 sqq.), quamquam ipse non ignorat miseriam suam (17, 346, 350 *τὸν ὄγκον ἔχομεν, τῷ τ' ὄχλῳ δουλεύομεν*). Modo a Menelao se esse pellectum (377 sq. cf. 658), modo vulgo esse obtemperandum (514, 1012) queritur, modo se Graeciam servare gloriatur (1269, cf. 1377). Etiam Achilles vulgo cedit (1352), nemo suum arbitrium sequitur. Iam intellegimus, quid sibi velit in hac tragoedia illa *αἰδώς*, quae hominem servum consuetudinis facit.

censent paene ipsa repetivisse verba magistri; sed quae de voce *αἰδώς* satis aride et frigide disputavit, eum potius ex Lacedaemoniorum disciplina[1]) hausisse puto, apud quos constat adulescentibus id praecipue infixum, ut magistratibus obtemperarent, qua re neglecta totam fere rem p. dilabi necesse esset. In libello de re p. Lacedaemoniorum identidem voce *αἰδώς* utitur ita, ut nihil aliud significet nisi obsequium erga magistratus et maiores natu. Atque animadvertendum quidem est hanc vocem maxime in priore parte libri inveniri, qua Xenophon de liberorum educatione disserit, ut supra p. 51, 57 sq. quoque cognovimus veteres in educando id praecipue spectavisse, ut in liberis verecundiam excitarent. *Παιδονόμος* constitutus est, qui pueros observet atque coerceat, *ὥστε πολλὴν μὲν αἰδῶ, πολλὴν δὲ πειθὼ ἐκεῖ συμπαρεῖναι* (2, 2). Nisi duo haec vocabula ut synonyma esse posita conicere volumus,[2]) credere possimus hanc potius poenis esse effectam, illam autem eo, quod Lycurgus non servos paedagogos, sed Spartiatas (*ἐξ ὧνπερ αἱ μέγισται ἀρχαὶ καθίστανται*) liberis praefecit. Qua educatione pueri *αἰδημονέστεροι*[3]) fiunt. *Οὐδὲν γὰρ οὕτως αἰδοῦνται οὔτε παῖδες οὔτε ἄνδρες, ὡς τοὺς ἄρχοντας* (2, 10 cf. 8, 2 *ἀρχὰς φοβεῖσθαι*). Tum postquam pueri adoleverunt, adulescentes eodem pudore esse imbuti debent. Non iam solam obsequii vim in voce *αἰδώς* cognoscimus, sed praeceptoribus amotis ostendendum est adulescentibus se non malis cupiditatibus regi. Plenius explicatur horum virtus: *πρὸς δὲ τούτοις τὸ αἰδεῖσθαι ἰσχυρῶς ἐμφυσιῶσαι* (sic vel *ἐμφυῶσαι* codd, *ἐμφῦσαι* Pierleoni cum Stob.) *βουλόμενος αὐτοῖς καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς ἐπέταξεν ἐντὸς μὲν τοῦ ἱματίου τὼ χεῖρε ἔχειν, σιγῇ δὲ πορεύεσθαι, περιβλέπειν δὲ μηδαμοῖ, ἀλλ' αὐτὰ τὰ πρὸ τῶν ποδῶν ὁρᾶν* (3, 4). Totam vere vim impellendi ad bonum hic pudor amisit et remansit solum sensus timiditatis, ne extra praecepta quid fiat et bonos mores. Euripidem et Thucydidem secutus Xenophon *σωφροσύνην* pudori propinquam putat, cum ea quoque a temeritate animum retineat, pergit enim (3, 4): *ἔνθα δὴ καὶ δῆλον γεγένηται, ὅτι τὸ ἄρρεν φῦλον καὶ εἰς τὸ σωφρονεῖν ἰσχυρότερόν ἐστι τῆς θηλείας φύσεως. ἐκείνων γοῦν ἧττον μὲν ἂν φωνὴν ἀκούσαις ἢ τῶν λιθίνων, ἧττον δ' ἂν ὄμματα [μετα]στρέψαις ἢ τῶν χαλκῶν, αἰδημονεστέρους δ' ἂν αὐτοὺς ἡγήσαιο καὶ αὐτῶν τῶν ἐν τοῖς θαλάμοις παρθένων.* Quantum absit hic habitus a naturali verecundia, videmus. Neque credemus veros Spartiatarum iuvenum mores describi, sed Xenophon tales fingit, qualem imaginem perfectam sibi proposuit. Atque pudoris

---

[1]) Schoemann-Lipsius, Griech. Altert. I[4] p. 267.

[2]) Verbum *πειθώ* enim hanc ipsam obsequii notionem apud Xenophontem habet Inst. C. II 3, 19. III 3, 8. Hoc loco quamquam verecundiae iuvenum paedagogorum auctoritatem opponi non ineptum est, tamen dubium mihi est, num haec **persuadendi** vis quadret ad Spartiatarum paedagogos.

[3]) Hoc adiectivum, quod apud Xenophontem primum legimus, a philosophis sumptum arbitror, quibus, cum adiectivum *αἰδοῖος* passivam potius vim haberet, illo opus esset ad activam verendi notionem significandam, cf. Conv. 8, 16. Ac nescio an hoc vocabulum ut similia *τλήμων, νοήμων, ἐλεήμων* (*ἐπιλήσμων*), quae itidem activam vim habent, apud Iones sit inventum, a quibus Xenophontem multa mutuatum esse constat. Quamquam Plato quidem eo non usus est.

illa praecepta non plane differunt ab iis, quae apud superiores legimus, sed nimis aucta sunt, velut Cleonis vocem iam Aristophanes (p. 49) *ἀναιδῆ* vocaverat, in oculis iam pridem pudor inesse putabatur. — Maiores natu verentur Lacedaemonii, e contrario Athenienses vituperantur, *οἳ ἀπὸ τῶν πατέρων ἄρχονται καταφρονεῖν τῶν γεραιτέρων* (Mem. III 5, 15). — Lycurgus adulescentibus maiores natu adiunxit, ne aequales una essent, *μεθ' ὧνπερ καὶ ἐλαχίστη αἰδὼς παραγίγνεται* [1]) (Rep. Lac. 5, 5). Cyri adhortatio, ut alter alterum vereatur, bene quadrat ad Spartae civitatem, ubi omnes custodiebant omnes (Inst. C. VIII 1, 27): *καὶ αἰδοῦς δ' ἂν ἡγεῖτο μᾶλλον πάντας ἐμπιμπλάναι, εἰ αὐτὸς φανερὸς εἴη πάντας οὕτως αἰδούμενος, ὡς μήτ' εἰπεῖν ἂν μήτε ποιῆσαι μηδὲν αἰσχρόν.* [2]) *ἐτεκμαίρετο δὲ τοῦτο οὕτως ἕξειν ἐκ τοῦδε· μὴ γὰρ ὅτι ἄρχοντα, ἀλλὰ καὶ οὓς οὐ φοβοῦνται, μᾶλλον τοὺς αἰδουμένους αἰδοῦνται τῶν ἀναιδῶν οἱ ἄνθρωποι· καὶ γυναῖκας δὲ ἃς ἂν αἰδουμένας αἰσθάνωνται, ἀνταιδεῖσθαι μᾶλλον ἐθέλουσιν ὁρῶντες.* Fortasse censebimus non vilem vim moralem ex his verbis elucere, cum aperte alia quaedam notio statuatur, quae non ex timore, i. e. magistratuum, oritur, sed ex obscuro quodam sensu et religione, qualis castitate feminarum atrocissimo cuique inicitur, sed mox legemus (VIII 1, 31): *διῄρει δὲ αἰδῶ καὶ σωφροσύνην τῇδε, ὡς τοὺς μὲν αἰδουμένους τὰ ἐν φανερῷ αἰσχρὰ φεύγοντας, τοὺς δὲ σώφρονας καὶ τὰ ἐν ἀφανεῖ.* [3]) Qua in definitione idem fere inter duas has notiones interest, quod philosophis inter ea quae dicunt Legalität et Moralität, cum pudore imbutus esse possit, quamquam moralis quam dicimus voluntas abest. [4]) Fortasse Xenophon, quippe qui in oculis praecipue inesse *αἰδῶ* sciret, ea ipsa de causa ita definivit, qua re genuinam notionem — praecipue pudicitiae — plane delebat. Sed minus mirum nobis videbitur, quod Xenophon moralem vim sensus cuiusdam adeo non mente comprehendit, si reminiscemur, quanti Socrates eius magister, scientiam aestimaverit, eum, qui, quid rectum esset, sciret, arbitratus facere non posse, quin recte ageret. — Xenophon igitur satis habuit inter *σωφροσύνην* et *αἰδῶ* quoddam discrimen statuere, quoniam Cyrum utramque simili modo ad Persas quasi domandos idoneam putare facit ac simillimis in utraque uti verbis (*καὶ σωφροσύνην δ' αὐτοῦ ἐπιδεικνὺς μᾶλλον ἐποίει καὶ ταύτην πάντας ἀσκεῖν· ὅταν γὰρ ὁρῶσιν, ᾧ μάλιστα ἔξεστιν ὑβρίζειν, τοῦτον σωφρονοῦντα,*

---

[1]) Cf. Plat. Phaedr. 240 C *ἥλικα γὰρ καὶ ὁ παλαιὸς λόγος τέρπειν τὸν ἥλικα· ἡ γὰρ οἶμαι χρόνου ἰσότης ἐπ' ἴσας ἡδονὰς ἄγουσα δι' ὁμοιότητα φιλίαν παρέχεται* cf. Xen. Conv. 8, 16, Tac. dial. 35.

[2]) Oec. 21, 5 milites *αἰσχυνομένους . . . αἰσχρόν τι ποιεῖν.* Sed paulo ante legitur *οὐδ' αἰσχύνεσθαι ἐπισταμένους . . . ἤν τι τῶν αἰσχρῶν συμβαίνῃ.* Ignominiae igitur sensus praecipue intellegendus est (cf. Conv. 8, 33).

[3]) II 1, 25 Cyrus milites unum tentorium habere iubet, ut inter se noscant: *ἐν δὲ τῷ γιγνώσκεσθαι καὶ τὸ αἰσχύνεσθαι πᾶσι δοκεῖ μᾶλλον ἐγγίγνεσθαι, οἱ δὲ ἀγνοούμενοι ῥᾳδιουργεῖν πως μᾶλλον δοκοῦσιν, ὥσπερ οἱ ἐν σκότει ὄντες.*

[4]) R. Hirzel, Themis u. Dike p. 181 adn. 1: in mem. VIII 1. 31 könnte in der Unterscheidung beider, d. i. der Beziehung der *αἰδώς* auf die *ὄμματα*, der *σωφρ.* auf das *σχῆμα* ein Stück Prodizeischer Synonymik erhalten sein. Sed aliter Xenophon illas notiones distinguit.

*οὕτω μᾶλλον οἵ γε ἀσθενέστεροι ἐθέλουσιν οὐδὲν ὑβριστικὸν ποιοῦντες φανεροὶ εἶναι*). Ita cum Xenophon pudorem intellegat, identidem illam sententiam audimus ceterorum hominum iudicium maxime esse respiciendum. Cyrus moriens filios admonet (VIII 7, 23): *μετὰ μέντοι θεοὺς καὶ ἀνθρώπων τὸ πᾶν γένος τὸ ἀεὶ ἐπιγιγνόμενον αἰδεῖσθε· οὐ γὰρ ἐν σκότῳ ὑμᾶς οἱ θεοὶ ἀποκρύπτονται, ἀλλ' ἐμφανῆ πᾶσιν ἀνάγκη ἀεὶ ζῆν τὰ ὑμέτερα ἔργα*. Cum omnia, quae gesserint, in hominum memoria et iudicio vigeant, recte agunto, quasi non iniuriam, sed infamiam subire vereantur (cf. Tac. ann. III 65 Dem. or. 19, 267). Similiter Socrates alio loco iuvenem, qui in publicum prodire et in contione verba facere veretur, confirmat[1]) (Mem. III 7, 5); dubitat enim Charmides: *αἰδῶ δὲ καὶ φόβον... οὐχ ὁρᾷς ἔμφυτά τε ἀνθρώποις ὄντα καὶ πολλῷ μᾶλλον ἐν τοῖς ὄχλοις ἢ ἐν ταῖς ἰδίαις ὁμιλίαις παριστάμενα*; Pudorem cum timore coniungit iuvenis, quam sententiam apud Platonem et in eius schola varie disseri inveniemus, et inde, quod ita (*οὐχ ὁρᾷς*) Charmides notiones componit conicere possumus iam Socratem vel sophistas de iis disputasse, nisi forte Xenophon Platonis quendam locum spectabat, id quod minus verisimile mihi videtur. Pudor igitur et timor insiti sunt hominibus, sed in vulgo potius 'adsistunt', quam in minore aliquo coetu. Est igitur illa sollicitudo, quae homini, ne in vituperationem incurrat, pavorem incutit et perturbare potest oratorem. Itaque in familiaritatibus minus valet hic pudor (Schüchternheit). Cum hic pudor et timor eandem fere vim habere videantur, statim a Socrate quodammodo distinguuntur: *καὶ σέ γε διδάξων... ὥρμημαι, ⟨ὅτι⟩ οὔτε τοὺς φρονιμωτάτους αἰδούμενος οὔτε τοὺς ἰσχυροτάτους φοβούμενος ἐν τοῖς ἀφρονεστάτοις τε καὶ ἀσθενεστάτοις αἰσχύνει λέγειν*. Timor pertinet ad corporis robur et vim (nisi oratorum *δεινότητα* intellegas), verecundia vel pudor ad animi aciem et praestantiam. Pudor (*αἰσχύνεσθαι*) igitur, quamquam nihil est nisi singulare quoddam genus timoris ipsius, complectitur sensus verecundiae et timoris. Atque commemoratione est dignum apud Xenophontem, Socratis discipulum, primum eam verecundiam inveniri, quae sapientissimis praebenda sit (*τοὺς φρονιμωτάτους αἰδ.*). Quod verbum *αἰσχύνεσθαι* idem fere hoc loco significare videmus atque antea vocem *αἰδῶ*, non est mirum, cum et *αἰσχύνη* moralem vim acceperit et vocis *αἰδώς* notio apud Xenophontem valde alteri illi notioni appropinquet (cf. Inst. C. VIII 1, 31). Praeterea Socrates, qui verbo *αἰδεῖσθαι* hoc ipso loco verecundiam significavit, magis generali notione utitur.

Admodum paucos locos afferre possum, quibus *αἰδώς* veterem illam vim reverentiae retinuerit. De Tissaphernis perfidia queritur Chirisophus (Exp. C. III 2, 4): *οὐδὲ Δία ξένιον ᾐδέσθη*, quae verba ex poetarum usu hausta augent orationis gravitatem. — Magis ad vitae

---

[1]) G. Teichmüller, Literar. Fehden im 4. Jahrh. Breslau 1884 II p. 63 sqq. credit Xenophontem, cum hoc loco Charmidem Platonis avunculum quodammodo illuderet, Platonem quoque offendisse, ut hic vereri iuvenem solum decere statueret. Quae coniectura minus mihi probatur, cum Xenophon non instituerit hanc quaestionem de pudore, quam ad rem cf. Eur. Hipp. 986 sqq.

rationem et mores pertinet haec verecundia in Cyri exhortatione (VIII 7, 22): *εἰ μὲν οὖν οὕτως ἔχει ταῦτα, ὥσπερ ἐγὼ οἴομαι* (i. e. animam esse immortalem), *καὶ ἡ ψυχὴ καταλείπει τὸ σῶμα, καὶ τὴν ἐμὴν ψυχὴν καταιδούμενοι ποιεῖτε ἃ ἐγὼ δέομαι· εἰ δὲ μὴ οὕτως, ἀλλὰ μένουσα ἡ ψυχὴ ἐν τῷ σώματι συναποθνήσκει, ἀλλὰ θεούς ... φοβούμενοι κτλ.* [1] Non ineptum putabimus Cyrum etiam post mortem verecundiam postulare, sed nescio quomodo Xenophon ipse sententiae pulchritudinem delet, cum subtiliter distinguit, anima post mortem intereat necne, etsi verecundia non tam anima regis praesente quam memoria ipsa viget in animis. — Imperator qui omnibus rebus providet, ne commeatu careant milites, *μᾶλλον αἰδοῦς* (Respekt) particeps erit, libentius ei obtemperabunt (Inst. C. I 6, 10). Exp. C. II 6, 19 Proxeni mores et indoles describuntur: *οὐ μέντοι οὔτ' αἰδῶ τοῖς στρατιώταις ἑαυτοῦ οὔτε φόβον ἱκανὸς ἐμποιῆσαι, ἀλλὰ καὶ ᾐσχύνετο μᾶλλον τοὺς στρατιώτας ἢ οἱ ἀρχόμενοι ἐκεῖνον καὶ φοβούμενος μᾶλλον ἦν φανερὸς τὸ ἀπεχθάνεσθαι τοῖς στρατιώταις ἢ οἱ στρατιῶται τὸ ἀπιστεῖν ἐκείνῳ.* Militum verecundiam iam cognovimus, sed animadvertendum est eum sensum, quo dux ipse imbutus erat, *αἰσχύνην* vocari, cum tantum superior quis inferiori verecundiam inicere possit, et ut verecundiam ita illum quoque sensum nimis augeri posse Proxeni exemplo videmus. — Postremo Agesipolidis verecundia commemoranda est, qua collegam Agesilaum veneratur (Hist. Gr. V 3, 20): *ὑπῄδεῖτο αὐτὸν ἐν τῇ συσκηνίᾳ ὥσπερ εἰκὸς πρεσβύτερον.*

Nec tamen hac una vocis *αἰδώς* notione Xenophon utitur. Cyrus cum adolevisset, rudes eius ac pueriles mores mutabantur: *τοῖς μὲν λόγοις μανοτέροις ἐχρῆτο καὶ φωνῇ ἡσυχαιτέρᾳ, αἰδοῦς δὲ ἐνεπίμπλατο, ὥστε καὶ ἐρυθραίνεσθαι, ὁπότε συντυγχάνοι τοῖς πρεσβυτέροις* (Inst. C. I 4, 4). Qui pudor in iuvene demum oritur, educatione igitur videtur esse partus, quamquam non silendum est Cyro regi ut iuvenibus Lacedaemoniis. Sed mira profecto et propria vis ei inest, cum alioquin de culpa aliqua iuvenes vel virgines in publicum productae erubescant. Cyro rubor iam suffundatur, si cum maioribus natu convenit, sive studio audiendi sive modestia excitatur.[2] Nescio an similia cogitaverit Xenophon, cum pudoris sensu pulchritudinem augeri diceret (Conv. 1, 8): *ἡγήσατ' ἂν φύσει βασιλικόν τι τὸ κάλλος εἶναι, ἄλλως τε καὶ ἦν μετ'*

[1]) Nonnumquam verbo *αἰσχύνεσθαι* Xen. utitur, cum de dis loquitur. Cf. Exp. C. II 3, 22 *ᾐσχύνθημεν καὶ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους προδοῦναι αὐτόν* II 5, 39, VII 7, 9. Omnibus his locis non verecundia est intellegenda, sed culpae quidam sensus, qui etiam iniuria quondam commissa oriri potest. Proprium est, quod semper di hominesque his locis sunt coniuncti. Aeque alio loco (III 1, 10 *φοβούμενοι δὲ τὴν ὁδὸν καὶ ἄκοντες, ὅμως οἱ πολλοὶ δι' αἰσχύνην καὶ ἀλλήλων καὶ Κύρου συνηκολούθησαν*) primum quidem legitur *αἰσχ. ἀλλήλων*, tum *Κύρου*. Unde explicare nos posse puto, quod non verbum *αἰδεῖσθαι* hoc loco usurpatur.

[2]) Quin Xenophon hoc quoque loco mores tum a philosophis in iuvenum amore postulatos spectaverit, non dubium. Theognideorum poeta aeque puero suo *αἰδῶ* commendavit, h. e verecundiam erga se praebendam. Simplicior nobis vetustioris poetae sensus videbitur quam philosophi, apud quem pudicitiae rubor ipse sensus praesentium incitat, atque propius Theognis vel, quisquis fuit poeta, accessit ad moris illius originem, si quidem Er. Bethe recte ostendit Rhein. M. 62 p. 438 sqq. amantem puero suam virtutem quasi inflare.

*αἰδοῦς*[1]) *καὶ σωφροσύνης . . . κεκτῆταί τις αὐτό.* Similiter ac supra (Inst. C. I 4, 4) cognovimus convivarum habitus describitur: *οἱ δ' ὑπὸ τοῦ σώφρονος ἔρωτος ἔνθεοι τά τε ὄμματα φιλοφρονεστέρως ἔχουσι καὶ τὴν φωνὴν πρᾳοτέραν ποιοῦνται καὶ τὰ σχήματα εἰς τὰ ἐλευθεριώτατα ἄγουσιν* (1, 10). Ac praecipue quidem in oculis fulget insignis dignitas pudoris vel pudicitiae, quae praeter ceteros feminam ornat, velut Xenophon in Prodici fabula figuram alterius feminae describit *εὐπρεπῆ τε ἰδεῖν καὶ ἐλευθέριον φύσει, κεκοσμημένην τὸ μὲν χρῶμα καθαρότητι, τὰ δὲ ὄμματα αἰδοῖ, τὸ δὲ σχῆμα σωφροσύνῃ* (Mem. II 1, 22). Finxit igitur sibi Xenophon certam quandam imaginem perfecti hominis, in quo virtutes *σωφρ.* et *αἰδώς* coniunctae vigeant. Quin etiam pulchritudo et rubor puellae (nisi potius repugnandi motus intellegendi sunt) eius, quae apud convivas Ariadnae partis agit, quam Bacchus osculatur, ita laudatur: *ἡ δ' αἰδουμένη μὲν ἐῴκει, ὅμως δὲ φιλικῶς ἀντιπεριελάμβανεν* (Conv. 9, 4). Proprium est Xenophontis non tam sensum ipsum spectare quam id, quod hoc sensu efficitur (ruborem al.). — Anima ipsa est *θάλλουσα μορφῇ τε ἐλευθερίᾳ καὶ ἤθει αἰδήμονί τε καὶ γενναίῳ* (Conv. 8, 16). Et optime quadrat hoc adiectivum ad vocem *ἦθος.* — Pudor quem Lycurgus in Lacedaemoniis efficere vult, non solum obsequii vim habet, sed etiam matrimonii confirmandi: *ἔθηκε γὰρ αἰδεῖσθαι μὲν εἰσιόντα* (sc. *εἰς θάλαμον*) *ὀφθῆναι, αἰδεῖσθαι δ' ἐξιόντα* (Resp. Lac. 1, 5 cf. Pind. P. 9, 32), ne *ἀμέτρως* viri cum feminis iungerentur. Pudicitia et continentia consociantur (Conv. 8, 27 *ἐγκρατῆ καὶ αἰδούμενον τὸν ἐρώμενον ποιῆσαι,* 8, 22 *ἀναιδὴς ὁμιλία . . . ἀνελεύθερος ἡ συνουσία* cf. 4, 15 *αἰδημονεστέρους καὶ ἐγκρ.*). Impudentiae audacia vel insolentia respondet (Hist. Gr. II 3, 54 *Σ. ὁ θρασύτατός τε καὶ ἀναιδέστατος*) cf. Conv. 4, 58: *Τί δέ, τῇ αὐτῇ φωνῇ ἔστιν καὶ αἰδημόνως καὶ θρασέως φθέγγεσθαι;* (cf. *φιλικῶς καὶ ἐχθρῶς βλέπειν* supra).

Denique nonnullis locis intellegimus honesti hominis pudorem (Ehrgefühl). Amorem iuvenum ita animos conectere Pausanias statuit, ut pudor et religio quaedam oriatur socios deserendi (Conv. 8, 33).[2]) Quam sententiam improbans Socrates Lacedaemonios effert, qui, quamquam non corporis voluptatem quaerunt, *ὁμοίως αἰδοῦνται τοὺς παρόντας ἀπολείπειν* (Conv. 8, 35). *θεὰν γὰρ οὐ τὴν Ἀναίδειαν, ἀλλὰ τὴν Αἰδῶ νομίζουσι.* Quae dea (cf. cap. VII) non solum honestatem, quam in Lac. re p. pulcherrime perfectam esse Xenophon credidit, sed etiam continentiam illam significat. Quem animum (*ὡς αἱρετώτερόν ἐστι μαχομένους ἀποθνήσκειν μᾶλλον ἢ φεύγοντας σωθῆναι*) insitum esse militibus oportet,

---

[1]) Cf. frgm. Chaeremonis tragici (N². p. 781):

*αἰδὼς δ' ἐπερρύθμιζεν ἠπιώτατον*
*ἐρύθημα λαμπρῷ προστιθεῖσα χρώματι.*

[2]) Singulariter hoc loco pudoris notiones coniunctae sunt: *τούτους γὰρ ἂν ἔφη μάλιστα αἰδεῖσθαι ἀλλήλους ἀπολείπειν, θαυμαστὰ λέγων, εἴ γε οἱ ψόγου ἀφροντιστεῖν καὶ ἀναισχυντεῖν πρὸς ἀλλήλους ἐθιζόμενοι οὗτοι μάλιστα αἰσχυνοῦνται αἰσχρόν τι ποιεῖν* (8, 33). Ipsa illa impudentia qui inter se utuntur, coniunguntur vinculis mutuae verecundiae. Illud *αἰσχ. αἰσχρόν τι ποιεῖν* idem significare videtur atque *αἰδ. ἀλλ.*, sed animadvertendum est hic verbo *ἀλλήλους* verecundiae praecipue officia, quae inter amicos vigent, significari. Accedit, quod alterius verba referuntur.

ut Cyrus: *Ἦ καὶ δύναιτ᾽ ἄν ... εἷς λόγος ῥηθεὶς αὐθημερὸν αἰδοῦς μὲν ἐμπλῆσαι τὰς ψυχὰς τῶν ἀκουόντων, ἢ ἀπὸ τῶν αἰσχρῶν κωλῦσαι, προτρέψαι δὲ ὡς χρὴ ἐπαίνων ἕνεκα πάντα ... ὑποδέχεσθαι* (Inst. C. III 3. 51). Ut disciplinam militarem ita imperatoris animum novit Xenophon. Agesilaus, quem Xenophon esse omnibus virtutibus ornatum iudicabat, *εὐνήν γε εἰ μὴ τῶν συνόντων φαυλοτάτην ἔχοι, αἰδούμενος οὐκ ἄδηλος ἦν* (Ag. 5, 2). Quo loco pudor ex sua ipsius conscientia officii neque ex aliorum iudicio duci videtur.[1]) — *Ἀναίδεια* eius est, qui pecunia capta non tantum dedit, quantum debuit: *ἦν ... μὴ ἀναιδὴς ᾖ, αἰσχυνεῖται ἀργύριον εἰληφὼς ἐνδεᾶ σε ἀποπέμψασθαι* (Mem. III 1, 11). Simul hoc loco ut iam antea videmus, quam nihil Xenophonti inter *αἰδεῖσθαι* et *αἰσχύνεσθαι* interfuerit, etsi verbi *ἀναιδής* notionem generaliorem esse concedemus. Omnino omnia, quae dedecent homines, verenda sunt. Sol, *ὁ πᾶσι φανερὸς δοκῶν εἶναι*, se *ἀκριβῶς* aspici non sinit, *ἀλλ᾽ ἐάν τις αὐτὸν ἀναιδῶς ἐγχειρῇ θεάσασθαι, τὴν ὄψιν ἀφαιρεῖται* (Mem. IV 3, 4): *ἀναιδῶς* propterea, quod hominibus non licet deorum formas oculis aspicere (cf. § 13 *σέβεσθαι καὶ τιμᾶν τοὺς θεούς*). — Quodsi vocis *αἰδώς* usum apud Xenophontem respicimus, nonnullis quidem locis, *αἰδώς* vim vere moralem exprimit, neque vero consulto scriptor eam vim verbo adiunxisse videtur, quasi casu id verbum se obtulerit, ubi scriptor non sentiret, sensus quam subtiles essent proloquendi. Xenophon philosophus Lacedaemoniorum de pudore sententiam non superavisse videtur.

Valde aliam indolem animadvertimus, cum ad **Platonis** scripta accedimus. Diu viri docti summo opere studuerunt secundum temporis rationem dialogos philosophi in ordinem quendam redigere, et id saltem contigit, ut tres aetates in vita et disciplina Platonis seiungerentur. Quae si in hac quoque causa distinguimus, unum dignum est, quod observetur. In iis dialogis, qui primo temporis spatio attribuuntur et in quibus Socratis disciplinam artius tuetur philosophus, nusquam fere verbum *αἰδώς* legimus, nisi quod in Prot. et Euthyphr. veteris poetae versu usus hunc pudorem commemorat. In secundae demum aetatis dialogis, praecipue in Phaedro, saepius occurrit, sed nihilo minus prae ultimis dialogis non tam crebro. In his enim, quos philosophus senex scripsit et in quibus plerumque de vita civili et moribus agitur, saepenumero Plato vocem *αἰδώς* usurpavit et novas rationes notionis ostendit.

Cum Hesiodus narravisset, postquam nova scelera indignantes *Αἰδὼς καὶ Νέμεσις* mortales reliquissent, ex beatis initiis et meliore origine ultimum genus terribilem exitum esse habiturum, Plato Protagora interprete usus[2]) mythum[3]) finxit (Prot. 322): Initio homines

---

[1]) Sed brevi post vocem *αἰσχύνεσθαι* legimus: *τάδε μέντοι πλεονεκτῶν οὐκ ᾐσχύνετο, ἐν μὲν τῷ θέρει τοῦ ἡλίου, ἐν δὲ τῷ χειμῶνι τοῦ ψύχους.*

[2]) Platonem Protagorae mytho usum esse statuunt J. Kaerst, Gesch. des hellenist. Zeitalters I Lps. 1901 p. 40 sq., II 1909 p. 108$^3$ 169$^3$ 199$^2$. W. Nestle, Philol. 67 p. 552 sq. Sed ne a Platonis quidem ipsius ratione abhorret hic mythus (cf. F. Dümmler, Kl. Schr. I p. 194, Antisthenicis 12).

[3]) Cf. omnino E. Rohde, Griech. Roman p. 201, 2. De hoc loco agunt:

iustitia carebant *ἅτε οὐκ ἔχοντες τὴν πολιτικὴν τέχνην . . . Ζεὺς οὖν δείσας περὶ τῷ γένει ἡμῶν, μὴ ἀπόλοιτο πᾶν, Ἑρμῆν πέμπει ἄγοντα εἰς ἀνθρώπους αἰδῶ τε καὶ δίκην, ἵν' εἶεν πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγωγοί.* Mercurio interrogante,[1]) utrum omnibus *δίκην καὶ αἰδῶ* attribui an paucos esse participes (velut medicos artis Aesculapii) velit, respondet pater deorum: *ἐπὶ πάντας* (sc. *νεῖμον*) *καὶ πάντες μετεχόντων· οὐ γὰρ ἂν γένοιντο πόλεις, εἰ ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν ὥσπερ ἄλλων τεχνῶν· καὶ νόμον γε θὲς παρ' ἐμοῦ, τὸν μὴ δυνάμενον αἰδοῦς καὶ δίκης μετέχειν κτείνειν ὡς νόσον πόλεως.* Protagoras igitur vel Plato originem hominum inopem fingit et turbulentam.[2]) Munus divinum a superis demittitur pudoris et iustitiae, ut id, quod deest, *τέχνη πολιτική,* reperiri possit apud homines. Cum *δίκη* potius ad urbium *κόσμους* pertineat, *αἰδώς* non solum amicitias coniungit, sed etiam civium animos verecundia erga leges et magistratus imbuit ita, ut ipsa quasi fundamentum sit iustitiae, ac iure Plato, cum duas notiones afferat.

---

Rud. Hirzel *ἄγραφος νόμος* (Sächs. Abh. XX) p. 93. E. Graf, Ad aureae aetatis fabulam symbola (Leipz. Stud. VIII) p. 47. Th. Gomperz, Die Apologie der Heilkunst (Wien. Sitzungsber. 120) p. 112 sq.

[1]) Cf. fabulam quandam Aesopicam (150 Halm): *Ζεὺς πλάσας ἀνθρώπους ἐκέλευσεν Ἑρμῆν νοῦν αὐτοῖς ἐγχέαι· κἀκεῖνος μέτρον ἴσον ποιήσας ἑκάστῳ ἐνέχεε. Συνέβη οὖν τοὺς μὲν μικροφυεῖς πληρωθέντας τοῦ μέτρου φρονίμους γενέσθαι, τοὺς δὲ μακροὺς ἅτε μὴ ἐφικομένου τοῦ ποτοῦ μηδὲ εἰς πᾶν τὸ σῶμα, ἀλλὰ μέχρι γονάτων ἀφρονεστέρους γενέσθαι . . .* Platonem cum Aesopi fabulas bene cognitas habuisse constet (Phaed. 60 C, cf. Hirzel, Dial. I p. 262 sq.) hanc fabulam imitatum esse verisimile mihi videtur.

[2]) Cf. Apelt, Die Ansichten d. griech. Phil. über die Entstehung der Kultur. Progr. Eisenach 1901. — Vitia quaedam huius fabulae Th. Gomperz (Griech. Denker Lpz. 1903² II p. 252) ostendere posse sibi videtur, id quod mihi non probavit: Nach der Gründung der menschlichen Gesellschaft hat der Machtspruch des Zeus es bewirkt, daß „Scham und Recht" durch Hermes unter alle Menschen verteilt wird. Darum nehmen die Athener gleich anderen mit Recht an, daß jedermann an der politischen Tugend Anteil habe. Einen Beweis für die Richtigkeit der Annahme soll auch der Umstand liefern, daß man im Hinblick auf die Unentbehrlichkeit dieses Besitzes von demjenigen, welcher der Gerechtigkeit und der übrigen politischen Tugend ermangelt (!), kein Eingeständnis dieses Mangels erwartet. „Und sie sagen, daß alle sagen müssen, sie seien gerecht, mögen sie es nun wirklich sein oder nicht"! Bald folgt ein zweiter innerer Widerspruch. Vir doctus verba *τὸν μὴ δυνάμενον* neglexisse videtur. Prot. non dicit omnes virtutem habere, sed deos eam omnibus hominibus attribuisse et eos, qui virtutem accipere non possint — sunt igitur tales — supplicio esse afficiendos. Mercurius omnibus hominibus virtutem ita attribuit ut paucis artificia. Hominibus igitur ipsis laborandum est, ut virtutis participes fiant. Si quis se ipse iniustum vocat itaque se virtutem sibi parere nolle iudicat, oportet eum *μὴ εἶναι ἐν ἀνθρώποις* (323 C, 325 A). Quod deinde Prot. exponere vult, *ὅτι αὐτὴν οὐ φύσει ἡγοῦνται εἶναι οὐδ' ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου, ἀλλὰ διδακτόν τε καὶ ἐξ ἐπιμελείας παραγίγνεσθαι ᾧ ἂν παραγίγνηται,* eum sibi non repugnare concedendum est, cum quasi primus virtutis magister fuerit nec vero indolem quandam moralem hominum mentibus inseverit, quod moneo contra H. Raeder, Platons philos. Entwickl. Lpz. 1905 p. 108. Plato ipse in mythis non idem spectat atque in dialectica disputatione (128 C *καὶ μῦθον καὶ λόγον εἴρηκα*): non quid verum, sed quid verisimile sit, probare vult, id quod bene ostendit R. Hirzel, Über das Rhetorische und seine Bedeutung bei Plato, Lpz. 1891. Eo quidem Protagorae usus differt, quod sophista a mytho proficiscitur, non alia disputatione praemissa mythi narratione sententiam suam confirmat.

hanc anteponit alteri. Nisi sensus pudoris et iustitiae in civibus est, civitas et res p. stare non potest, cum hae virtutes solae suarum rerum studium animis eripiant itaque homines ad societatem vitae communis erudiant (Pöhlmann I p. 164). Verum tamen cave credas Platonem nimium pondus huic voci addidisse. Brevi post Protagoras mythum quasi explicat: *ὅταν δὲ εἰς συμβουλὴν πολιτικῆς ἀρετῆς ἴωσιν, ἣν δεῖ διὰ δικαιοσύνης πᾶσαν ἰέναι καὶ σωφροσύνης κτλ.* Cum Plato iam pedestri potius quam poetico sermone utatur, in locum vocis *αἰδώς* succedit *σωφροσύνη*, ut appareat eum antea solum Hesiodi exemplum imitatum esse. Paulo infra, ubi Socrates adversarii mythum complectitur, pro *δίκη δικαιοσύνη* nominatur, sed *αἰδῶ* Socrates quoque vocat; tamen ubi *λόγον* spectat, Protagoram (p. 325 A) secutus *σωφροσύνην καὶ ὁσιότητα* nominat (329 C). — Alio loco (Leg. IV 713 D) de Saturni aetate similem fabulam Plato narrat deos hominibus *δαίμονας* praefecisse (cf. Hes. O. 123), praestans quoddam genus, *ὃ . . . ἐπιμελούμενον ἡμῶν, εἰρήνην τε καὶ αἰδῶ καὶ εὐνομίαν καὶ ἀφθονίαν δίκης παρεχόμενον, ἀστασίαστα καὶ εὐδαίμονα τὰ τῶν ἀνθρώπων ἀπηργάζετο γένη.* Pietas vel pudor pacem domesticam efficit, quo sensu deorum et ceterorum hominum respectus et legum verecundia continentur. Sed haec beatitudo nisi dis adiuvantibus perfici non potest. Mortalis homo ubi praeest, *οὐκ ἔστιν κακῶν αὐτοῖς οὐδὲ πόνων ἀνάφυξις*, nisi illam beatam vitam imitari studemus *καὶ ὅσον ἐν ἡμῖν ἀθανασίας ἔνεστι, τούτῳ πειθομένους* vivere. *Αἰδώς, εὐνομία,* reliqua hoc quoque loco, quo Plato ipse loquitur, ut divina quaedam opponuntur cupiditatibus humanis.

Cum tanti momenti pudor in re p. sit, civitas summo studio id agere debet, ut in iuvenibus hunc pudorem e d u c a n d o effingat. In iuvenum enim animis si *ἀπαιδεύτως καὶ φειδωλῶς* adolescunt, ut Plato Rep. VIII 559 sq. exponit, inter se certat *τὸ ὀλιγαρχικὸν καὶ τὸ δημοκρατικὸν*; et cum cupiditates extrinsecus hoc adiuvent, parentes et propinqui admonentes et vituperantes illud confirmare student: *καὶ ποτὲ μὲν, οἶμαι, τὸ δημοκρατικὸν ὑπεχώρησε τῷ ὀλιγαρχικῷ, καί τινες τῶν ἐπιθυμιῶν αἱ μὲν διεφθάρησαν, αἱ δὲ καὶ ἐξέπεσον, αἰδοῦς τινος ἐγγενομένης ἐν τῇ τοῦ νέου ψυχῇ, καὶ κατεκοσμήθη πάλιν* (560 A). Pudor igitur, qui in animo oritur, cupiditates coercet, non solum in re p., sed etiam in animo singulorum, et pacem ac tranquillitatem componit. Haec *αἰδώς* non est senectutis et legum verecundia, cum pater et propinqui tantum velut auxilia tumultui animi[1]) adsistant, neque Plato satis dilucide exponit, unde oriatur *αἰδώς* (sittlicher Trieb, sittlicher Wille). Quae videtur quasi deorum munere si indoles ipsa iuvenis idonea est, nasci in animo ibique dominari velut genii, quos Plato aliis locis commemorat, atque animum efficere *ὀλιγαρχικόν*, in quo paucae virtutes plures cupiditates doment. Educatione igitur pudorem in puerorum animis oportet excoli

---

[1]) Cf. Phaedr. 237 E *δόξης μὲν οὖν ἐπὶ τὸ ἄριστον λόγῳ ἀγούσης καὶ κρατούσης τῷ κράτει σωφροσύνη ὄνομα· ἐπιθυμίας δὲ ἀλόγως ἑλκούσης ἐπὶ ἡδονὰς καὶ ἀρξάσης ἐν ἡμῖν τῇ ἀρχῇ ὕβρις ἐπωνομάσθη.* Animadvertendum est hoc loco, quo de certamine in v i r o r u m animis, non adulescentium educandorum agitur, *σωφροσύνην* solum commemorari.

et quodammodo adiuvari, cum anima iam *ὀλιγαρχική* nata sit (559 D). Non inepte Plato hoc certamen cupiditatum describit. Si animus educatione nec *μαθήματά τε καὶ ἐπιτηδεύματα καλά* nec *λόγους ἀληθεῖς* accepit (560 B), malae cupiditates et *ἀλάζονες λόγοι* mox eum obtinent, *καὶ τὴν μὲν αἰδῶ ἠλιθιότητα ὀνομάζοντες ὠθοῦσιν ἔξω ἀτίμως φυγάδα, σωφροσύνην δὲ ἀνανδρίαν καλοῦντες ... ἐκβάλλουσι.* Animum ut arcem occupat tota turba pravitatum, omnes notiones invertuntur[1]... *ὕβριν μὲν εὐπαιδευσίαν καλοῦντες, ἀναρχίαν δὲ ἐλευθερίαν, ἀσωτίαν δὲ μεγαλοπρέπειαν, ἀναίδειαν δὲ ἀνδρείαν.* Cupiditates virtutibus obtrectant, cum eas comparent cum quibusdam vitiis, quae ex nimio illarum usu oriri possunt. Ita qui nimio pudore adductus rem fortiter aggredi veretur, speciem simplicis vel effeminati hominis praebere potest. Pravitates cum homines turbent, pudor concordiam constituit et in animis singulorum et in hominum societate. Quamobrem pudorem Plato comparare potest cum arte musica; vinum enim defendit, cum furorem illum excitet, ex quo ad rhythmum et harmoniam progrediamur. Itaque iudicat vinum *φάρμακον ... αἰδοῦς μὲν ψυχῆς κτήσεως ἕνεκα δεδόσθαι, σώματος δὲ ὑγιείας τε καὶ ἰσχύος* (Leg. II 672 D); a rhythmo carminum (cf. Rep. 401 D sqq.) ad concentum[2]) illum animae pervenimus, quem iam supra cognovimus. *Αἰδώς* ita pertinet ad animum ut sanitas ad corpus. Educatione tanti aestimata Plato parentes ipsos edocet, quomodo optime liberis prospiciant. Modicum victum optimam reddere vitam et *μουσικωτάτην* affirmat itaque monet (Leg. V 729 B): *παισὶν δὲ αἰδῶ χρὴ πολλήν, οὐ χρυσὸν καταλείπειν· οἰόμεθα δὲ ἐπιπλήττοντες τοῖς νέοις ἀναισχυντοῦσι τοῦτο καταλείψειν.* Versum Theognidis (409, supra p. 36) philosophus imitatur. Non solum castigandi et praecipiendi officium (*παρακελεύεσθαι λέγοντες ὡς δεῖ πάντα αἰσχύνεσθαι τὸν νέον*) parentes habent, ipsis curandum est, ne corrumpant, sed ad virtutem incitent, quam sententiam similiter Cyrus expressit apud Xen. Inst. C. VIII 1, 26. Pergit Plato: *ὁ δὲ ἔμφρων νομοθέτης τοῖς πρεσβυτέροις ἂν μᾶλλον παρακελεύοιτο αἰσχύνεσθαι τοὺς νέους, καὶ πάντων μάλιστα εὐλαβεῖσθαι, μή ποτέ τις αὐτὸν ἴδῃ τῶν νέων ἢ καὶ ἐπακούσῃ δρῶντα ἢ λέγοντά τι τῶν αἰσχρῶν, ὡς ὅπου ἀναισχυντοῦσι γέροντες, ἀνάγκη καὶ νέους ἐνταῦθα εἶναι ἀναιδεστάτους· παιδεία γὰρ νέων διαφέρουσά ἐστιν ἅμα καὶ αὐτῶν οὐ τὸ νουθετεῖν, ἀλλ' ἅπερ ἂν ἄλλον νουθετῶν εἴποι τις, φαίνεσθαι ταῦτα αὐτὸν δρῶντα διὰ βίου.* De educatione Plato praeclare praescribit, ut paene obliviscamur eum dicere, qui scientiae tantum ponderis attribuerit, sed animadvertimus hos locos in legibus occurrere, quibus in libris paulo aliam rationem philosophus sequitur.[3])

---

[1]) Cf. Thucydidis celeberrimam illam de seditionibus disputationem (III 82,4).

[2]) Saepissime ita *σωφροσύνης* notio a Platone explicatur, cf. R. Hirzel Herm. 8 p. 379 sqq. Sed proprium est, quod Plato hunc pudorem ipsum nisi in iuvenibus non commemorat; cives quoque pudore indigent, sed ea semper legum et magistratuum verecundia esse definitur.

[3]) Cf. E. Zeller, Phil. d. Gr. II 1⁴ p. 959. Vocem *αἰδώς* non tam ad propriam philosophiae doctrinam pertinere iam inde apparet, quod nusquam, cui

Non tam praeceptis quam exemplo iuvenes ad pudorem ducuntur. Hoc loco[1]) vocabula *αἰδώς* et *αἰσχύνη* coniuncta leguntur, et id interesse videtur, ut *αἰδώς* pueris et iuvenibus, *αἰσχύνη* parentibus et magistris attribuatur.[2]) Nonnumquam verba *αἰδεῖσθαι* et *αἰσχύνεσθαι* eandem fere vim habere apud Platonem videntur, sed tamen ut hoc loco vocabulo *αἰδώς* proprium quiddam inest, quod verecundiam significat; vocabulum *αἰσχύνη* non aliter atque *αἰδώς* moralem vim paulatim accepit, sed in hoc alteram vim accedere sentimus, qua iuvenes erga parentes, non parentes erga iuvenes impleri possunt.[3]) Et commemorandum est verbi *αἰσχύνεσθαι* notionem aliquanto longius pertinere quam vocis *αἰσχύνη*.[4]) Quae notio Leg. I 646 E exponitur, ubi duo timoris genera discernuntur, quorum alterum ad mala imminentia pertinet, de altero haec disputantur: *φοβούμεθα δέ γε πολλάκις δόξαν, ἡγούμενοι δοξάζεσθαι κακοί, πράττοντες ἢ λέγοντές τι τῶν μὴ καλῶν· ὃν δὴ καὶ καλοῦμεν τὸν φόβον ἡμεῖς γε, οἶμαι δὲ καὶ πάντες, αἰσχύνην.* Quam notionem, quamvis magni sit momenti in rep., non veram vim pudoris significare Plato ipse concedit, cum pergat (647 A): *ἆρ' οὖν οὐ καὶ νομοθέτης . . . τοῦτον τὸν φόβον ἐν τιμῇ μεγίστῃ σέβει, καὶ καλῶν αἰδῶ τὸ τούτῳ θάρρος ἐναντίον ἀναίδειάν τε προσαγορεύει καὶ μέγιστον κακὸν ἰδίᾳ τε καὶ δημοσίᾳ πᾶσι νενόμικεν*; (cf. Leg. I 649 C *φοβεροὺς δὲ εἰς τό τι τολμᾶν ἑκάστοτε λέγειν ἢ πάσχειν ἢ καὶ δρᾶν αἰσχρὸν ὁτιοῦν*, II 671 D *εἰσιόντι τῷ μὴ καλῷ θάρρει τὸν κάλλιστον διαμαχόμενον φόβον εἰσπέμπειν οἷός τ' εἶναι μετὰ δίκης, ὃν αἰδῶ τε καὶ αἰσχύνην θεῖον φόβον ὠνομάκαμεν*).[5]) Quibus ex verbis apparet vocis *αἰδώς* notionem quodammodo non solum amplius pertinere, ut aliquanto maiorem varietatem sensuum contineat, sed etiam altius pudoris sensum exprimere et accommodatius ad naturam et commune iudicium. *Νομοθέτης*, quem dicit Plato, *σέβει* hunc pudorem, quasi quiddam divinum sit. Talem autem vim non *αἰσχύνῃ*, sed potius *αἰδοῖ* inesse sentitur. — In definitionibus, quae, si non a Platone scriptae,

---

animae parti *αἰδώς* sit attribuenda, cognoscere possumus. Sed *σωφροσύνη* quoque videtur cum ad totam animam tum ad infimam vel tertiam partem pertinere.

[1]) Cf. L. Schmidt, Ethik I p. 180.

[2]) Quod antea vocabulum *αἰσχύνεσθαι* ad iuvenes pertinet (*πάντα αἰσχ. τὸν νέον*), culpae sensus intellegendus est facinore commisso, cum postea senes, quod iuvenes veriti sunt facere, facere non debeant.

[3]) Iam antea similes locos observavimus, velut Admetus apud Eur. (Suppl. 165 p. 62) queritur (*ἐν αἰσχύναις ἄγω*), quod ipse senex et rex ad pedes Thesei procumbit. Et apud Xen. (p. 69) vidimus militum verecundiae respondere imperatoris *αἰσχύνην*.

[4]) Cf. p. 68. Substantivum *αἰσχύνη* numquam ignominiae notionem plane deponit (cf. def. 416 *αἰσχύνη φόβος ἐπὶ προσδοκίᾳ ἀδοξίας. ἀναισχυντία ἕξις ψυχῆς ὑπομενητικὴ ἀδοξίας ἕνεκα κέρδους* cf. Theophr. char. 9, sed verbum *αἰσχύνεσθαι* verecundiae quoque vim et pudorem non ex infamiae timore ortum significare potest (cf. Rep. VIII 562 E *μήτε αἰσχύνεσθαι μήτε δεδιέναι τοὺς γονέας*). Omnino multo rarius verbum *αἰδεῖσθαι* quam *αἰσχ.* in Platonis libris occurrit.

[5]) Hoc uno loco *αἰδώς* et *αἰσχύνη* ut synonyma consociantur, quamquam, quid intersit, ex locis supra allatis apparet. Verbum *αἰσχύνη* vilius est, quam quod illum *θεῖον φόβον* apte significare possit. Qui timor ut civitates continet, divinum donum vocatur. Cf. Leg. IV 711 D *ὅταν ἔρως θεῖος τῶν σωφρόνων τε καὶ δικαίων ἐπιτηδευμάτων ἐγγένηται μεγάλαις τισὶν δυναστείαις κτλ.*

at certe in academia ortae sunt, *αἰδώς* longe aliter atque *αἰσχύνη* (*φόβος ἐπὶ προσδοκίᾳ ἀδοξίας* 416) definitur (412 C): *αἰδὼς τολμήσεως ὑποχώρησις ἑκουσία δικαίως καὶ πρὸς τὸ βέλτιστον φανέν· καταλαβὴ ἑκουσία τοῦ βελτίστου· εὐλάβεια ὀρθοῦ ψόγου.* Nihil de infamia (*ἀδοξία*) hac in definitione dicitur, nec vituperatio verenda est nisi iusta.[1]) Bis audimus sua sponte pudorem oriri, bis *τὸ βέλτιστον* esse expetendum. Sed primum quidem affertur pudorem superbiam compescere. Illa *καταλαβὴ τοῦ βελτ.* quodammodo similis esse videtur *καταλήψεως* Stoicorum: ut singulas notiones comprehendit animus, ita idem quod optimum est per pudorem eligit et quasi adprehendit.

Sed iam verecundiae vim qualem Plato in voce *αἰδώς* intellegat, exponamus. Differt haec verecundia ab illa dis debita, quae iurisiurandi sanctitatem praestat. Vertitur erga *κρείττονας αὐτοῦ,* ut Plato Leg. XI 917 A explicat. Primum quidem deorum verecundia, tum maiorum qui dicuntur hominem, ne mentiatur, impedit: *κρείττους δὲ οἱ ἀμείνους τῶν χειρόνων, πρεσβῦταί τε ὡς ἐπὶ τὸ πᾶν εἰπεῖν τῶν νέων, διὸ καὶ γονῆς κρείττους ἐκγόνων, καὶ ἄνδρες δὴ γυναικῶν καὶ παίδων, ἄρχοντές τε ἀρχομένων· οὓς αἰδεῖσθαι πᾶσιν πάντας πρέπον ἂν εἴη ἔν ἄλλῃ τε ἀρχῇ πάσῃ καὶ ἐν ταῖς πολιτικαῖς δὴ μάλιστα ἀρχαῖς κτλ.*[2]) Neque tamen voces *αἰδώς* et *σέβας* ita discerni, ut illa numquam verecundiam erga deos significet, coniciemus propterea, quod statim legimus: *πᾶς γὰρ τῶν κατ' ἀγορὰν ὁ κιβδηλεύων τι ψεύδεται καὶ ἀπατᾷ καὶ τοὺς θεοὺς παρακαλῶν ἐπόμνυσιν ἐν τοῖς τῶν ἀγορανόμων νόμοισί τε καὶ φυλακτηρίοις, οὔτε ἀνθρώπους αἰδούμενος οὔτε θεοὺς σεβόμενος*; apparet hic non omnium hominum vituperationem significari, sed impudentiam adversus magistratus et *τοὺς κρείττονας*. *Αἰδώς* potius sensum significat in animo orientem et maius quoddam numen desiderantem, *σέβας* quasi iussu praebetur, cum instituta id religionis praecipiant. Is, qui hominem trucidavit, non in patria trucidati sepeliendus est, *ἀναιδείας ἕνεκα πρὸς τῷ ἀσεβεῖν* (Leg. IX 871 D, cf. 843 C). Alio loco Plato Homeri illud narrat, ut Chryses sacerdos filiam redimere cupiverit (Rep. III 393 E), *τὴν δὲ θυγατέρα οἱ λῦσαι δεξαμένους ἄποινα καὶ τὸν θεὸν αἰδεσθέντας. ταῦτα δὲ εἰπόντος αὐτοῦ οἱ μὲν ἄλλοι ἐσέβοντο καὶ συνῄνουν κτλ.* Quo loco nihil interest inter duas voces (cf. Leg. VIII 837 C), nisi forte verbum *αἰδεῖσθαι* potius sumptum est a poeta (*αἰδεῖσθαί θ' ἱερῆα*), *ἐσέβοντο* autem eius *ἁζόμενοι* reddit. Quod philosophus supra *κρείττονας αὐτοῦ* vereri iubet, uxorum quoque est viros vereri. Ac proprium quidem est Platonis, quod illam viri verecundiam erga mulieris dignitatem nusquam commemorat, id quod bene intellegimus, si, quem locum mulieribus in re p. attribuerit, cogitamus. Nihilo minus mirum, quod Plato muliebrem dignitatem ita non intellexit.[3])

---

[1]) Cf. Cic. de rep. V 6 *verecundia quam natura homini dedit quasi quendam vituperationis non iniustae timorem.*

[2]) Cf. Crit. 50 E *πρὸς μὲν ἄρα σοι τὸν πατέρα οὐκ ἐξ ἴσου ἦν τὸ δίκαιον καὶ πρὸς δεσπότην, εἴ σοι ὢν ἐτύγχανεν, ὥστε ἅπερ πάσχοις, ταῦτα καὶ ἀντιποιεῖν.*

[3]) Cf. Socratis apud Xenophontem iudicium (Conv. 2, 9): *ἡ γυναικεία φύσις οὐδὲν χείρων τῆς τοῦ ἀνδρὸς οὖσα τυγχάνει, γνώμης δὲ καὶ ἰσχύος δεῖται.* — Idem

Pulchra autem invenimus verae verecundiae exempla. Cum exponere incipiat, Homeri carmina, ne homines simplices de veritate decipiantur, esse a re p. prohibenda, paulisper quasi insistit: *ῥητέον . . . καίτοι φιλία γέ τίς με καὶ αἰδὼς ἐκ παιδὸς ἔχουσα περὶ Ὁμήρου ἀποκωλύει λέγειν* (Rep. X 595 B cf. Homeri *αἰδοῖός τε φίλος τε*), qui primus quasi viam ostenderit tragicis poetis. Iam puer Plato hac verecundia est imbutus neque eam senex deposuit. In Theaet. 183 E Socrates Homeri verbis utitur; apud Eleatas se quasi excusat, quod, etsi fieri non possit, *ἐπιστήμην* adipisci studeat: *Μέλισσον μὲν καὶ τοὺς ἄλλους . . . αἰσχυνόμενος, μὴ φορτικῶς σκοπῶμεν, ἧττον αἰσχύνομαι ἢ ἕνα ὄντα Παρμενίδην. Παρμενίδης δέ μοι φαίνεται, τὸ τοῦ Ὁμήρου, αἰδοῖός τέ μοι εἶναι ἅμα δεινός τε. συμπροσέμειξα γὰρ δὴ τῷ ἀνδρὶ πάνυ νέος πάνυ πρεσβύτῃ, καί μοι ἐφάνη βάθος τι ἔχειν παντάπασι γενναῖον.* Eleatarum illorum, qui iamdudum id intellexerunt, pudet (*αἰσχύνεσθαι*) philosophum quasi tam inepte inquirere, de Parmenide autem, quem iuvenis senem audivit, verecundiam ad id tempus sentit, quare culpae sensus valde augetur. — Verbo *αἰδεῖσθαι* verecundia erga deos significatur Leg. XI 920 E (*οἷς . . . οὐ πρέπον ἂν εἴη ψεύδεσθαι, θεοὺς προγόνους αὑτῶν αἰδουμένους. ἂν δή τις δημιουργῶν εἰς χρόνον εἰρημένον ἔργον μὴ ἀποτελέσῃ διὰ κάκην, μηδὲν τὸν βιοδότην θεὸν ἐπαιδεσθείς, ἡγούμενος ὡς οἰκεῖον συγγνώμονα εἶναι θεόν, οὐδὲν τῷ νῷ βλέπων. πρώτῳ μὲν δίκην τῷ θεῷ ὑφέξει*) sed singularis quoque necessitudo est Vulcani et Minervae progeniei cum illis maioribus suis et patronis. Ac proprium est, quod haec verecundia interdum minus valere videtur propterea, quod is, cui debetur, artiore necessitudine est iunctus, quam ut clementia eius alteri timorem iniciat, quem sensum cum verecundia saepe coniunxit Plato. — Rep. V 463 D disputat omnes cives eius rei p., quam putat optimam, inter se esse necessarios, quasi una sit familia: non vanam speciem eam esse docet *νόμος περὶ πατέρας αἰδοῦς τε πέρι καὶ κηδεμονίας καὶ τοῦ ὑπήκοον δεῖν εἶναι τῶν γονέων.* Verecundia parentum praecipue hoc loco significatur. Sed homini unicuique, quoniam homo est, verecundiam quandam debemus, ne vitam eius laedamus: si quis necessarium nostrum necare conatus est, sed modo vulneravit, *τὸν διανοηθέντα τε καὶ τρώσαντα οὕτως οὐκ ἄξιον ἐλεεῖν, οὐδὲ αἰδούμενον ἄλλως ἢ καθάπερ ἀποκτείναντα ὑπέχειν τὴν δίκην φόνου ἀναγκάζειν* (Leg. IX 877 A cf. 871 D). Sed iam ad id verecundia hoc loco processit, ut vix hoc verbo uti liceat. Ex morali illo sensu, qui socium et eius iura respicit, haec misericordiae notio orta est. Eandem Leg. IX 867 E spectasse videtur philosophus, ubi substantivum *αἰδώς* invenimus. Si quis, quod inconsulto alium trucidavit, in exilium est eiectus, iudices sunt electi, qui certo quodam temporis spatio intermisso *τὰς τῶν φυγόντων πράξεις ἔτι σαφέστερον* examinant *καὶ τῆς αἰδοῦς*

---

Plato exponit Rep. V 453 D *ὁμοίως διεσπαρμέναι αἱ φύσεις ἐν ἀμφοῖν τοῖν ζῴοιν, καὶ πάντων μὲν μετέχει γυνὴ ἐπιτηδευμάτων κατὰ φύσιν, πάντων δὲ ἀνήρ, ἐπὶ πᾶσι δὲ ἀσθενέστερον γυνὴ ἀνδρός.* Cf. I. Bruns, Frauenemanzipation in Athen. Kiliae 1900 p. 27 sqq. vel Vorträge und Aufsätze p. 185 sqq.

*τε πέρι καὶ καταδοχῆς τούτων δικαστὰς γίγνεσθαι.* De cuius veniae usu in Atheniensium civitate infra agemus. — Quod Homerus nimiam mendici verecundiam et timiditatem vituperat, id quoque Plato affert (Charm. 161), quo loco *σωφροσύνην* et *αἰδῶ* idem significare negat, cum *αἰδώς* et ad bonam et ad malam partem pertineat. Vocem *σωφροσύνη* sic definierat Charmides (160 E) *δοκεῖ τοίνυν μοι αἰσχύνεσθαι*[1]) *ποιεῖν ἡ σωφροσύνη καὶ αἰσχυντηλὸν τὸν ἄνθρωπον, καὶ εἶναι ὅπερ αἰδὼς ἡ σωφρ.* Homerico illo versu Socrates probare posse sibi videtur hoc: *ἔστιν ἄρα, ὡς ἔοικεν, αἰδὼς οὐκ ἀγαθὸν καὶ ἀγαθόν ... οὐκ ἄρα σωφροσύνη ἂν εἴη αἰδώς, εἴπερ τὸ μὲν ἀγαθὸν τυγχάνει ὄν, αἰδὼς δὲ [μὴ] οὐδὲν μᾶλλον ἀγαθὸν ἢ καὶ κακόν.* Platonem singulas vocis *αἰδώς* notiones parum distinxisse iudicabimus.[2]) Eundem versum Lach. 201 B adhibet *εἰ δέ τις ἡμῶν καταγελάσεται, ὅτι τηλικοίδε ὄντες εἰς διδασκάλων ἀξιοῦμεν φοιτᾶν, τὸν Ὅμηρον δοκεῖ μοι χρῆναι προβάλλεσθαι, ὃς ἔφη οὐκ ἀγαθὴν εἶναι αἰδῶ κεχρημένῳ ἀνδρὶ παρεῖναι.* Negare non possumus Platonem hoc loco poetae sententiam multo melius assecutum esse quam illo, quo *σωφροσύνην* ad hunc versum non quadrantem comparavit, sed hanc notionem non ita ipsius usui accommodatam esse. Vituperat enim philosophus senes, quos pudeat discere, etsi senum pudorem non tam *αἰδῶ* quam *αἰσχύνην* dicere solet, cum ipse verecundiam erga *κρείττους* sentiri dixisset. — Quo loco cum verecundiae notionem consideremus, eam reperimus Soph. 217 D, ubi Telemachi Homerici meminimus, cum hospes ordiatur: *ὦ Σώκρατες, αἰδώς τίς μ' ἔχει τὸ νῦν πρῶτον συγγενόμενον ὑμῖν μὴ κατὰ σμικρὸν ἔπος πρὸς ἔπος ποιεῖσθαι τὴν συνουσίαν, ἀλλ' ἐκτείναντα ἀπομηκύνειν λόγον.* Veretur hospes, ne nimiam dignitatem sibi vindicare videatur, quamquam Socrati iuveni maior verecundia nondum debetur. Sed nescio quomodo Plato hospitis nimiam modestiam illudere voluit, cum *αἰδώς μ' ἔχει* redoleat nescioquid theatrum et Euripidis tragicos versus. — Postremo Leg. X 886 A affero, ubi Plato sensum eius, qui timet vel curat, ne quid accidat, est significaturus, sed scriptor ipse pro verbo *αἰδεῖσθαι* alterum verbum corrigendi causa ponit: *φοβοῦμαί γε ... τοὺς μοχθηρούς, — οὐ γὰρ δή ποτε εἴποιμ' ἄν, ὥς γε αἰδοῦμαι, — μή πως ὑμῶν καταφρονήσωσιν.* Ignominiae et infamiae quendam sensum hoc loco intellegendum esse puto (cf. Lach. 201 B). Nemo nisi homo dignitate quadam praeditus talem sensum inicere potest, nedum mali possint. Haec venerandi notio, quae verbo *αἰδεῖσθαι* utique inest, verbo *φοβεῖσθαι* deest,

Iam supra (Leg. 877: p. 77) vidimus pudoris et verecundiae notiones paene confusas esse posse. Saepius Plato affirmavit pudorem ultro esse excolendum et debere sponte non tam arcere hominem improbitate, quam impellere ad virtutem. Qui pudor cives verecundos reddit erga leges et fortitudine ac constantia afficit in periculis, ut non solum vitam privatam regat, sed etiam rem p. sustineat. Talis pudor in Atheniensibus erat, cum Persae appropinquabant (Leg. III 698 B):

---

[1]) Ignominiae notionem hoc loco deesse apparet.

[2]) Cf. Gomperz Griech. Denk. II² p. 246.

*δεσπότις ἐνῆν τις αἰδώς, δι' ἣν δουλεύοντες τοῖς τότε νόμοις ζῆν ἠθέλομεν· καὶ πρὸς τούτοις δὴ τὸ μέγεθος τοῦ στόλου . . . φόβον ἄπορον ἐμβαλόν, δουλείαν ἔτι μείζονα ἐποίησεν ἡμᾶς τοῖς τε ἄρχουσιν καὶ τοῖς νόμοις δουλεῦσαι . . .* Civibus ipsis inest voluntas verendi, quae totam rei p. vitam tutam et integram reddit. Timor extrinsecus animis inicitur,[1] de quo paulo infra (699 C) . . . *ηὕρισκον καταφυγὴν αὐτοῖς εἰς αὐτοὺς μόνους εἶναι καὶ τοὺς θεούς. ταῦτ' οὖν αὐτοῖς πάντα φιλίαν ἀλλήλων ἐνεποίει, ὁ φόβος ὁ τότε παρὼν ὅ τε ἐκ τῶν νόμων τῶν ἔμπροσθεν γεγονώς, ὃν δουλεύοντες τοῖς πρόσθεν νόμοις ἐκέκτηντο, ἣν αἰδῶ πολλάκις ἐν τοῖς ἄνω λόγοις εἴπομεν, ᾗ καὶ δουλεύειν ἔφαμεν δεῖν τοὺς μέλλοντας ἀγαθοὺς ἔσεσθαι, ἧς ὁ δειλὸς* [sed nescio an recte correctum sit: *δῆμος*] *ἐλεύθερος καὶ ἄφοβος· ὃν εἰ τότε μὴ δέος ἔλαβεν,* libertatem non servasset. Cum antea *αἰδώς* generalem verecundiae vel pudoris notionem teneret, hoc loco legum verecundia est, sed ea, quae maiorum legibus debeatur, quasi novae popularium leges hunc sensum inicere non possint. — Quem pudorem qui exercet, pravitates animi compescit: Leg. VIII 843 C (cf. IX 871 C): *ὃς δ' ἂν ἐπεργάζηται τὰ τοῦ γείτονος ὑπερβαίνων τοὺς ὅρους . . . τῆς δὲ ἀναιδείας ἅμα καὶ ἀνελευθερίας*[2] *ἕνεκα ἰατρευόμενος διπλάσιον τοῦ βλάβους ἄλλο ἐκτεισάτω τῷ βλαφθέντι.* Accedit hoc loco, quod termini tutela deorum sancti sunt, ut, qui eorum sanctitatem neglegit, non solum in leges, sed in deos impium se praebeat. Is, qui iuvenibus praeerit in re p. Platonica, *βουλήσεται μὴ πλημμελεῖν εἰς ταῦτα, αἰδούμενος ἐμφρόνως καὶ γιγνώσκων τῆς ἀρχῆς τὸ μέγεθος* (Leg. VII 813 C). Qui mente sanus est, veretur et timet magistratuum ac legum iussa.

Plato ut significet probos homines, dicit *ἄνθρωποι ὁπόσοι μετέχουσιν αἰδοῦς δικαίας* (Soph. 216 B), quo loco notio nostris verbis Ehrgefühl, Moralität respondet, nisi potius pietas erga deos intellegenda sit, id quod propter adiectivum *δικαίας* credere non possum; praeterea additur deos observare *ὕβρεις τε καὶ εὐνομίας τῶν ἀνθρώπων.*[3] Pro-

[1]) Stallbaum optime comparat Cic. pro Cluent. 23: *Etenim verecundia et pudor una cum iustitia et legum observantia certissima sunt publicae salutis fundamenta.* — Id quod Graecus homo uno verbo *αἰδώς* significat, Cicero tribus vel quattuor verbis explicare cogitur.

[2]) Rep. III 400 B *ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας πρέπουσαι βάσεις.*

[3]) Quaedam difficultates oriuntur, cum quosdam Homeri versus (ι 270 ρ 485) Platonem imitari appareat, quorum altero Iovem *ξείνοισιν αἰδοίοισιν* adesse affirmatur, altero deos interdum hominum urbes adire advenarum sub specie latentes. Illud igitur *τοῖς ἀνθρώποις, ὁπόσοι μετέχουσιν αἰδοῦς δικ.* idem significare videtur, quod *ξείνοισιν αἰδοίοισιν* ita, ut verecundiam hospitibus praebendam intellegamus. Quod si verum sit, mire Platonem Homeri verba exposuisse statuendum sit, cum non di iis adsint, quod aliis verecundiae sunt, sed, quod di adsunt, sint verecundiae. Accedit, quod (Prot. 322 D) legimus: *τὸν μὴ δυνάμενον αἰδοῦς καὶ δίκης μετέχειν* (cf. *αἰδοῦς δικαίας*), quo loco verecundia vel honestas intellegenda est. Quam notionem hoc quoque Sophistae loco melius quadrare negari non potest, praesertim cum pronomine *ὁπόσοι* indicari videatur deos eligere, qui aliquo modo praestent. Id enim vix cogitari potest deos ideo quibusdam adesse, quod homines eos vereantur. Neque Platonem id dicere voluisse puto deum omnes advenas comitari, sed blandiri philosophis voluit

bitatis sensu qui affectus est, mendacia detestatur, praesertim si aliis nocent: *χρὴ μὲν δὴ πᾶσαν ἐπιφέροντα δίκην ἀνδρὶ πάντ' ἄνδρα φοβεῖσθαι τὸ μήτε ἐπενεγκεῖν ψευδῆ τιμωρίαν, μήτ' οὖν ἑκόντα μήτ' ἄκοντα κατὰ δύναμιν· παρθένος γὰρ αἰδοίη* (sic Stephanus, coll. Hes. O. 257 Rz., *αἰδοῦς* libri, *Αἰδοῦς* Burnet, quod non probo) *Δίκη λέγεταί τε καὶ ὄντως εἴρηται, ψεῦδος δὲ αἰδοῖ καὶ δίκῃ νεμεσητὸν κατὰ φύσιν* (Leg. XII 943 E). Falsum, quod naturae repugnat, verendum est hominibus, et Iustitia ipsa, ne iniuria quem multet, pudore est imbuta. Adiectivo *αἰδοῖος* activam vim attribuit philosophus.[1]) Quod *αἰδώς* et *δίκη* hoc quoque loco consociantur, eo factum est, quod de virgine Iustitia a poetis inventa brevi ante locutus est. — Subtilissimus pudoris sensus, qui iniuriam committere veretur, elucet Theaet. 196 D *ἔπειτ' οὐκ ἀναιδὲς δοκεῖ, μὴ εἰδότας ἐπιστήμην, ἀποφαίνεσθαι τὸ ἐπίστασθαι οἷόν ἐστιν* (cf. 183 E). Sed hac in notione morali cum omnis verecundiae vis sit sublata, non iam verba *αἰδεῖσθαι* et *αἰσχύνεσθαι* discernere possumus, nec mirum, quod paulo ante legimus: ... *εἰ ἐπιχειρήσαιμεν ἀναισχυντεῖν,* ubi idem spectat philosophus.

Nonnumquam Plato pudoris ac timoris sensus coniungit et comparat, praesertim cum de verecundia rem p. continente disserit. Cum cupiditates ad foedum homines trahere tendant, pudor timorem aequat, ne dignitatem suam maculent. Nec tamen is est timor, quem vulgo vocare solemus. Itaque Plato duas has notiones acute distinguit. In epistula septima, quae utrum Platoni an discipulis sit attribuenda in medio relinquo, dilucide, quid intersit, videmus. 337 A magistratus *ἀναγκάσωσιν αὐτοὺς χρῆσθαι τοῖς νόμοις διτταῖς οὔσαις ἀνάγκαις, αἰδοῖ καὶ φόβῳ, φόβῳ μὲν διὰ τὸ κρείττους αὐτῶν εἶναι δεικνύντες τὴν βίαν, αἰδοῖ δὲ αὖ διὰ τὸ κρείττους φαίνεσθαι περί τε τὰς ἡδονὰς καὶ τοῖς νόμοις μᾶλλον ἐθέλοντές τε καὶ δυνάμενοι δουλεύειν* (cf. 337 D). Cives timent, ne magistratus vim afferant ac puniant, verentur autem magistratuum integritatem, qui cupiditates reprimentes leges sequi malunt. Magistratuum virtus civium quoque mores meliores efficit, cum ita legibus et magistratibus nova quaedam dignitas addatur. Animadvertendum est hoc loco *κρείττονας* longe aliter esse intellegendos ac Leg. XI 917.[2])

---

Theodoro Cyrenaeo. Praeterea Homeri versus quodammodo inter se sunt oppositi et Plato non tam illum quam hunc spectat (ρ 485). Sed omnes difficultates levari puto, si statuamus Platonem adiectivum *αἰδοῖος* Homericum ita intellexisse, quasi hospes non verecundiam iniciat, sed ipse pudore imbutus sit, qua in re tenendum est Platonem nequaquam interpretari voluisse hoc loco ullum Homeri versum.

[1]) Verbum *αἰδήμων* numquam usurpat, fortasse ideo, quod a sophistis erat fictum (cf. supra p. 66).

[2]) Xenophontem similiter exposuisse recordabimur verecundia praebita verecundiam excitari (Inst. C. VIII. 1, 27). Nec Leg. I 647, quem locum H. Raeder Rh. M. 61 p. 525 affert, plane comparari potest, cum ibi timor infamiae intellegendus sit, ac verecundia timori non quasi auxilio veniat, sed aliud ac sublimius timoris nomen esse videatur, quo ei sanctitas quaedam attribuatur. Tum mirum est, quod hoc loco non leges, sed magistratus verecundiam iniciunt. Quam rem Steinhart neglexisse mihi videtur, qui dicit (Hier. Müller, Platos sämtl. W. ed. Steinh. VIII p. 388 adn. 16): Die sittlichen Mächte *φόβος* und *αἰδώς*, wodurch

ubi Plato, quis *κρείττων* putandus sit, exponit.[1]) — In Cypriis legit Plato: *ἵνα γὰρ δέος, ἔνθα καὶ αἰδώς.* Quam sententiam dialectica disputatione improbat Euthyphr. 12 B *οὐ δοκεῖ μοι εἶναι· ἵνα δέος ἔνθα καὶ αἰδώς.* Multi enim morbos, paupertatem taliaque timent, nec tamen verentur. Notio *αἰδεῖσθαι* igitur plus continet, ut non ad tot res pertinere possit, ad quot timor. Sed pergitur: *ἀλλ' ἵνα γε αἰδώς, ἔνθα καὶ δέος εἶναι* (sc. *δοκεῖ*)· *ἐπεὶ ἔστιν ὅστις αἰδούμενός τι πρᾶγμα καὶ αἰσχυνόμενος οὐ πεφόβηταί τε καὶ δέδοικεν ἅμα δόξαν πονηρίας;*[2]) Hic timor infamiae non idem quod ipsa *αἰδώς* habendus est, sed solum ea pars est, qua *αἰδώς* ad timorem pertinet. Quod si est, quaeremus, quid verbo *αἰδώς* plus insit, et inveniemus moralem illam vim. Plato verecundiae hoc loco ratione non habita id solum egit, ut illarum vocum utrius amplior vis esset statueret. Itaque omnia complectitur: *οὐκ ἄρ' ὀρθῶς ἔχει λέγειν· ἵνα γὰρ δέος, ἔνθα καὶ αἰδώς· ἀλλ' ἵνα μὲν αἰδώς, ἔνθα καὶ δέος, οὐ μέντοι ἵνα γε δέος πανταχοῦ*

---

die Machthaber wirken sollen, sind nicht ganz glücklich den *αἰδώς* und *δίκη* im Prot. 322 nachgeahmt, da das Recht, das allerdings auch durch Strafen schrecken muß, doch schon an sich selbst ein sittliches Motiv ist, was die Furcht, insofern sie etwas anderes ist als sittliche Scheu vor dem Unrecht (*αἰδώς*), nimmermehr sein kann. De timoris notione Steinhartum Platonis usum non satis cognovisse Raeder recte admonuit. — Cet. quamquam leg. IV 715 easdem fere sententias atque hoc loco cognoscimus — sed ibi de magistratibus solis agitur, non quomodo obsequium civium assequantur — imitationis vestigia, nisi fallor, reperire non possumus (cf. J. Bertheau. De Platonis ep. VII, diss. Hal. XVII 1 p. 172).

[1]) Aliis quoque epistularum locis vocem *αἰδώς* invenimus. In ep. 6, 323 B Plato litem quandam in Sicilia ortam componit et orat, ut, si idem accidat, se iterum adeant. *οἶμαι γὰρ δίκῃ τε καὶ αἰδοῖ τοὺς παρ' ἡμῶν ἐντεῦθεν ἐλθόντας λόγους — ἐπῳδῆς ἡστινοσοῦν μᾶλλον ἂν συμφῦσαι καὶ συνδῆσαι πάλιν εἰς τὴν προϋπάρχουσαν φιλότητα.* Quo loco voce *αἰδοῖ* gravitas, quae verbis venerandi magistri inest, significatur, nisi potius verba *αἰδώς* et *δίκη* coniuncta activam vim habere malis (cf. Soph. 216 B), quasi Platonis verba nullius iura laedant. Ego quidem iudico satis inusitate eas voces hoc loco esse usurpatas (non Müllero assentior, quod transfert: denn unsere auf Rechtsgefühl und fromme Scheu gegründeten Vorstellungen, potius dicam: ich glaube, daß durch ihre Billigkeit und Ansehn unsere Worte eqs., vel si aliter interpretamur: B. u. Takt), propterea quod a prioribus iungi solebant (cf. Plat. leg. XII 943 E). — Tum *αἰδώς* verecundiam significat et gratum animum erga magistrum et amicum. Dionysius *διαβαλλόντων πολλῶν* Platoni pepercit, *οὐκ ἀπέκτεινεν, ᾐδέσθη δέ* (ep. 7, 350 C, cf. 340 A: *ἔδωκέ τι μέρος αἰδοῖ τῶν περὶ ἐμὲ πραγμάτων*, quibus cum verbis optime comparari potest Antipatri epigramma Socratem celebrans (Anth. Pal. VII 629): *νηλέες, οἳ τὸν ἄριστον ἀπώλεσαν οὐδὲ ἐν αἰδοῖ δόντες* — *ἐν ἄιδου* traditum, sed verisimillime correctum —, quos locos aliquo modo inter se cohaerere apparet. Vel is carpitur, qui *φιλοχρήματος πένης τε ἀνὴρ τὴν ψυχήν* est, cuius in animo pudori videlicet locus non est: *πανταχόθεν ἀναιδῶς ἁρπάζει πᾶν . . . καθάπερ θηρίον* (ep. 7, 335 B).

[2]) In Critone philosophus vulgi rumores neglegere videtur: 44 C sqq. *ἀλλὰ τί ἡμῖν, ὦ μακάριε Κρίτων, οὕτω τῆς τῶν πολλῶν δόξης μέλει; οἱ γὰρ ἐπιεικέστατοι, ὧν μᾶλλον ἄξιον φροντίζειν, ἡγήσονται αὐτὰ οὕτω πεπρᾶχθαι, ὥσπερ ἂν πραχθῇ.* Vulgus enim temere agit; pauci potius, qui ratione ac consilio praediti sunt, verendi sunt. *οὐκοῦν φοβεῖσθαι χρὴ τοὺς ψόγους καὶ ἀσπάζεσθαι τοὺς ἐπαίνους τοὺς τοῦ ἑνὸς ἐκείνου, ἀλλὰ μὴ τοὺς τῶν πολλῶν* (47 B) . . . *ὃν δεῖ καὶ αἰσχύνεσθαι καὶ φοβεῖσθαι μᾶλλον ἢ σύμπαντας τοὺς ἄλλους* (47 D).

*αἰδώς· ἐπὶ πλέον γὰρ οἶμαι δέος αἰδοῦς· μόριον γὰρ αἰδὼς δέους, ὥσπερ ἀριθμοῦ περιττόν κτλ.*[1]) Aeque altero loco, quo notiones *αἰδώς* et *δέος* coniunctae sunt, unam partem notionis, quae voci *αἰδώς* inest (pudorem), esse secretam videmus (Rep. 465 A B). Iuvenis maiorem natu laedere non audet: *ἱκανὼ γὰρ τὼ φύλακε κωλύοντε, δέος τε καὶ αἰδώς. αἰδὼς μὲν ὡς γονέων μὴ ἅπτεσθαι εἴργουσα, δέος δὲ τὸ τῷ πάσχοντι τοὺς ἄλλους βοηθεῖν, τοὺς μὲν ὡς υἱεῖς, τοὺς δὲ ὡς ἀδελφούς, τοὺς δὲ ὡς πατέρας.* Vis verecundiae erga parentes non sola verbo *αἰδώς* inest, sed, si hoc exemplo utimur, hanc vim potissimum intellegemus. Ceterum hoc loco nequaquam vocem definire voluit philosophus.

Postremo nonnullos locos afferimus e Phaedro, ubi amoris vim Plato praedicat. Anima comparatur cum duobus equis et auriga, qui velut voluntas aut *δαίμων* supra commemoratus equos in altum ducere cupit (cf. 246). Amor autem equos non eodem modo tenet (254 A): *ὁ μὲν εὐπειθὴς τῷ ἡνιόχῳ τῶν ἵππων, ἀεί τε καὶ τότε αἰδοῖ βιαζόμενος, ἑαυτὸν κατέχει μὴ ἐπιπηδᾶν τῷ ἐρωμένῳ.* Quamquam furit *ὁ ἐραστής* et *ἐνδακὼν τὸν χαλινόν, μετ' ἀναιδείας ἕλκει,* furiosum domat auriga, *ὥστε συμβαίνει. τότ' ἤδη τὴν τοῦ ἐραστοῦ ψυχὴν τοῖς παιδικοῖς αἰδουμένην τε καὶ δεδιυῖαν ἕπεσθαι* (254 E cf. Xen. Conv. 8, 16. 27). Pudor igitur placat certantes cupiditates (cf. Rep. VIII 560), ad altiores animi voluptates iuvenes inflammat. Plato describit eius mores, qui hoc amore est impletus: *τιμῆς ἐραστὴς μετὰ σ ω φ ρ ο σ ύ ν η ς τε καὶ αἰδοῦς, καὶ ἀληθινῆς δόξης ἑταῖρος ἄπληκτος, κελεύσματι μόνον καὶ λόγῳ ἡνιοχεῖται* (253 D cf. 256 A *μετ' αἰδοῦς καὶ λόγου*). Pudoris sensus in mente sana recte philosophus primum *σωφροσύνην,* tum *αἰδῶ* nominat. Et in re p. *νομοφύλακες* iubentur videre, ne praeter necessitatem voluptates corporis incitentur: si diebus festis pueri et puellae saltant, cives eos spectant *γυμνοὺς καὶ γυμνὰς μέχριπερ αἰδοῦς σώφρονος ἑκάστων* (leg. VI 772 A), id quod Stallbaum transfert: soweit es Zucht und Ehrbarkeit erlaubt, quos sensus in se quisque sentit. Verbo *σώφρονος* nescio an Plato quasdam nimias dubitationes obiurgatorum refutare voluerit, sed easdem notiones coniunxit leg. VIII C 837 *τὸ σῶφρον*

---

[1]) L. Schmidt (Ethik I p. 179) hunc locum sic interpretatur: Die Behauptung, daß überall, wo Aidos, auch Furcht sei, geht von dem Gesichtspunkt aus, daß Furcht, insofern man von ihr noch in vielen andern Fällen redet, der weitere der beiden Begriffe ist, dabei wird aber mittels eines gewissen fortschreitenden Suchens und Erläuterns der Ausdrücke die A i d o s auf A i s c h y n e und diese wiederum auf die Furcht vor dem Rufe der Schlechtigkeit zurückgeführt (*ἔστιν ὅστις . . .*). At hoc loco *αἰδώς* et *αἰσχύνη* nullo modo seiunguntur, sed una pudorem significant (cf. leg. I 649 C *ὃν αἰδῶ τε καὶ αἰσχύνην θεῖον φόβον ὠνομάκαμεν*) ut *φοβεῖσθαι* et *δεδοικέναι* timorem. Concedendum quidem est ad hoc genus timoris melius vocem *αἰσχύνεσθαι* quam *αἰδεῖσθαι* quadrare, et versus ille Stasini (cf. schol.): *Ζῆνα δὲ τόν θ' ἕρξαντα, καὶ ὃς τάδε πάντ' ἐφύτευσεν, οὐκ ἐθέλεις εἰπεῖν* (*ἐθέλει νεικεῖν* Burnet ex scholiis coniecit), *ἵνα γὰρ δ. κτλ.* non tam pudorem et infamiae metum significare videtur quam verecundiam Iovi Optimo Maximo debitam. Quae si consideramus, non satis aeque Platonem argumentari apparet, cum non a notione verecundiae proficiscatur nec dicat: *αἰδούμενος θεόν τινα,* sed *αἰδ. τι πρᾶγμα,* i. e. veritus aliquid facere, quae notio voci *αἰσχύνη* bene respondet.

*δὲ καὶ ἀνδρεῖον καὶ μεγαλοπρεπὲς καὶ τὸ φρόνιμον αἰδούμενος ἅμα καὶ σεβόμενος ἁγνεύειν βούλοιτ' ἄν* (cf. VIII 841 A *εἰ ἀναιδεία μὴ ἐνείη τῇ τῶν ἀφροδισίων χρήσει*, ac statim *σπανίῳ γὰρ ἂν τῷ τοιούτῳ δι' αἰσχύνην χρώμενοι*).

Nemo ante Platonem, nisi forte Euripides, subtilius vocis *αἰδώς* vim enucleavit, et quanti aestimaverit pudorem, inde apparet, quod educationis primum esse opus ostendit pudorem in iuvenibus excitare, quo sublato salus publica deleatur et bellum ingens omnium contra omnes oriatur. Quamquam timoris quandam vim notioni *αἰδώς* inesse philosophus intellexit, tamen pudor differt ab illa timiditate, qua metuimus, ne communis opinio offendatur. Pudor lex est homini insita, quam si neglegit, suam dignitatem laedit, omnino dissimilis fit hominis; quo ex sensu aliorum quoque dignitatem respicit et veretur. Pudor cum in civium animis pravitates et temeritatem reprimat, totius civitatis condit concordiam.

Quantum auctoritas Platonis valuerit, vel in eo discipulo videmus, qui minime omnes magistri sententias erat probaturus. Et multum profecto interest inter illos. Cum Plato modo poetae, quid quisque sensus velit, sentiat ac libenter veterum poetarum versibus utatur ad explicandum, **Aristoteles** omnium effectus observat et per partes animam explicat et sensus et virtutes ipsas in certum ordinem redigere conatur. Dividit enim animam in tres partes: affectus (*πάθη*: *οἷς ἕπεται ἡδονὴ ἢ λύπη*), habitus (*ἕξεις*: *καθ' ἃς πρὸς τὰ πάθη ἔχομεν*), facultates (*δυνάμεις*: *καθ' ἃς παθητικοὶ λεγόμεθα*), quibus de rebus cf. Eth. Nic. 1105 b 19 sqq. Virtutem habitum animi putat, qui non subito oriatur et discedat, sed perpetuo adsit. Quae de virtute disputantur, aeque ad vocem *αἰδώς*, ut Plato ea usus est, quadrare censeo, praesertim cum haec virtus non ad corpus pertineat, sed ad animum[1]) (1102 a 14). Praeterea virtus affectus et cupiditates domat et docet, quid deceat aut dedeceat et quid vere sit expetendum. Haec putavi praemittenda.

Secundum Aristotelem omnis virtus est *μεσότης δύο κακιῶν*: *εἰσὶν δὲ καὶ ἐν τοῖς πάθεσι καὶ ἐν τοῖς περὶ τὰ πάθη μεσότητες* (1108 a 30): hoc igitur modo vocis *αἰδώς* notio a duobus contrariis vitiis discernitur, nam, ut postea melius intellegemus, pudorem Aristoteles in affectibus numerat. *ἡ γὰρ αἰδὼς ἀρετὴ μὲν οὐκ ἔστιν, ἐπαινεῖται δὲ καὶ αἰδήμων. καὶ γὰρ ἐν τούτοις ὁ μὲν λέγεται μέσος, ὁ δ' ὑπερβάλλων, ⟨ὁ δ' ἐλλείπων καὶ ὁ μὲν ὑπερβάλλων⟩ ὡς ὁ καταπλὴξ ὁ πάντα αἰδούμενος, ὁ δ' ἐλλείπων ἢ ὁ μηδὲν ὅλως ἀναίσχυντος, ὁ δὲ μέσος αἰδήμων.*[2]) De notione quidem, quae voci *αἰδώς* inest, ex hac disputatione non multum comperimus, nisi eam non tam obligandi et impellendi quam retinendi vim habere (*ὁ πάντα αἰδούμενος*). Qui pudore carens omnia audet, *ἀναίσχυντος* est, hoc igitur in vitio inter *αἰδεῖσθαι* et *αἰσχύνεσθαι* nihil interest.

---

[1]) Cf. H. S. Anton, De hominis habitu naturali etc. Erfurt 1860. S. Kruger. Des Arist. Lehre über die menschl. Glückseligkeit. Rostock 1860.

[2]) In Eudemiis a discipulis compositis idem paulo plenius explicatur (cf. **1221** a 1, 1223 b 26).

et aegre apud superiores quoque *ἀναιδής* et *ἀναίσχυντος* distinguere possumus. Et quod verbum *αἰδήμων* apud Aristotelem reperimus, hoc iam apud Xenophontem pudoris, non verecundiae notionem habuit. — Eandem notionis partem, ut recte nos dicere posse opinor, postea (1115 a 9 sqq.) commemoratam invenimus, quo loco Aristotelem Platonem (in Euthyphr. 12) sequi apparet. Disputatur de fortitudine (*ἀνδρεία*), quae est *μεσότης περὶ φόβους καὶ θάρρη* et primum quidem de timoribus agitur: *διὸ καὶ τὸν φόβον ὁρίζονται προσδοκίαν κακοῦ* (vel *φοβεροῦ*). *φοβούμεθα μὲν οὖν πάντα τὰ κακά, οἷον ἀδοξίαν, πενίαν* ... *ἀλλ' οὐ περὶ πάντα δοκεῖ ὁ ἀνδρεῖος εἶναι· ἔνια γὰρ καὶ δεῖ φοβεῖσθαι καὶ καλόν, τὸ δὲ μὴ αἰσχρόν, οἷον ἀδοξίαν· ὁ μὲν γὰρ φοβούμενος ἐπιεικὴς καὶ αἰδήμων, ὁ δὲ μὴ φοβούμενος ἀναίσχυντος* ... *πενίαν δὲ ἴσως οὐ δεῖ φοβεῖσθαι οὐδὲ νόσον, οὐδ' ὅλως ὅσα μὴ ἀπὸ κακίας μηδὲ δι' αὐτόν.* Aristoteles duas timoris species distinguit, quarum altera laudabilis, altera turpis est, et *ἀνδρεῖος* quidem is nominatur, qui illam solam tenet. Laudandus igitur est timor *ἀδοξίας*, infamiae, quam notionem Plato quoque voci *αἰδώς* attribuerat. Pudor, ut est timor quidam, retinendi vim habet. Sed Aristoteles nonnulla certe respondet nobis quaerentibus, quomodo bonus ille timor et malus, pudor et timor, ut ita dicam, naturalis inter se differant. Nihil iure timetur, nisi quod est *ἀπὸ κακίας* et timetur *δι' αὐτόν.*[1]) Huc igitur omnia redeunt, utrum id, quod timemus, aliquid turpe contineat, quo dignitas nostra imminuatur, an nihil nisi damnum quoddam corporis vel vitae. Quae si consideramus, *ἀδοξίας* quoque notionem et illum timorem altius intellegemus.[2]) Qua de re plura discimus alio loco, quo etiam pudor aliter intellegitur. 1116 a 28 sqq. *ἡ πολιτικὴ ἀνδρεία* (philosophus exemplis ostendit viros honoribus aut infamiae timore ad fortitudinem incitari) ... *δι' ἀρετὴν γίνεται (δι' αἰδῶ γάρ) καὶ διὰ καλοῦ ὄρεξιν (τιμῆς γάρ) καὶ φυγὴν ὀνείδους, αἰσχροῦ ὄντος. τάξαι δ' ἄν τις καὶ τοὺς ὑπὸ τῶν ἀρχόντων ἀναγκαζομένους εἰς ταὐτό· χείρους δ', ὅσῳ οὐ δι' αἰδῶ ἀλλὰ διὰ φόβον αὐτὸ δρῶσιν, καὶ φεύγοντες οὐ τὸ αἰσχρόν, ἀλλὰ τὸ λυπηρόν* ... *δεῖ δ' οὐ δι' ἀνάγκην ἀνδρεῖον εἶναι, ἀλλ' ὅτι καλόν.* *Ἀνδρεία* illa ad tres causas revocatur: *ἀρετήν, καλοῦ ὄρεξιν, φυγὴν ὀνείδους,*[3]) quarum ad primam Aristoteles adnotat: *δι' αἰδῶ γάρ.* Hoc igitur loco pudor vere obligandi vim habet, quippe qui impellat ad recte agendum. Neque scimus, quomodo virtutem et pudorem distinguamus, nisi illa ipsa obligandi vi, quae voci *αἰδώς* inest, cum *ἀρετή* potius

---

[1]) *Ὅσα ἀπὸ κακίας ἔργα ἐστίν,* enumerantur Rhet. 1383 b 19 sqq., ubi vocis *αἰσχύνη* notio explicatur.

[2]) Cf. *τὸν τῶν ἐλευθέρων φόβον* Polit. 1331 a 40, etsi ibi verecundia intellegenda.

[3]) Arist. has notiones, quomodo inter se sint distinguendae, non explanavit, sed cf. Aspasii commentarium (comm. in Arist. XIX 1 p. 84, 4): *οὐ μόνον δὲ δι' αἰδῶ γίνεται τὰ κατὰ τὴν πολιτικὴν ἀνδρείαν ἀλλὰ καὶ διὰ τιμῆς ὄρεξιν καὶ φυγὴν ὀνείδους, ὧν ἡ μὲν τιμὴ καλόν τι, τὸ δ' ὄνειδος αἰσχρόν* . . . *οὐ μὴν ὅ γε τῷ ὄντι ἀνδρεῖος διὰ τὴν τιμὴν ποιήσει ἢ φεύγων τὸ ὄνειδος, ἀλλὰ κἂν μὴ ἐλπίζῃ τιμηθήσεσθαι διὰ τὸ καλὸν αὐτὸ ποιήσει* (...) *καὶ οὐ φεύγων τὸ ὄνειδος ἀλλὰ τὸ τῷ ὄντι αἰσχρόν.*

sit habitus *(ἕξις)* quidam eius, cuius animum pudor regit. Ita pudor virtutis fundamendum videtur, cum vis retinendi potius *φυγῇ ὀνείδους* hoc loco inest. Cum antea pudor species, ut ita dicam, timoris esset, nunc aperte hae notiones discernuntur. Qui solo timoris sensu, ut aliquid agit, permotus non id, quod foedum est, sed quod iniucundum evitare studet, is ita recte agit, ut moralis ei desit voluntas. Pudor autem est moralis ille sensus homini insitus.[1])

Iam ad eum locum pervenimus, quo Aristoteles uberius de voce *αἰδώς* disputat et docet, qua de causa pudorem non in virtutibus numeraverit, id quod iis, qui priorem locum legerunt, valde mirum videbitur (1128 b 10 sqq.): *περὶ δὲ αἰδοῦς ὥς τινος ἀρετῆς οὐ προσήκει λέγειν· πάθει γὰρ μᾶλλον ἔοικεν ἢ ἕξει. ὁρίζεται γοῦν φόβος τις ἀδοξίας, ἀποτελεῖταί τε τῷ περὶ τὰ δεινὰ φόβῳ παραπλήσιον· ἐρυθραίνονται γὰρ οἱ αἰσχυνόμενοι, οἱ δὲ τὸν θάνατον φοβούμενοι ὠχριῶσι. σωματικὰ δὴ φαίνεταί πως εἶναι ἀμφότερα, ὅπερ δοκεῖ πάθους μᾶλλον ἢ ἕξεως εἶναι.*[2]) Pudoris notio aeque ac supra definitur et inter timoris species numeratur. Quae sententia argumento confirmatur. Ut enim Euripides et alii indicia quaedam pudoris animadverterant, sive ruborem, sive oculos demissos, ita Aristoteles ruborem pudore effectum comparat cum timoris pallore. Ita similitudine rerum probata nemo dubitabit pudorem quoque pro affectu habere et a virtutibus discernere, praesertim cum virtus sit animi, non corporis. Praeterea *ἀρετή* est *ἕξις προαιρετική*, virtutes sunt *προαιρέσεις τινές*, ut Arist. dicit, i. e. sua sponte homo ita agit, ut virtus praescribit, ille autem rubor, qui hominem accusat, subito oritur per se,[3]) non *προαιρετικῶς*. Aristoteles igitur non sine causa pudorem in affectibus duxit. Sed quaerere licet, num philosophus eum ipsum pudorem spectet, qui voce *αἰδώς* significatur? Primo enim voce *αἰδώς*, deinde verbo *αἰσχύνεσθαι* utitur. Qua in re afferendum est *αἰσχύνην* apud Aristotelem eam vim accepisse, ut ignominiae sensum significet f a c i n o r e c o m m i s s o orientem.[4]) Cum igitur dudum *αἰσχύνη* ignominiam ipsam significasset, paulatim translata est ea vox

---

1) Eandem sententiam in Eudemiis invenimus, ubi quinque *εἴδη ἀνδρείας* distinguuntur (cf. Eth. Nic. 1116 a 16 sqq.), quorum prima est *ἀνδρεία πολιτική, αὕτη δ' ἐστὶν ἡ δι' αἰδῶ οὖσα, δευτέρα ἡ στρατιωτική κτλ.* (1229 a 14) et paulo infra *καὶ πάντων τῶν τοιούτων ἀνδρείων οἱ διὰ τὴν αἰδῶ ὑπομένοντες μάλιστα φανεῖεν ⟨ἂν⟩ ἀνδρεῖοι* (1230 a 17). Pudor ut omnibus in rebus, quomodo recte vivamus, docet, ita summi momenti est in re p., in qua, nisi cives ipsi se compescunt, societas tollitur.

2) Cf. Eud. Eth. 1220 b 13 *λέγω δὲ πάθη μὲν τὰ τοιαῦτα, θυμόν, φόβον, αἰδῶ, ἐπιθυμίαν, ὅλως οἷς ἕπεται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἡ αἰσθητικὴ ἡδονὴ ἢ λύπη καθ' αὑτά.*

3) Cf. quae Seneca scribit de ruboris natura epist. 11, 7: *artifices scaenici, qui imitantur adfectus, qui metum et trepidationem exprimunt, qui tristitiam repraesentant, hoc indicio imitantur verecundiam: deiciunt enim vultum, verba summittunt, figunt in terram oculos et deprimunt. ruborem sibi exprimere non possunt: nec prohibetur hic nec adducitur. nihil adversus haec sapientia promittit, nihil proficit: sui iuris sunt, iniussa veniunt, iniussa discedunt.* — Claudianus in Anth. Pal. IX 159 *ψευδόμενον δ' ἐρύθημα κατέγραφεν ἄχροος αἰδώς.*

4) Eodem modo Chrysippus illas voces distinguit: Stoic. vet. fragm. coll. ab Arnim III p. 101.

ad ignominiae sensum, id quod eo facilius fieri potuit, cum iam apud Homerum vox *αἰσχύνη* eum pudorem significasset, qui aliorum vituperationem et suam infamiam veretur. Quem ad sensum multo melius quadrat ille rubor quam ad vocis *αἰδώς* notionem, cum rubor plerumque commisso facinore oriatur,[1] *αἰδώς* autem, ut est *φόβος ἀδοξίας*, iam ante impediat. Hoc autem loco aut non distinguere videtur philosophus inter duas notiones aut non probe argumentatur, cum alteri voci alteram notionem substituat. Sed videamus, quomodo pergat Aristoteles (1128 b 15): *οὐ πάσῃ δ' ἡλικίᾳ τὸ πάθος ἁρμόζει, ἀλλὰ τῇ νέᾳ. οἰόμεθα γὰρ δεῖν τοὺς τηλικούτους αἰδήμονας εἶναι διὰ τὸ πάθει ζῶντας πολλὰ ἁμαρτάνειν, ὑπὸ τῆς αἰδοῦς δὲ κωλύεσθαι, καὶ ἐπαινοῦμεν τῶν μὲν νέων τοὺς αἰδήμονας, πρεσβύτερον δ' οὐδεὶς ἂν ἐπαινέσειεν ὅτι αἰσχυντηλός. οὐδὲν γὰρ οἰόμεθα δεῖν αὐτὸν πράττειν ἐφ' οἷς ἔστιν αἰσχύνη. οὐδὲ γὰρ ἐπιεικοῦς ἐστιν ἡ αἰσχύνη, εἴπερ γίνεται ἐπὶ τοῖς φαύλοις (οὐ γὰρ πρακτέον τὰ τοιαῦτα· εἰ δ' ἐστὶ τὰ μὲν κατ' ἀλήθειαν αἰσχρὰ τὰ δὲ κατὰ δόξαν, οὐδὲν διαφέρει· οὐδέτερα γὰρ πρακτέα ὥστ' οὐκ αἰσχυντέον), φαύλου δὲ διὰ τὸ εἶναι τοιοῦτον οἷον πράττειν τι τῶν αἰσχρῶν. τὸ δ' οὕτως ἔχειν ὥστ' εἰ πράξειέ τι τῶν τοιούτων αἰσχύνεσθαι, καὶ διὰ τοῦτο οἴεσθαι ἐπιεικῆ εἶναι, ἄτοπον· ἐπὶ τοῖς ἑκουσίοις γὰρ ἡ αἰδώς, ἑκὼν δὲ ὁ ἐπιεικὴς οὐδέποτε πράξει τὰ φαῦλα. εἴη δ' ἂν ἡ αἰδὼς ἐξ ὑποθέσεως ἐπιεικές· εἰ γὰρ πράξαι, αἰσχύνοιτ' ἄν· οὐκ ἔστιν δὲ τοῦτο περὶ τὰς ἀρετάς. εἰ δ' ἡ ἀναισχυντία φαῦλον καὶ τὸ μὴ αἰδεῖσθαι τὰ αἰσχρὰ πράττειν, οὐδὲν μᾶλλον τὸ τοιαῦτα πράττοντα αἰσχύνεσθαι ἐπιεικές.* Aristotelem iterum Platonis disputationem (leg. V 729), qui iuvenibus *αἰδῶ*, senibus *αἰσχύνην* commendaverat, spectare apparet. Sed ne sic quidem hoc caput facile intellegemus. Aristoteles, ut Plato, docet pudorem-*αἰδῶ* esse iuvenum, sed carpit eos (sc. Platonem), qui senes decere *αἰσχύνεσθαι* dicunt. Tota autem argumentatione apparet Aristotelem voci *αἰσχύνη* eam notionem attribuere, quam supra commemoravi, vim quandam paenitendi f a c i n o r e c o m m i s s o. Oppositi igitur sunt hoc loco non solum iuvenes et senes, sed etiam notiones *αἰδήμων* et *αἰσχυντηλός*. Hanc vim Aristoteles laudabilem putare non potest, cum senex, qui affectus domuit, omnino talia vitet, ne faciat, qualia, si facta sint, hunc sensum excitare possint. Plato autem nondum hanc vim solam in voce *αἰσχύνη* intellexit, apud quem pudor *(αἰσχύνη)* senes ante facinus committendum monet ac retinet (*εὐλαβεῖσθαι μή ποτέ τις αὐτὸν ἴδῃ . . . δρῶντα* leg. V 729 B). Aristotelem igitur Platonis disputationem male intellexisse credendum est. — Sed de voce *αἰδώς* Aristoteles parum dilucide disputavit. Hunc pudorem iuvenibus tantum attribui facile intellegimus, cum iuvenes plerumque participes sint affectuum, pudorem autem inter affectus numerari audierimus.[2] Quibus

---

[1]) Sed apud Eur. erubescit virgo in publicum prodiens, apud Xen. Cyrus iuvenis, cum maiorem natu convenit.

[2]) Similiter 1095 a 4 disputatur: *ἔτι δὲ τοῖς πάθεσιν ἀκολουθητικὸς ὢν (ὁ νέος) ματαίως ἀκούσεται καὶ ἀνωφελῶς, ἐπειδὴ τὸ τέλος ἐστὶν οὐ γνῶσις ἀλλὰ πρᾶξις. διαφέρει δ' οὐδὲν νέος τὴν ἡλικίαν ἢ τὸ ἦθος νεαρός· οὐ γὰρ παρὰ τὸν χρόνον ἡ ἔλλειψις, ἀλλὰ διὰ τὸ κατὰ πάθος ζῆν καὶ διώκειν ἕκαστα.*

in affectibus pudor retinendi vim habet et ab *αἰσχύνη* ita differt, ut m o n e a t, p r i u s q u a m q u i d f i a t. Libro decimo etiam queritur philosophus, quod pudor solus magnam partem iuvenum coercere non possit: 1179 b 11 *οὐ γὰρ πεφύκασιν αἰδοῖ πειθαρχεῖν ἀλλὰ φόβῳ, οὐδὲ ἀπέχεσθαι τῶν φαύλων διὰ τὸ αἰσχρὸν, ἀλλὰ διὰ τὰς τιμωρίας· πάθει γὰρ ζῶντες τὰς οἰκείας ἡδονὰς διώκουσιν . . . τοῦ δὲ καλοῦ καὶ ὡς ἀληθῶς ἡδέος οὐδ' ἔννοιαν ἔχουσιν, ἄγευστοι ὄντες.* Sed hoc loco dilucide videmus, quae difficultates oriantur, si pudorem inter affectus numeramus, cum pudor id ipsum agat, ut affectus et cupiditates compescat. Sed iam redeamus ad illa, quae illustrare instituebamus.

Aristoteles igitur, postquam priorem partem disputationis Platonicae probavit, multis verbis usus alteram partem refutare studet, qua in re eum vocem *αἰσχύνη* apud Platonem male interpretari vidimus: 'Nemo senex talia admittet, qualia admisisse eum postea pudeat, cum hic pudor nisi facinoribus factis non oriatur; nec propter hunc sensum ipsum quisquam honestus vocari potest'. Sed cum hoc modo de verbo *αἰσχύνη* disputet Aristoteles, iterum ad *αἰδῶ* accedit, quam quodammodo *(ἐξ ὑποθέσεως) ἐπιεικές* esse concedit. Neque facile est cognitu, quomodo sententiae cohaereant. Modo pravam iudicavit illam sententiam, *αἰσχύνην* esse *ἐπιεικοῦς* hominis.[1]) Quod iudicium probare vult philosophus, nam sequitur particula *γάρ*. Sed quomodo id fieri potest, cum hic non vocem *αἰσχύνην* sed *αἰδῶ* legamus? *'Αἰδώς* pertinet ad ea, quae sponte[2]) agimus, sponte autem *ὁ ἐπιεικής* numquam male aget'. Quod si legimus, profecto Schmidtii explicatio accipienda est (p. 182): Sie (die Grundauffassung) läuft darauf hinaus, daß wer Aidos hat damit an die später bei ihm sich einstellende Aischyne denkt: infolgedessen wird der moralische Wert der Aidos wenigstens für das reifere Alter geleugnet, weil der sittlich durchgebildete Mann gar nicht auf die Vorstellung verfallen könne, das er einmal Aischyne haben werde. Cui si assentimur, nova quaedam argumentatio ex his verbis elucet, quae id agit, ut *αἰδώς* senibus abiudicetur. Hanc autem sententiam iam initio Aristoteles probaverat, cum iuvenes *πάθει ζῆν* diceret, id quod senes scilicet dedecet. Contra hoc loco tali sententia continens disputatio perfringitur, cum antea de *αἰσχύνη*, num laudabilis esset, egerit philosophus, qua in re pergitur: *εἰ δ' ἡ ἀναισχυντία κτλ.* Praeterea Aristoteles id, quod Schmidt acute ex verbis eius conclusit, ipse non collegit, *αἰδεῖσθαι* senes dedecere, quod silentium nullo modo explicari

---

[1]) Quis sit *ἐπιεικής*, philosophus explicat 1137 b: id, quod *τὸ δίκαιον* praescribit generatim, quasi corrigit et supplet *τὸ ἐπιεικές*, si singulatim illud deficit: *καὶ ἔστιν αὕτη ἡ φύσις ἡ τοῦ ἐπιεικοῦς, ἐπανόρθωμα νόμου, ᾗ ἐλλείπει διὰ τὸ καθόλου.*

[2]) *'Επὶ ἑκουσίοις*: Arist. in motibus agitationibusque voluntatis subtiliter distinguit, quomodo oriantur. Cf. 1111 b 7 *ἡ προαίρεσις* (quae ad virtutem pertinet, ut supra commemoravimus) *δὴ ἑκούσιον μὲν φαίνεται, οὐ ταὐτὸν δέ, ἀλλ' ἐπὶ πλέον τὸ ἑκούσιον· τοῦ μὲν γὰρ ἑκουσίου καὶ παῖδες καὶ τὰ ἄλλα ζῷα κοινωνεῖ, προαιρέσεως δ' οὔ, καὶ τὰ ἐξαίφνης ἑκούσια μὲν λέγομεν, κατὰ προαίρεσιν δ' οὔ.* — Consulto igitur loco supra citato Aristoteles verbo *ἑκούσιος* utitur, cum pudorem non existimet virtutem. Paulo ante notiones *ἑκούσιος* et *ἀκούσιος* discernuntur (1111 a 20).

potest. Quin etiam *ἐξ ὑποθέσεως ἐπιεικής* nominatur *αἰδώς* (cf. *ἐπιεικὴς καὶ αἰδήμων* 1115 a 14) et *φαῦλον τὸ μὴ αἰδεῖσθαι*, qua re docetur Aristotelem accurate distinguere hoc quidem loco inter vocum *αἰδώς* et *αἰσχύνη* notiones.[1]) Quod si verum est, illud *ἐπὶ τοῖς ἑκ. γ ὰ ρ ἡ αἰδώς* nullo modo explicari potest, quoniam ante de *αἰσχύνῃ* disputatur (*αἰσχύνη, αἰσχύνεσθαι, αἰσχυντηλός* non discernuntur). *Αἰδώς* si hoc loco recte posita esset, hanc sententiam exspectaremus: *αἰσχύνη* non probi hominis est; *αἰδώς* enim eum ante prohibere debuit, et probus homo facinus non committit nisi coactus.[2]) Quam sententiam ex verbis traditis non elucere apparet. Quae si, ut tradita sunt, interpretamur, (vana vel supervacanea est *αἰδώς* [cf. *ἐπὶ τοῖς ἑκουσίοις — ἑκὼν δὲ*]), antea quaedam verba excidisse statuendum est 'ne *αἰδῶ* quidem senibus esse consentaneam puto'. Quod si verum est, novam hoc loco disputationem de *αἰδοῖ* institui iudicabimus. Sed deinde (1128 b 31—33) non hanc alteram, sed priorem illam argumentationem reperimus, quam rem iam supra, ut Schmidtii similem sententiam refutaremus, attulimus.

Omnes difficultates summoveri opinor, si errorem esse in codicibus putemus, ut vox *αἰδώς* (1128 b 28), quae brevi post iterum legitur, pro voce *α ἰ σ χ ύ ν η* posita sit.[3]) Sententia, quae sic existit, bene quadrat ad totam disputationem. Si quem pudet iniuriae aut sceleris, is ob hunc ipsum pudorem probus putari non potest. Neque enim umquam is pudor oritur nisi post talia facinora, quae quis s u a s p o n t e commiserit. Sponte autem probus homo talia numquam admittet, cum totum id vertatur in hominis animo ac consilio. *Α ἰ σ χ ύ ν η* igitur tum demum *ἐπιεικής* putari posset — ea enim sententia supplenda est inter Aristotelis verba —, si *ἐπ' ἀκουσίοις* esset, i. e. si is, quem flagitii pudet, ipse id noluerit, sed vi coactus non solum impedire id non potuerit, sed etiam sua ipsius manu adiuverit.[4]) Postquam hoc modo philo-

---

[1]) Ramsauer in commentario suo hunc locum illustrasse sibi videtur, cum explicet: *ἐξ ὑποθέσεως ἐπιεικές*: sc. *ἐξ ὑποθέσεως φαύλου* (vitio praeeunte). Quod si probemus, philosophum promiscue notiones *αἰδώς* et *αἰσχύνη* adhibuisse appareat. Praeterea animadvertendum est Aristotelem alium sensum adiungere verbo *ὑπόθεσις*. Saepe enim inter se opponit *ἐξ ὑποθέσεως* (relativ) et *ἁμῶς* (schlechthin). *Αἰδώς* ut contraria vitio *ἀναιδείας* bona videtur esse. Optime Heliodorus id expressit in commentario huius loci (comm. in Arist. Gr. XIX 1 ed. Heylbut p. 83 sq.): *φαίνεται δὴ μὴ εἶναι τὴν αἰδῶ ἀρετήν τινα ἀλλὰ μᾶλλον πάθος· οὐ γὰρ ἀεὶ ἐπαινετόν ἐστιν οὐδὲ ἁπλῶς καὶ καθ' ἑαυτὸ ἐπιεικὲς ἂν λέγοιτο, ἀλλ' ἐξ ὑποθέσεως, οἷον, εἰ γένοιτο ἁμαρτεῖν τινα, ἐπιεικές ἐστιν αἰδεῖσθαι* (i. e. cum retineat a peccando, bonum vocatur)· *οὐχ οὕτω δὲ ἔχουσιν αἱ ἀρεταί· ἕξεις γάρ εἰσι διὰ παντὸς ἐγκείμεναι τῇ ψυχῇ.*

[2]) Vel: *ἐπὶ ἑκουσίοις* enim *αἰδώς* eum prohibere debuit, *ἐπὶ ἀκουσίοις* autem *αἰσχύνη* oriri non potest.

[3]) Quod scholiasta quoque hoc loco verbo *αἰδώς* utitur, non obstat coniecturae nostrae. Quem haec verba nequaquam intellexisse iam inde apparet, quod ea non plenius exposuit, sed solum verborum ordinem et formam paulum commutavit.

[4]) Hac de re plenius disputatur 1135 a 16 *ἀδικεῖ μὲν καὶ δικαιοπραγεῖ ὅταν ἑκών τις αὐτὰ πράττῃ· ὅταν δ' ἄκων, οὔτ' ἀδικεῖ οὔτε δικαιοπραγεῖ ἀλλ' ἢ κατὰ συμβεβηκός. . . . ἀδίκημα δὴ καὶ δικαιοπράγημα ὥρισται τῷ ἑκουσίῳ καὶ ἀκουσίῳ· ὅταν γὰρ ἑκούσιον ᾖ, ψέγεται, ἅμα δὲ καὶ ἀδίκημα τότε ἐστίν· ὥστ' ἔσται τι ἄδικον μέν, ἀδίκημα δ' οὔπω, ἐὰν μὴ τὸ ἑκούσιον προσῇ.* — Si autem non *ἀδίκημα* commisi,

sophus *αἰσχύνην* esse *ἐπιεικοῦς* negavit, notionem *αἰδώς* comparat,[1]) quae non tam vilis putatur, quia *αἰδώς* id impedire studet, quod admissum esse *αἰσχύνη* aegre fert, itaque iudicare Aristoteles potest, quamquam senibus s u p e r v a c a n e a est, cum senex affectus, ad quos *αἰδώς* pertinet, iam domuerit, eademque de causa per se bona non putanda est *αἰδώς* (*οὐκ ἔστιν δὲ τοῦτο περὶ τὰς ἀρετάς*), sed solum *ἐξ ὑποθέσεως* est bona.[2]) Qua ex argumentatione colligendum est *αἰσχύνην* laudabilem non esse, cum qui eam sentit iniuriam ipsam non veritus sit. Itaque si *α ἰ δ ώ ς* nihil valuit apud hominem, non ideo iustus putandus est, quod eum puduit (*α ἰ σ χ ύ ν η*), cum serum erat. Ut factum ipsum et, quod *αἰδώς* defuit, improbamus, ita *αἰσχύνη* inde oriens laudari non potest. Ita si hunc locum interpretamur, bene nos Aristotelis sententias intellegere opinor.

Proprium est omnium horum locorum, quos attuli, quod verecundiae vis in vocabulo *αἰδώς* desideratur, etsi Aristoteles interdum non multum inde abest. Ita quodam loco in Rhetoricis vocis *αἰσχύνη* vim definit, quae non tam vituperatione ipsa quam dignitate vituperantium excitatur: (1384 a 23) *ἐπεὶ δὲ περὶ ἀδοξίας φαντασία ἐστὶν ἡ αἰσχύνη, καὶ ταύτης αὐτῆς χάριν ἀλλὰ μὴ τῶν ἀποβαινόντων, οὐδεὶς δὲ τῆς δόξης φροντίζει ἀλλ' ἢ δ ι ὰ τ ο ὺ ς δ ο ξ ά ζ ο ν τ α ς* (cf. Plat. Crit. 44 C sqq.), *ἀνάγκη τούτους αἰσχύνεσθαι ὧν λόγον ἔχει. λόγον δὲ ἔχει τῶν θαυμαζόντων, καὶ οὓς θαυμάζει, καὶ ὑφ' ὧν βούλεται θαυμάζεσθαι, καὶ πρὸς οὓς φιλοτιμεῖται, καὶ ὧν μὴ καταφρονεῖ τῆς δόξης . . . φροντίζουσι δ' ὡς ἀληθευόντων τῶν φρονίμων, τοιοῦτοι δ' οἵ τε πρεσβύτεροι καὶ οἱ πεπαιδευμένοι. καὶ τὰ ἐν ὀφθαλμοῖς καὶ τὰ ἐν φανερῷ μᾶλλον· ὅθεν καὶ ἡ παροιμία τὸ ἐ ν ὀ φ θ α λ μ ο ῖ ς ε ἶ ν α ι α ἰ δ ῶ* (cf. Eur. Cresph. fr. 457 p. 59). *διὰ τοῦτο τοὺς ἀεὶ παρεσομένους μᾶλλον αἰσχύνονται καὶ τοὺς προσέχοντας αὐτοῖς, διὰ τὸ ἐν ὀφθαλμοῖς ἀμφότερα.* Aristoteles ultra *αἰσχύνης* notionem quam, supra cognovimus, quasi progressus est.[3]) Nos quidem rursus inde discere possumus, quanto maior

---

sed ad *ἄδικόν τι* coactus sum, vox *αἰσχύνη* recte adhiberi non potest, quae semper culpam quandam et eius conscientiam significat.

[1]) Cum quasi in parenthesi sint haec verba (b 29—31), philosophus non dicit: *ἡ δ' αἰδὼς εἴη ἄν*, sed *εἴη δ' ἄν*.

[2]) Heliodorus l. c. aliam argumentationem addit, qua refutat, quod aliquis obicere possit: *εἰ δὲ καὶ μεσότης τις εἶναι δοκεῖ καὶ ἔστιν μεταξὺ τῆς τε καταπλήξεως καὶ τῆς ἀναισχυντίας, καὶ ἐπαινεῖται μὲν ὁ αἰδήμων, οὐδὲν μᾶλλον διὰ τοῦτο ἀρετή ἐστιν ἡ αἰδώς· ἡ μὲν γὰρ ἀρετὴ μεσότης, ἡ δὲ μεσότης οὐ πᾶσα ἀρετή· οὐ γὰρ ἀντιστρέφει.*

[3]) Neque tamen 1384 b 13, quamquam non solum pudorem facinore commisso ortum hoc capite spectat Aristoteles (cf. p. 90[3]), v e r e c u n d i a intellegenda est. *διὸ καὶ τοὺς πρῶτον δεηθέντας τι αἰσχύνονται ὡς οὐδέν πω ἠδοξηκότες ἐν αὐτοῖς· τοιοῦτοι δὲ οἱ ἄρτι βουλόμενοι φίλοι εἶναι (τὰ γὰρ βέλτιστα τεθέανται· διὸ εὖ ἔχει ἡ τοῦ Εὐριπίδου ἀπόκρισις πρὸς τοὺς Συρακοσίους)*, quae verba U. de Wilamowitz (Herm. 34 p. 617) scholiastam secutus (Comm. in Arist. XXI 2 p. 106) sic explicat: Als die Syrakusier auf ihre erste Bitte um Freundschaft nicht gleich eingehen, mahnen sie die Athener an die *αἰδώς*, die der ersten Bitte gebührt. Neque vero ut aliis locis *αἰδεῖσθαί τινα*, ita hoc loco interpretari licet: 'Obsequuntur iis, qui aliquod precantur', sed potius: apud illos honestos se praebent vel honestatem quandam iactant, qua in re tenendum est hunc pudorem non om-

vocis *αἰσχύνη* usus fuerit in sermone communi quam vocis *αἰδώς*. — Polit. 1335 a 2 paulo manifestius verecundiae vim agnoscimus: Non iuvat liberos parum minores esse aetate quam parentes: *πολλὴν γὰρ ἔχει δυσχέρειαν· ἥ τε γὰρ αἰδὼς ἧττον ὑπάρχει τοῖς τοιούτοις ὥσπερ ἡλικιώταις* (cf. Xen. Rep. Lac. 5,5). Verecundia igitur ad maiores pertinet, senectus ipsa verenda est. Verecundiam postulat philosophus et gratiam erga eum, qui, dummodo philosophari et disputare possit de summis rebus, id quod ad vitam pertinet neglegit (De Caelo 291 b 25): *αἰδοῦς ἀξίαν εἶναι νομίζοντες τὴν προθυμίαν μᾶλλον ἢ θράσους.*[1]) Verecundiam, quae exemplo et auctoritate magistratuum civibus inicitur, deprehendimus Polit. 1331 a 40: *ἡ γὰρ ἐν ὀφθαλμοῖς τῶν ἀρχόντων παρουσία*[2]) *μάλιστα ἐμποιεῖ τὴν ἀληθινὴν αἰδῶ καὶ τὸν τῶν ἐλευθέρων φόβον.* Ingenuus hic pudor liberum quoque virum ornat, quam sententiam saepius iam audivimus. In Rhetoricis (1383 b 3) philosophus postquam *αἰσχύνην* definivit[3]) et magnam partem eorum *ὅσα ἀπὸ κακίας ἔργα ἐστίν* enumeravit, pergit: *πάντα γὰρ ταῦτα ἀνελευθερίας σημεῖα.* Quam *αἰδῶ*, quae liberum

nino ad preces non repudiandas vel ad praemissum praestandum pertinere (e contrario compares 1380 a 20 *ὧν γοῦν πολὺ καταφρονοῦμεν, οὐκ αἰσχυνόμεθα*, i. e. hoc loco: mentiri non veremur). Tum pergit Aristoteles: 'Eadem utuntur homines ostentatione apud eos, qui modo amicitiam inierunt'. Nam *οἱ ἄρτι βουλόμενοι φίλοι εἶναι* non sunt ii, qui amicitiam vel foedus petant, id quod verbo *ἄρτι* adiecto mihi quidem videtur apparere (quid enim sit: tum ipsum cum petunt, iniciunt pudorem?). Sed foedere modo icto socii nondum re vera sunt amici, sed esse vel fieri volunt. Proxima verba sive *τίθενται* cum scholiasta legimus sive *τεθέανται*, ut codices praebent, id fere volunt: Optimam enim rem esse confidunt vel optimum quidque cognoscere sibi videntur in eo, cuius amici esse volunt (*ὡς θαυμάζοντες*). Qua de causa recte Euripides respondit Syracusanis vel, quae interpretatio mihi quidem verisimilior videtur, respondit (nonnullis Atheniensibus) Syracusanos spectans. Athenienses foedus et amicitiam obtulisse Syracusanis, qui preces repudiaverint, hoc loco non commemoratur ac frustra Wilamowitz huius rei testimonia affert. Neque enim hoc pudore homines moventur, ut alterius amicitiam accipiant, sed ne videantur amicitia indigni. Totum in eo est, ut nisi amicitia m o d o condita non prohibeantur decipere socios. Quae cum ita sint, Euripidis verba non tradita (etsi nescio an cum alia tum illud *τὰ γὰρ βέλτιστα τίθενται* ab Euripide dictum sit) dubitantis fuisse puto, num novorum amicorum honestas vera esset. Qua dubitatione consolari potuit cives suos de foedere quodam a Syracusanis cum aliis icto. Nescio an Euripidis verba indutias illas spectent anno 424 Syracusanis auctoribus inter Siculos factas (Thuc. IV 65), quae, quoniam Atheniensibus, quorum e re erat discordia Siculorum, minime placebant (cf. Freeman-Lupus, Gesch. Siziliens III, Lpz. 1901 p. 56 sq.), diu memoria tenebantur. Euripidem hominum privatorum amicitias spectasse non credo, cum eum Syracusanos omnino (*τοὺς Συρ.*) ut amicos parum fideles carpsisse parum verisimile sit. — Illi viri docti, qui scholia in hoc loco explicando sequuntur (cf. Cope-Sandys ad h. l.), nimiam illorum temporum simplicitatem existimare mihi videntur, ut talia argumenta in contione afferri potuisse credant.

[1]) Quod *αἰδώς* et *θράσος* inter se opponuntur, commemorandum est nonnumquam apud oratores *ἀναίδειαν* et *θράσος* coniungi.

[2]) Cf. proverbium illud *ἐν ὀφθαλμοῖς εἶναι αἰδῶ.*

[3]) 1383 b 12 *ἔστω δὴ αἰσχύνη λύπη τις ἢ ταραχὴ περὶ τὰ εἰς ἀδοξίαν φαινόμενα φέρειν τῶν κακῶν ἢ παρόντων ἢ γεγονότων ἢ μ ε λ λ ό ν τ ω ν κτλ.* In his igitur libris generaliorem notionem statuit philosophus quam in ethicis libris, ubi vocum *αἰδ.* et *αἰσχ.* notiones comparantur et haec definitur ut pudor p o s t facinus commissum ortus.

animum reddit, turbidis temporibus commendat tyranno Polit. 1314 b 17 *δεῖ ... φαίνεσθαι μὴ χαλεπὸν ἀλλὰ σεμνόν, ἔτι δὲ τοιοῦτον ὥστε μὴ φοβεῖσθαι τοὺς ἐντυγχάνοντας, ἀλλὰ μᾶλλον αἰδεῖσθαι, τούτου μέντοι τυγχάνειν οὐ ῥάδιον ὄντα εὐκαταφρόνητον.* Cyrus quoque Xenophonteus verebatur milites suos, ut in iis pudorem excitaret, ac dilucide haec verecundia differt a timore. — Non inepte Eud. 1234 a 30 legimus: *ὁ μὲν οὖν φθόνος εἰς ἀδικίαν συμβάλλεται ... καὶ ἡ νέμεσις εἰς δικαιοσύνην, ἡ αἰδὼς εἰς σωφροσύνην. Σωφροσύνη* plenior quasi est notio, in sana mente posita sunt pudor et verecundia (cf. Thuc. II 84 p. 52). Ac bene intellegimus, qua de causa adiectiva *ἀναιδής* et *ψευδής* coniungantur — id quod apud oratores fieri saepissime videbimus — quae vitia muliebri sexui (*τῷ θήλει*) attribuuntur (Anim. Hist. 608 b 12). Praeterea oculi *ἀναιδεῖς* vocantur (De An. 492 a) ubi nimia acies significatur. A quo non abhorret, quod philosophus quidam ex Aristotelis disciplina, cuius est liber de coloribus, quaedam indicia statuere conatus est, quibus hominem impudicum agnoscamus, quamquam nimis argutam esse hanc disputationem et ex arbitrio pendere negandum non est (807 b 28, cf. 810 a 20). Plus nostra intersit comperire, qualis sit effigies hominis pudici.

Si Aristotelis usum complectimur, perinde atque apud Platonem nos animadvertere posse opinor ei vocis *αἰδώς* notionem paulum a philosophorum doctrina abesse videri, etsi eam in ethicis suis plenius definivit. Itaque eam *αἰδῶ* solam fere affert, qua iuvenes esse imbuti debent, ne cupiditatibus se dedant, qua re factum est, ut ceteris locis, quibus *αἰσχύνη* occurrit nullum fere discrimen inter voces *αἰδώς* et *αἰσχύνη* statuere possimus.

## VI

Cum ad oratorum Graecorum usum accedimus, paulum redeundum nobis est, sed, cum vocem *αἰδώς* non tam esse sermonis communis iam supra viderimus, brevissime exponere id possumus. Accedit, quod discrimen, quod adhuc animadvertere posse inter voces *αἰδώς* et *αἰσχύνη* nobis videbamur, plane fere sublatum est, cum *αἰσχύνη* verecundiae quoque notionem acceperit. *Ἀναίδεια*, quam saepius invenimus, adversarii plerumque est mentientis. Admodum saepe **Antiphon** in tetralogiis vocem *αἰδώς* usurpat. In perorationibus solet quam plurimas pietatis et verecundiae et misericordiae notiones conferre. Ita legimus tetr. 2 β 12 *τήν τε οὖν εὐσέβειαν τούτων τῶν πραχθέντων καὶ τὸ δίκαιον αἰδούμενοι ὁσίως καὶ δικαίως ἀπολύετε ἡμᾶς*, similiter tetr. 1 δ 11 *αἰδεῖσθαι τὴν τῶν μηδὲν ἀδικούντων εὐσέβειαν.* Quibus locis verbo *αἰδεῖσθαι* Antiphontem non propriam aliquam notionem attribuisse apparet, sed tantum ceterarum pietatis notionum gravitatem augere voluisse; et *αἰδεῖσθαι τὸ δίκαιον* et talia iam Euripides aliique dixerant. Tum misericordiae vim intellegimus or. 1, 26: *πῶς οὖν ταύτην ἐλεεῖν ἄξιόν ἐστιν ἢ αἰδοῦς τυγχάνειν παρ' ὑμῶν ἢ ἄλλου του; ... καὶ ὥσπερ ἐκεῖνον*

*αὕτη οὔτε θεοὺς οὔθ' ἥρωας οὔτ' ἀνθρώπους αἰσχυνθεῖσα οὐδὲ δείσασ' ἀπώλεσεν, οὕτω καὶ αὐτὴ ὑφ' ὑμῶν καὶ τοῦ δικαίου ἀπολομένη, καὶ μὴ τυχοῦσα μήτ' αἰδοῦς μήτ' ἐλέου μήτ' αἰσχύνης μηδεμιᾶς παρ' ὑμῶν, τῆς δικαιοτάτης ἂν τύχοι τιμωρίας.* Hanc sive misericordiae sive verecundiae notionem, qua inducti civi alicui nocere veremur, apud Platonem Euripidemque invenimus. Praeterea hoc loco videmus, quam nihil intersit inter vocum *αἰδώς* et *αἰσχύνη* notiones, cum *αἰσχύνη* ignominiae vim plane deponere possit, ita ut duae voces prorsus eadem vi ac notione ponantur. Multo saepius *ἀναίδειαν* mentiendi oratores adversariis obiciunt, velut Ant. tetr. 2 γ 5 *εἰς τοῦτο γὰρ τόλμης καὶ ἀναιδείας ἥκει, ὥστε* (ut ea dicat, quae vera non esse appareat) (cf. tetr. 3 γ 6). Adiectivis quoque adversarius mendacii insimulatur tetr. 2 γ 1 *ἀναιδὴς καὶ τολμηρὸς ὤν.* Quam impudentiae notionem solam invenimus apud Hyperidam (5, 23) et apud Dinarchum, qui easdem atque Antiphon notiones coniungit (3, 3). Paulo ampliore notione **Lycurgus** usus est. Adversarii quod, quamquam se esse noxios sciebant, periculum iudicii subierunt, non est innocentiae testimonium, sed *ἀναιδείας ἣν ἔχουσιν* (90). Athenienses si reum absolvunt, probare et adiuvare videntur *ἀναίδειαν καὶ προδοσίαν καὶ δειλίαν* (110), ubi omnino pudorem ac suae dignitatis sensum reo deesse significatur. Tum verecundiae quoque sensum expressum invenimus. Leocrates eorum, qui Chaeroneae occisi sunt, *οὐδὲ τὰ ἐλεγεῖα τὰ ἐπιγεγραμμένα τοῖς μνημείοις ἐπανιὼν εἰς τὴν πόλιν ᾐδέσθη, ἀλλ' οὕτως ἀναιδῶς ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς τῶν πενθησάντων τὰς ἐκείνων συμφορὰς ἡγεῖται δεῖν ἀναστρέφεσθαι* (142). Illorum aspectus pudorem non excitavit in animo rei. Quo maior esse debet verecundia, eo magis augetur culpae sensus. — **Lysias** quoque, qui semel voce *αἰδεῖσθαι* utitur (si modo Lysias scripsit or. 2), verecundiam significat. Athenienses Heraclidas prodere nolebant, *ἀλλὰ τὴν Ἡρακλέους ἀρετὴν μᾶλλον ᾐδοῦντο ἢ τὸν κίνδυνον τὸν ἑαυτῶν ἐφοβοῦντο* (2, 12). Acriter timoris et verecundiae notiones discernuntur, neque tamen vocis *αἰδεῖσθαι* propria est haec verecundiae notio, ut paulum infra legamus: *μᾶλλον τοὺς παρ' αὐτοῖς νόμους αἰσχυνόμενοι ἢ τὸν πρὸς τοὺς πολεμίους κίνδυνον φοβούμενοι* (25). Animadvertendum est Lysiam verbum *αἰδ.* usurpare in fabula a poetis tradita. — In **Isocratis** orationibus unum locum invenimus eumque non longe abhorrentem a philosophorum usu, cum orator virtutem antiquis temporibus in iuvenibus vigentem praedicat (Areop. 48): *οὕτω δ' ἔφευγον τὴν ἀγοράν, ὥστ' εἰ καί ποτε διελθεῖν ἀναγκασθεῖεν, μετὰ πολλῆς αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης ἐφαίνοντο τοῦτο ποιοῦντες. ἀντειπεῖν δὲ τοῖς πρεσβυτέροις ἢ λοιδορήσασθαι δεινότερον ἐνόμιζον ἢ νῦν περὶ τοὺς γονέας ἐξαμαρτεῖν.* Non solum temperantiae, sed etiam verecundiae sensus inest voci *αἰδώς* hoc loco, atque audimus verecundiam erga parentes quasi sanctiorem videre quam verecundiam omnino maioribus natu praebitam, cum apud Aristotelem illa potius ad senectutem pertinere videretur. Sed Isocrates quoque voci *αἰσχύνη* eandem vim attribuit velut 1, 15 (*ἡγοῦ μάλιστα σεαυτῷ πρέπειν* [*κόσμον*] *αἰσχύνην, δικαιοσύνην, σωφροσύνην· τούτοις γὰρ ἅπασι δοκεῖ κοσμεῖσθαι* [*κρατεῖσθαι* codd.] *τὸ τῶν νεωτέρων ἦθος*). — Pauca de **Isaei** usu dicenda

sunt, cum hic verbis *ἀναίδεια* et *ἀναιδής* solis utatur iisque tum maxime, cum impudentiam mendacii vel falsae incusationis carpit (2, 28; 3, 18. 67; 6, 13 al.). Audacia et impudentia, ut apud Antiphontem, coniunguntur (6, 46 *τὴν τόλμαν καὶ ἀν.* 1, 17 *ὅταν τολμῶσι λέγειν* 6, 43; 7, 21. 23). Qui *ἀνόσιος* erga mortuos est (4, 19) aut leges neglegit (11, 6 *σχέτλιος καὶ ἀν.* 7, 4. 23 *τὴν ἀναίδειαν οὐδεμίαν ζημίαν εἶναι νομίζουσι*), *ἀναιδής* vocatur. Semel *ἀναιδής* et *καταφανής* coniuncta invenimus (8, 4), cum homo facinore commisso oculos civium suorum debeat vereri. Verbo *αἰσχύνεσθαι* verecundiae vim dat Isaeus, cf. 2, 18 *ὥσπερ γόνῳ ὄντα πατέρα ἐμαυτοῦ ἐθεράπευόν τε καὶ ᾐσχυνόμην*. — **Aeschines** non usus est nisi vocabulo *ἀναίδεια*, sed propius accedit ad genuinam vocis vim, cum plerique loci in oratione contra Timarchum habita occurrant, qui ab Aeschine stupri arguebatur. Impudici natura cognoscitur *ἐκ τῆς ἀναιδείας καὶ τοῦ θράσους καὶ τῶν ἐπιτηδευμάτων. ὁ γὰρ ἐπὶ τῶν μεγίστων τοὺς νόμους καὶ τὴν σωφροσύνην ὑπεριδών, ἔχει τινὰ ἕξιν τῆς ψυχῆς, ἣ διάδηλος ἐκ τῆς ἀκοσμίας τοῦ τρόπου γίγνεται* (1, 189). *Σωφροσύνη* est virtus, quae impudentiae vitio opponitur. Is est *ἀναιδής*, cuius non est ille animi habitus, de quo philosophi disputant. Non solum carminum scientiam suam iactat orator. Eadem impudentia aliis locis intellegenda est. *Ἀναίδειαν* praebent lenones, cum *οἱ ἐπιθυμοῦντες* cunctentur et *αἰσχύνονται* (1, 184). Adversarii ab Aeschine testes postulantes dicunt *ἀναιδὲς πρᾶγμα* (1, 71 cf. 73 ex.), cum nemo sit, qui sui stupri testimonium edat. Varia convicia reo obiciuntur: 1, 105: *ἀλλὰ τούτῳ ἀντὶ τῶν πατρῴων περίεστι βδελυρία, συκοφαντία, θράσος, τρυφή, δειλία, ἀναίδεια, τὸ μὴ ἐπίστασθαι ἐρυθριᾶν ἐπὶ τοῖς αἰσχροῖς, ἐξ ὧν ἂν ὁ κάκιστος καὶ ἀλυσιτελέστατος πολίτης γένοιτο.* Ex rubore cognoscitur pudoris sensus. Ignaviam Lycurgus quoque cum impudentia coniunxerat. Sed aliam quoque notionem invenimus. Aeschines, cum Ctesiphontem accuset, iudicum esse dicit *ἀντιτάττειν τὸν νόμον πρὸς τὴν τούτων ἀναίδειαν* (*ῥήμασι τὸν νόμον ἀναιρήσειν* 16). Sed eadem paragrapho impudentia eius, qui syllogismis et cavillationibus leges tollit, *ἀναισχυντία* nominatur (cf. 1, 180 *γερόντων οὓς ἐκεῖνοι καὶ αἰσχύνονται καὶ δεδίασιν*). Mendacii impudentiam iam saepius apud oratores invenimus, cf. 1, 47 *τράπηται δὲ ἐπὶ τὸ ἀναιδέστατον, ἐπὶ τὸ ἐξόμνυσθαι τὰς ἀληθείας*. Alio loco mendacium eo foedius videtur, quod pro beneficiis debita gratia non relata est (*ἀναιδὴς καὶ πόρρωθεν ἀχάριστος* 2, 150).

Postremo ad **Demosthenem** pervenimus. Ut plures orationes eius exstant quam ceterorum, ita saepius vocabulum *αἰδεῖσθαι* ibi invenimus, sed primum quidem eos locos afferam, quibus propriam quandam et novam vim ex forensi usu sumptam invenimus. Qui inconsulto alterum interfecit, v e n i a m adipisci potest aut ab eo ipso, priusquam moriatur, aut eo mortuo a propinquis. Haec venia verbo *αἰδεῖσθαι* significari solet (cf. Plat. leg. IX 877 A 867 E) velut in lege, quae Dem. 43, 57 recitatur: *προειπεῖν τῷ κτείναντι ἐν ἀγορᾷ ἐντὸς ἀνεψιότητος καὶ ἀνεψιοῦ, συνδιώκειν δὲ καὶ ἀνεψιοὺς . . . αἰδέσασθαι δέ, ἐὰν μὲν πατὴρ ᾖ ἢ ἀδελφὸς ἢ υἱεῖς, ἅπαντας, ἢ τὸν κωλύοντα κρατεῖν. ἐὰν δὲ τούτων*

*μηδεὶς ᾖ, κτείνῃ δὲ ἄκων, γνῶσι δὲ οἱ πεντήκοντα καὶ εἷς ἢ οἱ ἐφέται ἄκοντα κτεῖναι, ἐσέσθων οἱ φράτερες, ἐὰν θέλωσι, δέκα κτλ.* Quibus cum verbis, quamquam ordo verborum paulum est immutatus, optime congruit titulus quidam Athenis inventus (C. I. A. I 61), quem U. Köhler Herm. II p. 31 restituit. Cum orator non ad verbum legem afferret, fieri potuit, ut non plane appareat, qua condicione veniam dari oporteat, sed in inscr. legimus: *καὶ ἐὰμ [μ]ὴ 'κ [π]ρονο[ία]ς [κ]τ[είνῃ* ... Praeterea ex legis verbis discimus veniam nisi communi propinquorum [1]) consensu dari non potuisse. Neque tamen quicquam comperimus, quatenus haec venia pertinuerit, cum in titulo complures versus legi non possint. Demosthenes ipse, cum de tali caede agit, verbo *αἰδεῖσθαι* saepius utitur velut 37, 59 *λύσις τοῖς παθοῦσι τέτακται τὸ πεισθέντας ἀφεῖναι. καὶ τοῦθ' οὕτω τὸ δίκαιον ἐν πᾶσιν ἰσχύει, ὥστ', ἐὰν ἑλών τις ἀκουσίου φόνου καὶ σαφῶς ἐπιδείξας μὴ καθαρόν, μετὰ ταῦτ' αἰδέσηται καὶ ἀφῇ, οὐκέτ' ἐκβαλεῖν κύριος τὸν αὐτόν ἐστιν. οὐδέ γ' ἂν ὁ παθὼν αὐτὸς ἀφῇ τοῦ φόνου, πρὶν τελευτῆσαι, τὸν δράσαντα, οὐδενὶ τῶν λοιπῶν συγγενῶν ἔξεστ' ἐπεξιέναι, ἀλλ' οὓς ἐκπίπτειν καὶ φεύγειν, ἂν ἁλίσκωνται, καὶ τεθνάναι τάττουσιν οἱ νόμοι, τούτους, ἐὰν ἀφεθῶσιν, ἅπαξ ἁπάντων ἐκλύει τῶν δεινῶν τοῦτο τὸ ῥῆμα.* Quae venia quasi extra leges esse videtur, cum earum decreta interdum tollere possit, neque revocari potest sive propinqui sive necatus ipse veniam dedit.[2]) Veniam Demosthenes semel verbo *αἰδεῖσθαι* significavit, quater vel quinquies verbo *ἀφιέναι* (cf. Ant. 1, 5 *ἐγὼ δ' ἡγοῦμαι πολὺ ἀνοσιώτερον εἶναι ἀφεῖναι τοῦ τεθνεῶτος τὴν τιμωρίαν, ἄλλως τε καὶ τοῦ μὲν ἐκ προβουλῆς ἀκουσίως ἀποθανόντος, τῆς δὲ ἑκουσίως ἐκ προνοίας ἀποκτεινάσης*). Nec tamen dubitandum est, quin verbo *αἰδεῖσθαι* potissimum haec veniae notio significetur, cum verbum *ἀφιέναι* generaliorem notionem habere aliis locis appareat. 23, 77 orator legis verba affert: *ἐάν τις ἐπ' ἀκουσίῳ φόνῳ πεφευγώς, μήπω τῶν ἐκβαλόντων αὐτὸν ᾐδεσμένων, αἰτίαν ἔχῃ ἑτέρου φόνου ἑκουσίου κτλ.* Venia igitur non solum poenam omnino tollit, sed etiam qui in exilium eiectus est venia revocatur. Paulo ante in eadem oratione Dem. iam de eadem re egerat, quo loco, qui sint *οἱ ἐκβαλόντες*, manifestius videmus (72): *τί οὖν ὁ νόμος κελεύει τὸν ἁλόντ' ἐπ' ἀκουσίῳ φόνῳ; ἔν τισιν εἰρημένοις χρόνοις ἀπελθεῖν τακτὴν*

---

[1]) Cf. E. Drerup, Jahrb. f. Phil. suppl. 24 p. 265 sq.

[2]) Quod Philippi (Der Areopag u. die Epheten, Berl. 1874 p. 145 sq.) ex hoc loco conicit ei quoque, qui consulto parricidium commisit (*φόνος ἑκούσιος*), veniam dari potuisse a laeso ipso — ita ut is amplius ignoscendi ius haberet quam propinqui — equidem id probare non possum. Alio enim loco (38, 22) eadem verba ponit orator extremis omissis (*οὐδέ γ' ἂν κτλ.*), in quibus capitis quoque poena (*καὶ τεθνάναι*) commemorari videtur. Neque vero id egit Demosthenes hoc loco, ut laesi ipsius veniam ultra propinquorum pertinere ostenderet, sed ut diceret, quas poenas venia tolleret, quarum in numero supplicium vel errore, ut opinor, commemorat, vel quod poenas venia illa sublatas quam maximas esse fingere voluit. Quod pergit: *εἶθ' ὑπὲρ μὲν ψυχῆς καὶ τῶν μεγίστων οὕτως ἰσχύει καὶ μένει τἀφεῖναι, ὑπὲρ δὲ χρημάτων καὶ ἐλαττόνων ἐγκλημάτων κτλ.*, verba *ὑπὲρ ψυχῆς* non tam ad poenam quam ad culpam pertinere credo (cf. *ἐγκλημάτων*). Ceterum parum dilucida sunt hoc loco oratoris verba, ut quilibet (*ἑλών τις*) veniam dare posse videatur.

*ὁδὸν καὶ φεύγειν, ἕως ἂν αἰδέσηταί τινα τῶν ἐν γένει τοῦ πεπονθότος. τηνικαῦτα δ' ἥκειν δέδωκεν ἔστιν ὃν τρόπον, οὐχ ὃν ἂν τύχῃ, ἀλλὰ καὶ θῦσαι καὶ καθαρθῆναι καὶ ἄλλ' ἄττα διείρηκεν, ἃ χρὴ ποιῆσαι, ὀρθῶς . . . πάντα ταῦτα λέγων ὁ νόμος.* Quamquam *αἰδέσηταί τινα* in codicibus extat et Harpocration quoque hanc lectionem testatur, non dubium est, quin falsa sit, cum verbum *αἰδεῖσθαι* non veniam petendi, sed ignoscendi vim habeat. Itaque plerique viri docti legunt *τις* pro *τινα*, nos quidem lectionem *αὐτόν τις* anteponamus, cum litteris *αυ(τον)* post *-σηται* errore quodam omissis alium scribam illud *τον τις* correxisse in *τινα* statuamus. Quod si recte coniecimus, hoc ex loco discimus venia impetrata, priusquam exuli in patriam redire liceret, sacrificiis et caerimoniis [1]) opus fuisse.[2]) Omnibus his locis verbo *αἰδεῖσθαι* venia illa significatur, uno loco eiusdem stirpis substantivum occurrit (21, 43): *τοὺς δ' ἀκουσίως αἰδέσεως καὶ φιλανθρωπίας πολλῆς ἠξίωσαν.* Novum substantivum *αἴδεσις* hoc loco primo invenimus et esse puto, qui mirentur, quod non hunc locum primum attuli, cum voce *αἴδεσις* huius veniae notionem significari plerique credant. Philippi dicit (p. 141): Die *αἴδεσις* ist aufzufassen als ein letzter Rest der Selbstbestimmung des Verletzten oder der Beteiligten, welchen die Gesetzgebung aus der alten Blutrache, die auf dem Grundsatze der Selbsthülfe beruht, mit herübernahm, als sie an deren Stelle das gerichtliche, vom Staat geleitete Verfahren setzte. Alii quoque viri docti [3]) sub voce *αἴδεσις* de hac re agunt. Quamquam nemo dubitabit, quin *αἴδεσις* illo loco, quem attulimus, hanc veniam significet, tamen quaerendum est, num haec vox hausta sit ex sermone iudicum Atticorum ac legum, id quod illi credere videntur, cum etiam in tituli fragmento supra commemorato de vocis *αἴδεσις* notione nonnulla verba intercidisse putent. Neque vero persuadere mihi possunt ex Draconis temporibus, quo illa lex referenda videtur, vocem *αἴδεσις* non ultra legum usum processisse, ut nusquam ante Demosthenis illum locum legatur. Accedit, quod Antiphon compluribus locis, quibus de hac caede disserit, aliis verbis utitur, quamquam, quin vocem *αἴδεσις*, si nota ei fuisset, usurpaturus fuerit, non dubium est. Cf. locum, quem

---

[1]) Cf. O. Müller, Eumeniden 135 sqq.

[2]) Difficultas quaedam restat, cum supra in lege (43, 57) legerimus nisi communi omnium propinquorum consensu exulem revocari non posse. Quae cum ita sint, aut statuendum est illo consensu non opus fuisse nisi cum omni poena noxium propinqui absolvere vellent, sed unius iam vocem suffecisse, ut reliquam poenae partem tolleret (id quod optime congruit cum sententia eorum, qui certo quodam tempore circumacto [*ἀπενιαυτισμός*] veniam denegari potuisse negant, ac verisimile est tum quoque agnatorum ius aliquo modo servatum esse. Sed fieri potuit, ut ne unus quidem ex agnatis veniam dare vellet: ita dubitationes, quas Gilbert [Jahrb. f kl. Phil. suppl. 23 (1896) p. 515: si exuli mox redire liceret, nos non intellegere querimonias patris Ant. tetr. 2 *β* 10] protulit, sublevantur), aut non recte illud *τινα* correximus et maior corruptela putanda est, qua fortasse verbum ipsum consensum significans intercidit

[3]) Schömann, Antiq. iuris publ. Gr. p. 298 adn. 11. Schömann-Lipsius, Griech. Altert. II p. 365. Meier-Lipsius, Att. Proz. p. 280. Thalheim (Pauly-Wissowa I p. 942). A. Wachholtz, De litis instrumentis in Demosthenis q. f. or. in Macartatum diss. Kil. 1878 p. 20 sq.

supra iam attuli, or. 1, 26: *πῶς οὖν ταύτην ἐλεεῖν ἄξιόν ἐστιν ἢ αἰδοῦς τυγχάνειν παρ' ὑμῶν ἢ ἄλλου του, . . . οὕτω δέ τοι καὶ ἐλεεῖν ἐπὶ τοῖς ἀκουσίοις παθήμασι μᾶλλον προσήκει ἢ τοῖς ἑκουσίοις.* Verbo *ἐλεεῖν* igitur Antiphon utitur, etsi brevi ante non solum verbum *ἐλεεῖν*, sed etiam *αἰδώς* legimus, ut postea verbum *αἴδεσις*, si quidem nosset, vix posset non adhibere. Etiam similiora Demosthenis verborum illa sunt Antiphontis 5, 92: *ἔπειτα δὲ τὰ μὲν ἀκούσια τῶν ἁμαρτημάτων ἔχει συγγνώμην, τὰ δὲ ἑκούσια οὐκ ἔχει* (cf. Plat. Hipp. Min. 372 A, 373 B) Iterum aliam veniae notionem invenimus. Quae si complectimur, quamquam argumento ex silentio, quod dicimus, caute uti debemus, inde colligemus Antiphontem vocem quandam *αἴδεσις* ad legum usum pertinentem non cognovisse. Praeterea ut ad Demosthenis locum revertamur, si *αἴδεσις* solam ex legibus esse haustam statuamus, id quoque mirum nobis videatur, quod orator verba *αἴδεσις* et *φιλανθρωπία* coniungit. Tamen Demosthenis temporibus *αἴδεσις* hanc proprietatem habuisse videtur, cum in Aristotelis quoque libro de Athen. re p. legatur: *ἐὰν δὲ φεύγων φυγήν, ὧν αἴδεσίς ἐστιν, αἰτίαν ἔχῃ κτλ.* (57, 3 cf. Dem. 23, 77). Quo loco quamquam lectio littera *ρ* supra litteras *ιδ* scripta parum certa est ac Blass legit *ἄρεσις*,[1]) tamen lectio *αἴδεσις* ita servari potest ut statuamus Aristotelem similem ac Demosthenem vim voci *αἴδεσις* attribuisse. Qua de causa equidem credo vocem *αἴδεσις* saeculo IV esse fictam. Difficile autem est diiudicatu, num hanc veniae vim solam habuerit, cum compluribus demum saeculis post apud Philonem et Cassium Dionem idem verbum reperiamus (similiter adiectivum *αἰδέσιμος*), ubi non solum misericordiae, sed etiam dignitatis vim habet. — Haec veniae notio in voce *αἰδώς* respondet misericordiae, quae infelicibus hominibus et senibus et mulieribus debetur. Quae notio quamquam his Demosthenis locis paulum commutata est, tamen omnibus locis, si cum aliis misericordiae vocabulis (*ἐλεεῖν, οἰκτίρειν*) comparamus, praecipue pertinet ad hominem ipsum, qui calamitatibus vel facinore quodam non sponte commisso in miseriam incidit. Immisericordis autem animi saevitia significatur vocabulo *ἀναίδεια*: Paus. I, 28, 5 (Areopagum describit) *τοὺς δὲ ἀργοὺς λίθους, ἐφ' ὧν ἑστᾶσιν ὅσοι δίκας ὑπέχουσι καὶ οἱ διώκοντες, τὸν μὲν ὕβρεως, τὸν δὲ ἀναιδείας αὐτῶν ὀνομάζουσι.* Qui alterum accusat,[2]) non ignoscere in animo habet, sed rei facinora misericordia abiecta animadvertere. Cum *ὕβρις* adversariis et reis non raro obiciatur, hoc vocabulum immisericordiae, ut ita dicam, nusquam antea invenimus.

---

[1]) Kaibel, Stil u. Text der *Ἀθ. πολ.* Berl. 1893 p. 240, *ἄρεσις* ein sonst unbekanntes, aber von *ἀρέσασθαι* richtig gebildetes Wort derselben Bedeutung wie *αἴδεσις*. Sed vir doctus ipse dubitavit (*λίθος ἀναιδείας*, non *ἀναρείας*). Cum vv. dd. dissentiant (cf. Blass. praef. X) de correctoris indole, aegre iudicare possumus. Fortasse *αἴδεσις* orta erat ex verbis *αἰδώς ἐστιν* contaminatis et corrector ille quod verbum *αἴδεσις* recens esse scivit *ἄρεσις* voluit (nescio an *ἄφεσιν* spectarit; littera *ρ* an *σ* agnoscenda sit, dubitat Kenyon).

[2]) de Wilamowitz ad Eur. Herc. 557 adn., idem Griech. Trag. II p. 127. Wernicke (Pauly-Wiss. I p. 2030) rem permutavisse videtur (vel certe parum diligenter rettulit) perinde ac Wachsmuth s. v. *Ἄρειος πάγος* P.W. II p. 628; recte Thalheim p. 631.

Sed iam videamus, quae pudoris notiones apud Demosthenem praeterea occurrant, quamquam orator bis voce *αἰδώς* utitur, cum circiter quadragies impudentiae vocabulum legatur, quos locos omnes afferre longum est. Demosthenes voci *αἰδώς* eam verecundiae vim attribuit, qua in re p. civium animos regi oportet. 25, 32 *οὐχ' ὁρᾶθ', ὅτι τῆς φύσεως αὐτοῦ καὶ πολιτείας οὐ λογισμὸς οὐδ' αἰδὼς οὐδεμί', ἀλλ' ἀπόνοι' ἡγεῖται κτλ.* Paulo infra iterum eandem vocem invenimus: (35) Minervae, Providentiae, Apollinis sunt arae, *ἀλλ' οὐκ ἀπονοίας οὐδ' ἀναιδείας. καὶ δίκης γε καὶ εὐνομίας καὶ αἰδοῦς εἰσι πᾶσιν ἀνθρώποις βωμοί, οἱ μὲν κάλλιστοι καὶ ἁγιώτατοι ἐν αὐτῇ τῇ ψυχῇ τῇ ἑκάστου καὶ τῇ φύσει, οἱ δὲ καὶ κοινῇ τοῖς πᾶσι τιμᾶν ἱδρυμένοι· ἀλλ' οὐκ ἀναισχυντίας οὐδὲ συκοφαντίας οὐδ' ἐπιορκίας οὐδ' ἀχαριστίας, ἃ πάντα τούτῳ πρόσεστιν.* Omnia haec vitia impudentiae quoque nomine significantur 45, 71 (*τὴν ἀναίδειαν τοῦ τρόπου καὶ τὴν ἀχαριστίαν ἰδόντες* cf. 22, 8). Iustitiam ac pudorem coniuncta videmus atque hunc animo inesse rursus audimus. Sed eandem notionem orator voci *αἰσχύνη* attribuit neque distinguere videtur duas voces: 25, 24 *πάντα γὰρ τὰ σεμνὰ καὶ καλὰ καὶ δι' ὧν ἡ πόλις κοσμεῖται καὶ σῴζεται, ἡ σωφροσύνη, πρὸς τοὺς γονέας καὶ τοὺς πρεσβυτέρους ὑμῶν ἡ παρὰ τῶν νέων αἰσχύνη, ἡ εὐταξία, τῇ τῶν νόμων προσθήκῃ τῶν αἰσχρῶν περίεστι, τῆς ἀναισχυντίας, τῆς θρασύτητος, τῆς ἀναιδείας . . . εἰ δὲ μή, λέλυται πάντα . . . τῶν πονηροτάτων καὶ ἀναιδεστάτων ἡ πόλις γίγνεται* (statim *τὴν Ἀριστογείτονος τόλμαν καὶ ἀναισχυντίαν λαβών*). Duae voces promiscue ponuntur, quamquam verecundiam parentibus a liberis debitam philosophi quoque voce *αἰδώς* sola significaverant. Impudentiae opprobrium plerumque ad mendacii iniuriam pertinet, praesertim si iurisiurandi quoque sanctitas laeditur (*ἀναιδῶς ψευσομένους* 51, 22; 45, 44. 59; 37, 45 al.). Orator ipse quodammodo definit impudentiae notionem 25, 68: *ὁ δ' ἀναιδὴς ἐκ τίνος ὠνομάσθη τῶν ἄλλων, ἀλλ' ἢ ὅταν τὰ μήτ' ὄντα μήτ' ἂν γενόμενα, ταῦτα τολμᾷ λέγειν δι' ἀναισχυντίαν.* Audaciae et impudentiae notiones saepe coniunguntur, ut talis hominis vitium significent: *εἰς τοίνυν τοῦτ' ἀναιδείας καὶ τόλμης αὐτὸν ἥκειν ἀκούω* 19, 72 (paulo post *ἔστι δὲ ταῦτα γέλως, μᾶλλον δ' ἀναισχυντία δεινή*), *εἰς τοῦθ' ἧκεν ἀναιδείας ὥστ' ἐτόλμα λέγειν* (18, 22), *εἰς τοῦτο θράσους καὶ ἀναιδείας ἀφίκετο ὥστε κακῶς λέγων* (21, 194; 22, 59. 65). Etiam plus posse videtur audacia: 24, 72 *οὐκ εἰς τοῦτο δήπου τόλμης, καίπερ ὄντες ἀναιδεῖς, ἔλθοιεν ὥστε φήσειν.* Adiectiva *βδελυρός* (8, 68; 19, 175. 206; 21, 107), *θρασύς* (21, 20), *ὠμός* (18, 285 — *ὑπερβολὴν ἀναιδείας καὶ ὠμότητος καὶ ὕβρεως* 21, 109), *μιαρός* (19, 13), *σχέτλιος* (19, 45) eandem fere atque *ἀναιδής* vim habent. Neque solum in verbis, in facinoribus quoque *ἀναίδεια* cognoscitur: *εἵνεκ' ἀναιδείας ὁ τοιοῦτος δοκεῖ πᾶν ἂν ἕτοιμος ἔργον ποιῆσαι* (24, 65). Impudens est, qui alios exspoliat (27, 7. 24) vel pactum non praestat (33, 19. 35, 25). Nusquam propriam quandam vim invenimus, quae voci *αἰδώς* aut *ἀναίδεια* soli attribuatur. Impudentiam igitur inter alias voces contumeliosas oratores afferunt, pudorem vel verecundiam si significare volunt, plerumque voce *αἰσχύνη* utuntur.

# VII

Haec sunt, quae de usu vocis *αἰδώς* apud scriptores Graecos exponere mihi proposueram. Nam cum ex Alexandrina quam dicimus aetate admodum paucorum scriptorum libri extent et in philosophorum fragmentis vix inveniamus, quod afferre possimus, poetae autem Homerum fere sequantur nec posteriores scriptores nove hac voce usi esse videantur, hic licet subsistere. Restat autem, ut, qualis **dea** *Αἰδώς* apud Graecos fuerit, exponam.

Primum quidem statuendum mihi est, quod poetae nonnulli velut Hesiodus (O. 200),[1] Sophocles (O. C. 1267), Aristophanes (Nub. 994) aliique[2] *Αἰδῶ* deam finxerunt, inde minime effici posse Graecos talem deam informasse animis.[3] Nam *Αἰσχύνης* quoque solium Aeschylus commemorat, neque quisquam ob eam rem colliget Graecos vel Aeschylum *Αἰσχύνην* deam veneratos esse.[4] Praeterea iis locis, quibus poetae deam *Αἰδῶ* afferunt, non semper eadem vis intellegenda est. — Sed ne credamus hanc deam a poetis solis esse fictam ex Paus. III 20, 10 discere videmur. Pausanias enim *Αἰδοῦς* imaginem in Laconica fuisse narrat: *τὸ δὲ ἄγαλμα τῆς Αἰδοῦς τριάκοντά που στάδια ἀπέχον τῆς πόλεως Ἰκαρίου μὲν ἀνάθημα εἶναι, ποιηθῆναι δὲ ἐπὶ λόγῳ φασὶ τοιῷδε· ὅτ' ἔδωκεν Ὀδυσσεῖ Πηνελόπην γυναῖκα Ἰκάριος, ἐπειρᾶτο μὲν κατοικίσαι καὶ αὐτὸν Ὀδυσσέα ἐν Λακεδαίμονι, διαμαρτάνων δὲ ἐκείνου δεύτερα τὴν θυγατέρα ἱκέτευε καταμεῖναι καὶ ἐξορμωμένης ἐς Ἰθάκην ἐπακολουθῶν τῷ ἅρματι ἐδεῖτο. Ὀδυσσεὺς δὲ τέως μὲν ἠνείχετο τέλος δὲ ἐκέλευε Πηνελόπην συνακολουθεῖν ἑκοῦσαν ἢ τὸν πατέρα ἑλομένην ἀναχωρεῖν ἐς Λακεδαίμονα. καὶ τὴν ἀποκρίνασθαί φασιν οὐδέν· ἐγκαλυψαμένης δὲ πρὸς τὸ ἐρώτημα Ἰκάριος τὴν μὲν ἅτε δὴ συνιεὶς ὡς βούλεται ἀπιέναι μετὰ Ὀδυσσέως ἀφίησιν, ἄγαλμα δὲ ἀνέθηκεν Αἰδοῦς· ἐνταῦθα γὰρ τῆς ὁδοῦ προήκουσαν ἤδη τὴν Πην. λέγουσιν ἐγκαλύψασθαι.* Quo de loco Sam Wide (Lakon. Kulte p. 270) recte iudicasse puto: Der sentimentale Zug der von Paus. erzählten Kultlegende weist auf späte Zeit hin. Es ist wohl auch nicht ganz sicher, daß wir es hier mit einer Göttin, die anfänglich die *αἰδώς* personifiziert hätte, zu tun haben. Sed quod v. d. pergit: Ich möchte darin lieber eine *Ἀιδώ*, wohl einen Kurznamen und eine Bezeichnung der Göttin des *Ἅιδης* sehen, dazu würde die Verhüllung der Penelope, ohne Zweifel ein altes Motiv, gut passen eqs., assentiri non possum. Graecos inscriptionem nominum similitudine commotos falso legisse verisimile non videtur. Neque est,

---

[1]) Similiter de Horis Kaibel Epigr. Gr. (Berl. 1878) 1110: *Αἰδὼς Εὐνομίη τε.* cf. Kaibel 34 *Πότνια Σωφροσύνη, θύγατερ μεγαλόφρονος Αἰδοῦς.*

[2]) Orphicum quendam versum restituit E. Rohde Philol. 54 p. 374 sq. *ἁγνὴ Αἰδώς τε Πλοῦτός τ', Εὐθημοσύνης καλὸς υἱός.*

[3]) Ita argumentantur Gruppe Griech. Myth. p. 1079 adn. 5; Preller-Robert Griech. Myth. (Berl. 1894) p. 535 sq.; Wernicke apud Pauly-Wiss. I p. 942; Roscher Myth. Lex. I p. 942; Hitzig-Blümner ad Paus. III 20, 10.

[4]) Cf. de Wilamowitz ad Eur. Herc. 557.

quod Wide, postquam totam fabulam ut recentem reiecit, unam partem suo arbitrio interpretetur. Sed aliter argumentari possumus. Profecto in illa fabula gravissimum est, quod Penelopa caput velasse dicitur. Quod cum de illa imagine narraretur, coniciendum est statuam ibi mulieris velatae fuisse. Id quidem mihi quoque dubium est, num Pudicitiae statua intellegenda sit, praesertim cum nesciam, quid talis statua sibi velit in via vel propter viam.[1]) Sed caput velare lugentis est (cf. Gruppe p. 911, 13), ac si quaerimus, quam deam lugentem Graeci fingere potuerint, Latona sola nominari potest (hymn. in Cer. 197 *ἔνθα καθεζομένη προκατέσχετο χερσὶ καλύπτρην*). Multis locis Peloponnesi et Laconicae statuas vel templa Latonae fuisse constat (cf. Preller-Robert I p. 750. 769), velut Theris non ita longe ab huius statuae loco (cf. Paus. III 20, 5). Et si non dea fuerit illa sed herois, fortasse Nioba fuerit Argiva, de qua easdem fere fabulas narratas esse opinor ac de Lydia illa (cf. Roscher III p. 378). Ea in Aeschyli tragoedia celeberrima capite velato in ruinis regiae sedebat (cf. Nauck Trag. Gr. fr.² p. 50). Quam quaestionem quamquam diiudicare non possumus, sive Latonam sive Niobam nominamus, id quidem verisimile esse puto lugentis cuiusdam mulieris fuisse illam imaginem, et ex statuae habitu fabulam illam ac nomen *Αἰδώς* ortum esse.[2])

Sed re vera *Αἰδῶ* Athenienses quidem veneratos esse discimus ex Paus. I 17, 1 *Ἀθηναίοις δὲ ἐν τῇ ἀγορᾷ . . . καὶ Ἐλέου βωμός . . . καὶ γὰρ Αἰδοῦς σφισι βωμός ἐστι καὶ Φήμης καὶ Ὁρμῆς*. De quarum ararum origine Pausanias nihil affert et simul eas positas esse vix verisimile est. Famae aram iam Demosthenis et Aeschinis aetate in foro fuisse discimus ex Aesch. in Tim. 128 sq. (cf. Dem. 19, 243). *Αἰδοῦς* ara non recentioris aetatis esse videtur (Dem. 25, 35), praesertim cum ex Xen. Conv. 8, 35 comperiamus (*θεὰν γὰρ οὐ τὴν Ἀναίδειαν ἀλλὰ τὴν Αἰδῶ νομίζουσι*) Spartiatas quoque *Αἰδῶ* veneratos esse. Quibus cum verbis plerique id, quod Paus. III 20, 10 (p. 99) commemorat, componunt. Quod mihi quidem minime probatur, sed potius in urbe Sparta ipsa aram quandam *Αἰδοῦς* fuisse crediderim, quo concesso Xenophontis verba melius intellegimus. Neque vero negat Xenophon Athenienses quoque *Αἰδῶ* veneratos esse; ineptum ei videbatur Athenienses *Ἀναίδειαν* venerari, cuius cultus pravitate Lacedaemonii neglecta *Αἰδῶ* solam venerarentur. Neque poetae Athenienses (Soph. Eur. Ar.) tam saepe *Αἰδῶ* deam commemoravissent, nisi Athenienses eam aliqua ratione

---

¹) Nonnulli viri docti locum quoque huius statuae — in rima quadam saxi — repperisse sibi videntur (cf. Hitzig-Blümner ad Paus. III 21), quam quaestionem in medio relinquo.

²) Cf. Ulixis lugentis pudorem apud Phaeaces et alia. Saturni lugentis effigies velata fingebatur. — Non conferenda puto, quae legimus schol. Ven Ω 480 (*ἔθος ἦν παρὰ τοῖς παλαιοῖς τὸν ἀκούσιον φόνον ἐργασάμενον φεύγειν ἐκ τῆς πατρίδος καὶ παραγίγνεσθαι εἰς τινος οἰκίαν ἀνδρὸς πλουσίου καὶ καθέζεσθαι ἐπὶ τῆς ἑστίας συγκεκαλυμμένον καθαρσίων δεόμενον*), quamquam similiter aram *Αἰδοῦς* apud Athenienses explicabimus. *Αἰδώς* quae ut misericordia reo praebita colebatur, ut pudor rei ipsius non potuit. Porro nescio, quid hic pudor in via. De hoc more velandi capitis cf. H. Diels, Sibyllin. Blätter Berl. 1890 p. 122 sq.

coluissent. Quae cum ita sint, in foro (cf. Paus.) Athenarum veterem *Αἰδοῦς* aram fuisse puto. Sed qualem *Αἰδῶ* intellegemus? Omnes fere viri docti de Pudicitia loquuntur (cf. Wilam. ad Herc. 557: nur weil man die gewalt des schamgefühls konkret wirksam an sich empfand, hat man der ursache dieser wirkung göttliche persönlichkeit verliehen), sed dubitationes quaedam mihi videntur obstare. Si enim vocis *αἰδώς* usum respicimus, verecundiae notionem, non pudicitiae praevalere statuendum est. Quod *Αἰδώς* nutrix Minervae in scholiis nonnullis vocatur (ad Aesch. Prom. 12 Bekker anecd. I p. 355, 14 sqq.), ex poetae cuiusdam versibus ortum esse videtur. Num pulcherrimum illum Hippolyti versum (78 *Αἰδὼς δὲ ποταμίαισι κηπεύει δρόσοις*) melius intellegamus, si Pudicitiae, Minervae nutricis, reminiscamur, ut de Wilamowitz (ad h. l.)[1] putare videtur, mihi quidem dubium est.[2]) Facere non possum, quin incredibile fere putem illis temporibus Graecos Pudicitiam ut deam in foro ipso veneratos esse. Quod poetae Attici aram, quae in foro erat, Pudicitiae vel Honestatis esse credebant, si quidem in versibus suis aram illam spectabant, non mirum, si Xen. Conv. 8, 35 conferimus, ubi Athenienses *Ἀναίδειαν* i. e impudentiam colere, si non aperte dicitur, attamen obscure significatur; neque hac de causa deae ipsi talem vim attribuemus. Deam quandam *Ἀναίδειαν* numquam cultam esse apertum est, neque quisquam dubitabit, quin Xen. hoc loco illum *λίθον Ἀναιδείας* iam supra commemoratum spectet.[3]) Valde aliter eam explicandam esse iam exposuimus. Quid si simili ex origine deam *Αἰδῶ* repetimus? Equidem puto *Αἰδῶ* esse deam veniae quibusdam reis, praecipue in causis capitalibus, debitae. Fortasse haec ara olim asyli loco erat, quamquam hac in re nil certi statuere possumus. Quam veniam non *αἴδεσιν*, sed *αἰδῶ* nominandam esse supra ostendi. Sed animadvertendum est non multum nobis de hac consuetudine traditum esse. Nescimus, quibus sacrificiis opus fuerit redeunti in patriam, cui venia praebita erat (cf. Dem. 23, 72). Sed ut ex initio legis (Dem. 43, 57 *προειπεῖν τῷ κτείναντι ἐν ἀγορᾷ*) discimus in foro actionem quodammodo esse institutam, ita scelere expiato in foro iterum quasdam caerimonias faciendas fuisse pro certo habere possumus. — Quae si recte coniecimus, hoc quoque loco verecundiam quandam intellegimus, quam potissimum vocis *αἰδώς* propriam esse me ostendisse spero.

---

[1]) der philologe, der hier die Keuschheit, die amme Athenas nach dem attischen glauben beanstandet, versteht von antiker religion nichts und sollte die hand von religiös-symbolischer poesie lassen.

[2]) Erunt, qui dicant hanc ipsam Pudicitiam ut Dianae cognomen inveniri in amphora quadam (Gerhard, Auserl. Vasenbilder I 22), in qua Latona depicta est a Tityo petita, cui succurrunt Apollo et Diana; huic nomen *ΑΙΔΩΣ* adscriptum est (cf. P. Kretschmer, Die griech. Vaseninschriften 1894 p. 197 sq.). Nihil tamen obstat, quo minus hic quoque aliter *αἰδῶ* explicemus, cum Diana non raro asylorum sit patrona et iurisiurandi sanctitatem praestet, qua de re cf. Wernicke P.-W. II p. 1351). Sed utut haec res se habet, de Atheniensium ara inde nihil discimus.

[3]) Eodem modo explico schol. Aesch. Prom. 12 *Τεμένη Τόλμης καὶ Ἀναιδείας*.

# VIII

Breviter complectamur, quae de notione *αἰδώς* didicimus.

Vocabulum *αἰδώς* non sermonis est cotidiani, sed altioris poetarum generis. Perraro occurrit apud rerum scriptores et oratores Atticos, nisi forte Antiphontem nomines, qui veniam illam in causis capitalibus commemorat. Oratores, ubi hac voce utuntur, grandius aliquid poetarum more eloqui volunt. Apud philosophos saepius vocem *αἰδώς* reperimus, sed ne illi quidem eadem, ut ita dicam, facilitate ea utuntur, qua *αἰσχύνη, σωφροσύνη* aliisque. Cum vox *αἰσχύνη* paulatim verecundiae quoque notionem recepisset, vocis *αἰδώς* una pudicitiae notio propria remansit. Ita fit, ut philosophi, quamquam aliter *αἰσχύνην* atque *αἰδῶ* definiunt, tamen plerumque omnem diversitatem obliti esse videantur. Ad definitiones autem differentiam illam, quam apud poetas inveniebant, adhibuerunt. Posteri demum philosophi, Plutarchus atque imprimis Epictetus et imperator Marcus, saepius voce *αἰδώς* uti coeperunt.

Ex timore quodam orta est verecundia, atque hae notiones saepissime apud Homerum coniunctae sunt. Sed verecundia, qua homines quidam obscuris viribus praediti respiciuntur, iam in recentioribus carminibus commutata est, cum aliae res commemorentur, quibus *αἰδώς* excitari possit, sive divitiae sive beneficia, et *φιλεῖν* atque *αἰδεῖσθαι* componuntur. Solo primus verecundiam et timorem aperte distinxit. Parentum ac deorum verecundia raro apud Homerum verbo *αἰδώς* significatur; quod ubi fit, pater respicitur ut dominus, in deos verecundia hospitibus debita quodammodo refertur. Similiter verecundia mulieribus praebita, quae primum quidem dominae debebatur, paulatim exculta est, ut in hymnis Homericis deae solae fere *αἰδοῖαι* vocantur, non dei. De pudicitiae notione nihil proprii afferre possum, nisi dolentis pudicitiam admiraris. Pudor autem, ut in carminibus Homericis, militum est, et in hominibus philosophia morali nondum imbutis ceterorum iudicium plurimum valet, qua in re hoc dignum est, quod commemoretur, impelli hoc pudore homines ad fortitudinem, cum verecundia plerisque locis retinendi vim habeat exceptis nonnullis, quibus de supplicibus agitur.

Proprius, quam quae in carminibus Homericis extat, Hesiodea notio accedit ad moralem vim, cum hic primum eam verecundiam inveniamus, qua vita civilis regitur ac nimia aviditas compescitur. Ad agendum pertinet haec verecundia vel pietas vel honestas, et cum retinendi vim plerumque habeat, *αἰδώς* ne modum transeat, cavendum est; ita eum pudorem, qui laborem turpem putat, vituperat Hesiodus. Etiam apertius quam Sappho usurpat notio ad id pertinet, quod bonum et malum est, et oculos haec poetria prima pudoris sedem nominavit.

Equitum ac nobilium mores in Theognidis ac Pindari carminibus cognoscimus, quorum proprium est verecundiam saepe ita usurpare, ut dignitatem ordinis equestris servandam significent. Amicorum verecundiam Theognis commemorat et gratiae vim Homerum secutus voci *αἰδώς* attribuit. Ut in Theognideis iam honor in *αἰδοῖ* intellegitur, ita

Pindarus hanc notionem excoluit, ita ut verecundiae vi sublata aestimandi notio remaneret. Sed illam quoque Pindarus usurpat, qua in re proprium est, quod a dis petitur. Verecundia ipsa cum pietate cohaeret atque activa est intellegenda vis, cum hoc sensu commotus dis placere homo studeat itaque laetitiam sibi et liberis suis pariat.

Iam ad Atticos poetas pervenimus. Aeschylus primus, etsi verecundiam fere solam commemorat, hunc sensum ex hominis animo ipso oriri neque ceterorum iudicium respicere debere affirmavit. Similiter *αἰδῶ* et *εὐσέβειαν* Sophocles arte coniungit; misericordiae praecipue vim in voce *αἰδώς* intellegit. Sed Homericam quoque verecundiam illam et omnino aliis praebitam hic reperimus. Aristophanes, ut est comicus poeta, impudentiae plerumque notione utitur.

Democritum, qui primus philosophorum verbo *αἰδεῖσθαι* utitur, animadvertendum est postulare, ut se quisque, non alios vereatur. Tum educatione pudorem inchoari in puerorum animis primus statuit, qui sensus ex labore ipso oritur. Multo plus proprii Euripides praebet. Verecundia deorum apud eum valde alia est atque antea cognovimus, neque tam cum pietate quam cum timore cohaeret. Iustitiae causa hospitem veremur, atque etiam contra deorum voluntatem hoc officium suscipitur. Pudor, quamquam retinendi vim habet, ad totum vitae cultum pertinet, quippe qui educatione in pueris inchoatus sapientiae ipsius et virtutis pars sit. Culpae quoque sensus *αἰδώς* est, sed plerumque cum verecundia coniunctus ac, priusquam quis obiurgare possit, oriens. Pudicitia non solum naturalis est ille sensus, sed nobilitate et moribus aetatis gravia, ne dicam supervacanea, imponuntur officia dignitatis. Proprium est huius poetae nobilium pudorem commemorare, qui in miseriam inciderunt, quo cum pudore cohaeret suae dignitatis sensus. Euripidem ut semper, qua arte veros hominum sensus exprimat, admiramur, ita nemo tam varie vocis *αἰδώς* vim intellexit.

Apud Xenophontem pudor pertinet non tam ad malum evitandum quam ad servandos quosdam mores consuetudine sanctos. Ad habitum pertinet *αἰδώς* et a *σωφροσύνῃ* distinguitur, ita ut illa nisi in hominum conspectu non valeat. Tamen magni aestimat verecundiam, quae in Lacedaemoniorum re p. vigeat. Et commemorandum est eum dicere mutuam esse debere verecundiam in re p. Altius Plato vim verecundiae intellexit, quae ei a dis demissa est, ut malis cupiditatibus compescendis pacem condat in re p. et in hominum animis. Vel potius est concentus animi, qui fit cupiditatibus illis expulsis. Nemo aeque ac Plato verecundiam in civibus vigentem descripsit, quae eos, ut legibus obtemperent, impellit. Omnibus maioribus verecundia praebetur, sed verecundia feminis praebita non invenitur. Pudorem et timorem comparat et distinguit, quamquam non aperte rem definivit, cum *αἰδοῦς* altero loco verecundiam, altero *δόξαν πονηρίας* propriam ducat. Cum *σωφροσύνῃ* notio Platonica optime comparatur. Clarius Aristoteles *αἰδῶ* definivit et ab *αἰσχύνῃ* distinxit, ita ut pudorem, priusquam aliquid facias, te monentem significet. Neque vero omnino virtutem putat *αἰδῶ*, cum probus homo sine ulla haesitatione recte faciat neque egeat pudore.

Tamen aliis locis pulchre vocem definivit, cum timorem illum infamiae ita explicet, ut ad id solum pertineat, quod vere malum est. Etiam cum virtute *αἰδώς* comparatur, ita ut ipsa impellendi vim habeat.

*Αἰδώς* numquam adeo ut *σωφροσύνη*, *δικαιοσύνη* al. in artibus philosophorum locum invenit. Cum praeterea in vitae cotidianae usu verbum *αἰδώς* rarum esset, factum est, ut *αἰσχύνη* in scriptorum quoque libris magis magisque in illius locum succederet, id quod manifesto apud oratores cognoscimus, qui impudentiae vim, qua mendacium significant, fere solam usurpant. Et apud Polybium vix unum *αἰδοῦς* exemplum occurrit. Veniae illam vim, quam praeter Platonem apud Antiphontem et Demosthenem invenimus, non propriam esse eorum apparet.

Paulum denique dicere nobis liceat de notionibus *αἰδώς* et *αἰσχύνη* confusis. Quod quin in verbis *αἰδεῖσθαι* et *αἰσχύνεσθαι* primum factum sit, nemo dubitabit, cum praesertim substantivum *αἰσχύνη* semper fere contumeliae vim retinuerit et apud tragicos demum poetas pudorem significare coeperit.[1]) Verbi autem *αἰσχύνεσθαι* notio melius cum verbo *αἰδεῖσθαι* comparari potest.[2]) Ut in verbo *αἰσχύνεσθαι* summum in eo est, ut culpae quendam sensum significet, ita *αἰδεῖσθαι* quoque eandem vim iam apud Homerum assumere potest. Qui sensus erga homines dignitate quadam insignes vel affinitate iunctos plus valet, qua re fit, ut huic culpae notioni in voce *αἰσχύνεσθαι* aliquid verecundiae admisceatur, neque mirum, quod paulatim ad hanc ipsam vim pervenit. Iam apud Homerum *αἰσχύνεσθαι* pudorem significat, ita ut ab aliqua re retineat, sed id quidem intellegere nobis videbamur hunc sensum non tam ex conscientia ipsa boni et mali quam ex ratione ceterorum habita oriri, cum verbum *αἰδεῖσθαι*, etsi ne hic quidem communis opinio neglegitur, ad id, quod per se honestum esset, pertineret. Quam differentiam Democritus primus sustulit, cum *ἑωυτὸν αἰσχύνεσθαι* postulabat. Ita factum est, ut duae notiones postremo nulla fere re distinguerentur, quamquam *αἰδώς* semper altius quid videtur significasse.

---

[1]) De *αἰσχύνη* cf. supra p. 7 sq., 47[1], 48, 52, 62[4], 75, 83 sqq., 90[3], 92.
[2]) De verbo *αἰσχύνεσθαι* cf. supra p. 7 sq., 50[3], 62[5], 68, 69[1], 70[2], 74 sq., 83 sqq., 93.

# Addenda.

p. 6 adn. 1: F. Weigand, Deutsches Wörterb. (ed. Hirt I 1909) col. 407 s. v. Ehre.

p. 22: Cum oratoris *αἰδοῖ μειλιχίῃ* comparare possimus Cic. de or. II 242: *praestet idem ingenuitatem et ruborem suum verborum turpitudine et rerum obscenitate vitanda.* Neque tamen ita Homerici oratoris *αἰδῶ* esse intellegendam arbitror, angustius enim est ruboris notio apud Ciceronem.

p. 23 adn. 6: P. Kretschmer, (in Gercke-Norden, Einleit. in die Altertumswiss. I Lpz. 1910 p. 215), cum euphemismi q. d. exempla enumerat, primum quidem *αἰδῶ* dicit. Equidem supra nonnullis de causis conieci *αἰδῶ* primum quidem pudenda significasse (accedit, quod nullum aliud verbum, quod proprie pudenda significare possit, apud Graecos extat), itaque potius verbum *αἰδοῖα εὐφήμως* dictum videatur. Posteris vero temporibus, cum verbum *αἰδοῖα* ipsum peioris iam ominis videretur, *αἰδῶ*, quasi faustius verbum esset (et inde *αἰσχύνην* apud LXX et ecclesiasticos potissimum scriptores) nonnumquam veterem illam vim pridem oblitteratam recepisse arbitror. Qua re factum est, ut pudor quoque apud Tertullianum similiter usurparetur (cf. O. Hey, Arch. f. lat. Lex. 9 p. 226).

p. 33: Cf. U. de Wilamowitz, Gött. Nachr. 1898 p. 215.

p. 52: A n t i p h o n t e m sophistam cum alia verba tum *θεαιδέστατον* (fr. 108 Blass[2]) finxisse proditur (cf. E. Norden, Die antike Kunstprosa p. 78 adn. 2), quod verbum veteres grammatici explicant *θεοῦ ἰδέαν ἔχον*, Dümmler autem (Akademika p. 80 adn. 2) gottesfürchtig, quae notio melius ad verbi etymologiam quam ad totam sententiam (*ἄνθρωπος ὅς φησι μὲν πάντων θηρίων θεαιδέστατον γενέσθαι*) videtur quadrare. Itaque dubitari potest. Et Diels (Die Fragm. der Vorsokr. II 1² p. 598 fr. 48) Sauppium secutus scribit *θεειδέστατον* ('Der fehler stammt aus d. Quelle'). Doricam formam *σιειδής* in Alcmanis Parthenio (v. 71) monstravit Wilamowitzius (cf. E. Jacoby, De Antiphontis soph. *π. ὁμονοίας* l. diss. Berol. 1908 p. 54). Nec vero omnino Dümmleri illa explicatio reici potest, comparat enim bene Plat. Prot. 322 A.

Pap. Amherst (ed. Grenfell and Hunt 1901) p. 8 in fragm. scolii q. v. Harmodium celebrantis (16, 12) extat: *]νιη αιδως το[*. Nescio an pudicitia et honestas sororis Harmodii (*παρθενίη αἰδώς*?) significetur (v. 10.: *αιδ? ]ω κείνης τισ]*), cf. Thuc. VI 56, 1, Arist. Rep. Ath. 18, 2, ut tali carmine Thucydides usus esse videatur.

# Conspectus notionum

## *Αἰδώς*

**I. Verecundia:** a) erga regem ac dominum *αἰδοῖ εἴκων ἐς γενεὴν ὁρόων* Κ 238, *οὐδ' αἰδοῦς μοῖραν ἔχουσιν* υ 171, *νόος δ' ἀπόλωλε καὶ αἰδώς* Ο 129. *θεὸν ὥς ἱλάσκονται αἰδόι μειλιχίῃ* Hes. th. 91, *τὴν ἐμὴν αἰδῶ μεθείς* Aesch. Pers. 699. *μηδὲν φόβου πρόβλημα μηδ' αἰδοῦς ἔχων* Soph. Ai. 1075. b) erga senem *αἰδὼς δ'... ἐξερέεσθαι* γ 24, *οὐ μέν σε χρὴ ἔτ' αἰδοῦς* γ 14, *οὐκ ἔσχεν αἰδῶ τὸν γέροντ' ἀτιμάσαι* Eur. Herc. 556, *αἰδοῖ γε* sc. *ἡσσήθη* Eur. Andr. 918; inter aequales *ἐλαχίστη αἰδώς* Xen. Lac. 5,5 cf. Arist. Polit. 1335 a 2. c) erga parentes *τοκέων ἀφέλοιτ' αἰδῶ* Pind. P. 4,218, *νόμος . . . αἰδοῦς τε πέρι καὶ κηδεμονίας καὶ τοῦ ὑπήκοον δεῖν εἶναι τῶν γονέων* Plat. Rep. 463 D, Arist. Polit. 1335 a 2. d) erga poetas *τιμῆς ἔμμοροί εἰσι καὶ αἰδοῦς* θ 480, *φιλία γέ τίς με καὶ αἰδὼς ἐκ παιδὸς ἔχουσα* Plat. Rep. 595 C, cf. *αἰδοῦς ἀξίαν . . . τὴν προθυμίαν* philosophi Arist. Cael. 291 b 25. e) erga infelices *τὸν ἄθλιον αἰδοῦς κύρσαι* Soph. O. C. 247. *Ζηνὶ σύνθακος θρόνων Αἰδώς* Soph. O. C. 1267 (misericordia), *ἔσχον αἰδῶ* Eur. I. T. 949, *πρὸς Αἰδοῦς . . . ἀπόπαυσον* Eur. fr. 118, *τῆς αἰδοῦς τε πέρι καὶ καταδοχῆς τούτων* Plat. Leg. 867 E, *ἐλεεῖν ἄξιον ἢ αἰδοῦς τυγχάνειν* Ant. 1,26. f) erga ducem et maiores *ἐπ' ἄλλων αἰδοῦς τεύξει* Xen. Inst. C. I 6,10, *οὔτ' αἰδῶ τοῖς στρατιώταις . . . οὔτε φόβον ἱκανὸς ἐμποιῆσαι* Xen. Exp. C. II 6,19, *τὼ φύλακε κωλύοντε, δέος τε καὶ αἰδώς* Plat. Rep. 465 A B, *διτταῖς οὔσαις ἀνάγκαις αἰδοῖ καὶ φόβῳ* Plat. Ep. 7,337 A, *ἐπὶ πλέον γὰρ δέος αἰδοῦς* Plat. Euthyphr. 12, *ἐμποιεῖ τὴν ἀληθινὴν αἰδῶ καὶ τὸν ἐλεύθερον φόβον* Arist. Polit. 1331 a 41. — ex educatione: *πολλὴν μὲν αἰδῶ, πολλὴν δὲ πειθὼ ἐκεῖ συμπαρεῖναι* Xen. Lac. 2,2, *οὐ . . . αἰδοῖ πειθαρχεῖν ἀλλὰ φόβῳ* Arist. Eth. 1179 b 11, *τὸ γὰρ τραφῆναι μὴ κακῶς αἰδῶ φέρει* Eur. Suppl. 911 cf. *τὸ γὰρ εὐγενὲς ἐκφέρεται πρὸς αἰδῶ* Eur. Alc. 601. — in civitate: *δεσπότις ἐνῆν τις αἰδώς* Plat. Leg. 698 B, *εἰρήνην τε καὶ αἰδῶ καὶ εὐνομίαν καὶ ἀφθονίαν δίκης παρεχόμενον* 713 E, *αἰδοῦς τινος ἐγγενομένης ἐν τῇ τοῦ νέου ψυχῇ* Plat. Rep. 560 A. g) erga feminam *αἰδὼς ἐν λέσχαισιν* Aesch. Cho. 665. h) erga amicum *αἰδοῦς . . . ἔζευκται πέδαις* Eur. fr. 595. i) absolute *ἀσφαλέως ἀγορεύει αἰδοῖ μειλιχίῃ* θ 172, *θησαυρὸν . . . αἰδοῦς* Theogn. 409. *ἐν δ' ἀρετὰν ἔβαλεν καὶ χάρματ' ἀνθρώποισι προμαθέος αἰδώς* Pind. O. 7,44, *τὸ δ' εὐβουλίᾳ καὶ αἰδοῖ ἐγκειμένον* Pind. paean. 2,50 cf. Eur. Alc. 601. *αἰδοῦς ἐμπλῆσαι τὰς ψυχάς* Xen. Inst. C. III 3,51 *οὐδέ τις ἀποτόμου λήματός ἐστιν αἰδώς* Eur. Alc. 981, *πολλῆς γὰρ αἰδοῦς καὶ δίκης τις ἂν τύχοι* Eur. Heracl. 460. *αἰδοῦς ὑποβαλών* Eur. Her. 301, *ἡ γὰρ αἰδὼς ἀρετὴ μὲν οὐκ ἔστιν* Arist. Eth. 1108 a 31. k) gratia *αἰδοῦς οὐδεμιῆς ἔτυχον* Theogn. 1266. 253 cf. *αἰδῶ καὶ φιλότητα τεὴν . . . φυλάσσων* Ω 111, *ἔδωκέ τι μέρος αἰδοῖ τῶν περὶ ἐμὲ πραγμάτων* Plat. Ep. 7,340 A cf. *οὐδ' ἐν ὀφθαλμοῖσιν αἰδὼς τῶν παλαιῶν ἐμβάδων* Ar. Vesp. 447. l) pietas *Αἰδὼς καὶ Νέμεσις* Hes. O. 200, *οὐδ' ἔτ' αἰδὼς . . . μένει* Eur. Med. 439, *αἰδῶ καλύψαι* Pind. P. 4,145, *αἰδὼς εἱματοφθορεῖν* Aesch. Ag. 948, *ἔρροι τ' ἂν αἰδὼς . . . τ' εὐσέβεια θνατῶν* Soph. El. 249 cf. Plat. Leg. 713 D. — *αἰδῶ δέ τ' ἀναιδείη κατοπάζῃ* Hes. O. 324 (*κέρδος*), *ἐπὶ γλώσσῃ τε καὶ ὀφθαλμοῖσιν ἔπεστιν αἰδώς* Theogn. 85 cf. 409, *αἰδὼς . . . κέρδει κλέπτεται* Pind. N. 9,33, *παισὶ δὲ αἰδῶ χρὴ πολλήν, οὐ χρυσὸν καταλείπειν* Plat. Leg. 729 A. m) honor *βλάπτειν οὔτ' αἰδοῦς οὔτε δίκης* Tyrt. 10,40, Theogn. 938, *ἀνδρὸς ἀλωμένου οὐδεμί' ὤρη γίγνεται οὔτ' αἰδὼς οὔτ' ὄπις οὔτ' ἔλεος* Tyrt. 8,12, *τί μοι πλοῦτός τε καὶ αἰδώς* Theogn. 1067. *Ζεῦ τελέαν αἰδῶ δίδοι*

Pind. O. 13, 110. n) dignitas *ἐπί τοι πρέπει ὄμμασιν αἰδὼς καὶ χάρις* hymn. Cer. 214, *ἐκ δ' ἔπληξέ μου τὰν θεμερῶπιν αἰδῶ* Aesch. Prom. 134 cf. *κεκοσμημένην αἰδοῖ* Xen. Mem. II 1, 22.

**II. Pudor:** a) probitatis sensus *δίκη ἐν χερσὶν καὶ αἰδὼς οὐκ ἔσται* Hes. O. 192, Theogn. 85, *αἰδὼς μὲν γὰρ ὄλωλε* Theogn. 291, *τῆς Αἰδοῦς .. τἄγαλμ' ἀναπλήσειν* Ar. Nub. 995, *δοίη δίκην καὶ αἰδῶ* Plat. Prot. 322, *ψεῦδος δὲ αἰδοῖ καὶ δίκῃ νεμεσητόν* Plat. Leg. 943 E, *ὁπόσοι μετέχουσιν αἰδοῦς δικαίας* Plat. Soph. 216 B, *ἀνδράσιν τοῖς ἀγαθοῖς ἕπεται γνώμη τε καὶ αἰδώς* Theogn. 635, *ὦ πότνι' αἰδώς* Eur. fr. 436, *ποῦ τὸ τᾶς αἰδοῦς ἢ τὸ τᾶς ἀρετᾶς ἔχει σθένειν τι πρόσωπον* Eur. I. A. 1089, Suppl. 911 cf. Eur. Med. 439, Plat. Rep. 560, *οἷσιν αἰδὼς μήτ' ἐπαγγέλλειν κακά* Eur. Hipp. 998, *καλῶν αἰδῶ (τὸν φόβον ἀδοξίας)* Plat. Leg. 643 E, Euthyphr. 12, Arist. Eth. 1128 b 10. — *αἰδὼς ἐν ὀφθαλμοῖσι γίγνεται* Eur. fr. 457 cf. Ar. Vesp. 447, *αἴδως κατῆχεν ὄππατ'* Sapph. fr. 23, *κεκοσμημένην . . . τὰ δὲ ὄμματα αἰδοῖ* Xen. Mem. II 1, 22, Arist. Rhet. 1384 a. — *αἰδὼς σωφροσύνης πλεῖστον μετέχει* Thuc. I 84, *διῄρει δὲ αἰδῶ καὶ σωφροσύνην* Xen. Inst. C. VIII 1, 31, Isocr. Areop. 48, *κάλλος . . . μετ' αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης* Xen. Conv. 1, 8, Plat. Charm. 160 E al., *τῆς φύσεως αὐτοῦ καὶ πολιτείας οὐ λογισμὸς οὐδ' αἰδὼς οὐδεμί', ἀλλ' ἀπόνοι' ἡγεῖται* Dem. 25, 32. b) pudor militis *ἴσχε γὰρ αἰδὼς καὶ δέος* *Ο* 157, *αἰδώς . . . πόσε φεύγετε* *Π* 422, *ἐν φρεσὶ θέσθε . . . αἰδῶ καὶ νέμεσιν* *Ν* 122, [ignominia: *αἰδώς, Ἀργεῖοι* *Ε* 787, *Θ* 228, *αἰδὼς . . . . εἰσαναβῆναι* *Ρ* 336], *αἰδοῦς ἐμπλῆσαι* Xen. Inst. C. I 6, 10, *θεὰν . . . τὴν Αἰδῶ νομίζουσι* Xen. Conv. 8, 35. c) timiditas *οὐ μέν σε χρὴ ἔτ' αἰδοῦς* *γ* 14, *αἰδῶ δὲ καὶ φόβον . . . παριστάμενα* Xen. Mem. III 7, 5, *αἰδώς τίς μ' ἔχει* Plat. Soph. 217 D. d) deterior pudor *αἰδὼς δ' οὐκ ἀγαθή* *ρ* 347 Hes. O. 317 sqq. *αἰδώς τε. δισσαὶ δ' εἰσί* Eur. Hipp. 385, *αἰδοῦς δὲ καὐτὸς δυσκρίτως ἔχω πέρι* Eur. fr. 365. e) ignominiae sensus *ρ* 347 Hes. O. 317, Plat. Lach. 201 B, *τάχ' ἄν τιν' αἰδῶ . . . λάβοι* Soph. Ai. 345, *αἰδώς μ' ἔχει* Eur. Hec. 968, Bacch. 228, *κρύπτων ὑπ' αἰδοῦς τὰς τύχας* Eur. Hel. 417, *τὸ δυστυχὲς αἰδῶ φέρει* Eur. I. A. 1342, — *ὑπ' αἰδοῦς δ' ἔργ' ἀπωθεῖται χερῶν* Eur. fr. 285, 14. f) culpae sensus *αἰδὼς δὲ δή τίς σ' . . . ἔχει* Eur. Or. 101, *αἰδώς μ' ἔχει εἰς ὄμματ' ἐλθεῖν* Eur. Or. 459, *αἰδὼς κατῆχεν ὄππατ'* Sapph. fr. 23, *ἀπήλασ' αἰδοῖ τῶν πάρος μαντευμάτων* Eur. I. T. 713.

**III. Pudicitia:** a) feminae *μένον αἰδοῖ οἴκοι ἑκάστη* *θ* 324, *ἐπὶ . . . εὐναῖς ἐρατὰν βάλεν αἰδῶ* Pind. P. 9, 12, *συνεκδύεται καὶ τὴν αἰδῶ γυνή* Her. I 8, *Αἰδώς* Eur. Hipp. 78, *προτοῦ μὲν αἰδὼς ἦν ἐμοὶ λέγειν* Aesch. Ag. 1203, *οὐ κασιγνήτῃ στόμα συνῆψ' ὑπ' αἰδοῦς* Eur. I. T. 375, *δι' αἰδοῦς ὄμμ' ἔχουσ' ἐλεύθερον* Eur. I. A. 993, *ὦ πότνι' αἰδώς* (matronae) 821. b) iuvenis *αἰδοῦς δ' ἐνεπίμπλατο* Xen. Inst. C. I 4, 4, *αἰδοῖ βιαζόμενος* Plat. Phaedr. 254 A. *μέχριπερ αἰδοῦς σώφρονος* Plat. Leg. 772 A. c) dolentis *στάζει πένθιμον αἰδῶ* Aesch. Suppl. 577.

**IV. Pudenda:** *αἰδῶ τ' αἰσχύνωσι κύνες* *Χ* 75

## *Αἰδέομαι*

**I. Verecundia:** a) erga regem ac dominum *αἰδόμενος . . . καλλείπειν (ἐς γενεὴν ὁρόων)* *Κ* 237, *ταρβήσαντε καὶ αἰδομένω βασιλῆα* *Α* 331, *αἰδεσθεὶς βασιλῆος ἐνιπήν* *Δ* 402, *τὸν αἰδέομαι καὶ δείδια* *ρ* 188, *Ω* 435, *τὸν . . . ὀνομάζειν αἰδέομαι* *ξ* 145, *αἰδεῖται κατὰ δῶμα* *ρ* 578, *αἰδοίμεθ' ἂν Ἀγαμέμνον'* Eur. I. A. 833, *τὴν ἐμὴν ψυχὴν καταιδούμενοι* Xen. Inst. C VIII 7, 22, *ὑπῃδεῖτο αὐτόν* Xen. Hist. Gr. V 3, 22. b) erga senes *ἡλικίην αἰδέσσεται ἠδ' ἐλεήσῃ* *Χ* 419, *οὔ σ' ἐλεήσει οὐδέ τί σ' αἰδέσεται* *Ω* 208, *πρεσβυτέρους αἰδέσονται* Xen. Mem. III 5, 15. c) erga matrem et patrem *τάδε τ' αἴδεο καί μ' ἐλέησον* *Χ* 82, *τόνδε δ' αἴδεσαι . . μαστόν* Aesch. Cho. 897, *μητέρ' αἰδεσθῶ κτανεῖν;* 899, *αἰδέομαι . . . δίεσθαι* *υ* 343, *αἴδεσαι μὲν πατέρα . . . προλείπων, αἴδεσαι δὲ μητέρα* Soph. Ai. 506, *τοὺς τεκόντας ᾐδέσω* Eur. fr. 109. d) erga patruum *αἴδετο . . . πατροκασιγνήτοιο μιγήμεναι ἐν παλάμῃσιν* *Φ* 468, *ζ* 329. e) erga maritum *εὐνήν τ' αἰδομένη πόσιος* *π* 75. f) erga hospites *ἐγώ σ' αἰδέσσομαι οὐδὲ φιλήσω* *ξ* 388, *ξενοτίμους δόμων ἐπιστροφὰς αἰδόμενος* Aesch Eum. 548. g) erga supplices *σὺ δέ μ' αἴδεο καί μ' ἐλέησον* *Φ* 74, *Χ* 124, *χ* 312, *μηδέ τί μ' αἰδόμενος μειλίσσεο μηδ' ἐλεαίρων* *γ* 96, *αἴδεσσαι δὲ μέλαθρον* *Ι* 640, *αἰδοῦνται ἱκέτας Διός* Aesch. Suppl. 641, Eum. 475, Eur. Heracl. 102, *αἰδεσθεὶς τὰς ἱκετηρίας* Her. VII 141, *αἴδεσσαί με θέας ὕπερ* hymn. Cer. 64, *πατρῷον αἰδεσθεὶς μό-*

ρον Aesch. Eum. 759, αἰδέσθητί με, οἴκτιρον Eur. Hec. 286, σὸν καταιδοῦμαι κάρα Eur. Or. 682. — οὐκ ἄξιον ἐλεεῖν οὐδὲ αἰδούμενον Plat. Leg. 877 A, αἰδέσηται καὶ ἀφῇ Dem. 37, 59; 38, 22; 23, 72. 77. h) erga preces αἰδέσεται κούρας Διός I 508, κοὐδὲν αἰδέσει λίτας Eur. Med. 326, σέβας γάρ χειρὸς αἰδοῦμαι τὸ σόν Eur. Hipp. 335. i) erga deos αἰδεῖο θεούς . . . αὐτόν τ' ἐλέησον Ω 503, οὐδὲ θεῶν ὄπιν ᾐδέσατ' οὐδὲ τράπεζαν φ 28, αἰδεῖσθε ξενίοιο Διὸς σέβας epigr. Hom. 8, 3, θεοὺς αἰδεῖ καὶ δείδιθι Theogn. 1179, Δία τοι ξένιον αἰδοῦμαι Aesch. Ag. 362, Xen. Exp. C. III 2, 4. θεῶν βρέτη ᾐδοῦντο Aesch. Pers. 809, αἰδοῦ σὺ πρύμναν πόλεος A. Suppl. 344, καταιδέσθητι πατρῷον Δία Ar. Nub. 1468, Her. IX 7, 2, οὐκ αἰδεῖ θεούς Eur. Bacch. 263, δαίμονα στυγνὰν καταιδεσθεῖσα E. Hipp. 773. 1258, Plat. Rep. 393 E, θεοὺς προγόνους αὐτῶν αἰδ. Plat. Leg. 920 E. — αἰδεῖσθαί θ' ἱερῆα A 23. k) erga mortuum αἰδεῖ νέκυν Soph. Ai. 1356. l) erga magistratus et maiores οὐδὲν . . . αἰδοῦνται . . . ὡς τοὺς ἄρχοντας Xen. Lac. 2, 10, οὓς (sc. κρείττονας) αἰδεῖσθαι πᾶσι πάντας πρέπον Plat. Leg. 917 A, τοὺς φρονιμωτάτους αἰδούμενος Xen. Mem. III 7, 5. m) erga amicos αἰδεῖσθαι δὲ φίλους Theogn. 399, αἴδεό μ' ὦ παῖ 1331. n) erga alios ἄλλους τ' αἰδέσθητε περικτίονας β 65, Callin. fr. 1, 2 μή νυν τὸν ἀνθρώπειον αἰδεσθῇς ψόγον Aesch. Ag. 937, οὐκ ἐπαιδεῖ, τῶνδε χωρὶς εἰ φρονεῖς Soph. Ant. 510, αἰδούμενος δὲ πολλὰ δὴ διέφθορα Eur. Med. 348, ὁ καταπλὴξ ὁ πάντα αἰδούμενος Arist. Eth. 1108 a 34, μὴ φοβεῖσθαι τοὺς ἐντυγχάνοντας ἀλλὰ μᾶλλον αἰδεῖσθαι Arist. Polit. 1314 b 20. o) erga se ipsum μηδέν τι μᾶλλον τοὺς ἀνθρώπους αἰδεῖσθαι ἑωυτοῦ Democr. fr. 264. p) aestimatio αἰδεσθέντες ἀλκάν Pind. P. 4, 173.

**II. Pudor:** a) probitatis sensus αἰδεῖται δ' ἔρδων οὐδέν Theogn. 482, ὅπερ μάλιστα τὴν ἀρετὴν συνέχει, τὸ αἰδεῖσθαι Democr. fr. 179, τό τε γὰρ αἰδεῖσθαι σοφία Eur. I. A. 563 αἰδέομαι μέγα εἰπεῖν Pind. N. 5, 14, βωμὸν αἴδεσαι δίκας Aesch. Eum. 539, ὅρκον αἰδεῖσθε 680, Soph. O. R. 647, κτείνειν δ' ὑμᾶς αἰδοῦμαι Eur. Ion. 179, ἀνὴρ γὰρ χρηστὸς αἰδεῖσθαι φιλεῖ Eur. I. A. 378, αἰδεῖσθαι . . . τὸ λίαν Eur. fr. 209, τὸ δίκαιον αἰδούμενοι Ant. tetr. 2 β 12. b) pudor militis αἴδεσθεν μὲν ἀνήνασθαι, δεῖσαν δ' ὑποδέχθαι H 93, ἀλλήλους αἰδεῖσθε O 562, αἰδομένων ἀνδρῶν πλέονες σόοι O 563, μάχωμαι αἰδεσθείς P 95, αἰδοῦνται τοὺς παρόντας ἀπολείπειν Xen. Conv. 8, 35, τὴν Ἡρακλέους ἀρετὴν μᾶλλον ᾐδοῦντο ἢ . . . ἐφοβοῦντο Lys. 2, 12. c) sensus suae dignitatis τί γὰρ ἔτ' αἰδοῦμαι τάλας; Eur. Or. 1048, ἐκβαλεῖν μὲν αἰδοῦμαι δάκρυ Eur. I. A. 451. d) culpae sensus αἰδέομαι Τρῶας . . . αἴ κε κακὸς ὣς Z 442, X 105, πῶς . . . ἐξεπράξατ'; ἆρ' αἰδούμενοι; Eur. Hec. 515, αἰδούμεθα γὰρ τὰ λελεγμένα μοι E. Hipp. 244, αἰδόμενος τὸ σὸν ὄμμα E. Herc. 1199, αἰδοῦμαι τάδε E. I. A. 848, μητέρ' αἰδοῦμαι λέγειν E. Or. 557, αἰδούμενος οὐκ ἄδηλος ἦν Xen. Ag. 5, 2, φοβοῦμαι . . . τοὺς μοχθηρούς, οὐ γὰρ δή ποτε εἴποιμ' ἄν ὥς γε αἰδοῦμαι Plat. Leg. 886 A.

**III. Pudicitia:** a) nudi hominis αἰδέομαι γὰρ γυμνοῦσθαι ζ 221. b) feminae αἴδετο γὰρ θαλερὸν γάμον ἐξονομῆναι ζ 66, οἴη δ' οὐκ εἴσειμι μετ' ἀνέρας· αἰδέομαι γάρ σ 184, παρθένους αἰδούμεθα ὄχλῳ πελάζειν Eur. Heracl. 43, αἰδούμεθ' ὄχλον E. Phoen. 1276. c) iuvenis τὴν τοῦ ἐραστοῦ ψυχὴν τοῖς παιδικοῖς αἰδουμένην τε καὶ δεδιυῖαν ἕπεσθαι Plat. Phaedr. 254 E, ἐγκρατῆ καὶ αἰδούμενον τὸν ἐρώμενον ποιῆσαι Xen. Conv. 8, 27, τὸ αἰδεῖσθαι ἰσχυρῶς ἐμφυτεῦσαι βουλόμενος αὐτοῖς Xen. Lac. 3, 4. d) pudor naturalis αἰδέοντ' ἀμφαδὸν ἁδείας τυχεῖν τοπρῶτον εὐνᾶς Pind. P. 9, 41, αἰδεῖσθαι φίλους . . . γάμον μεμνημένους Eur. I. A. 339, ἡ δ' αἰδουμένη μὲν ἐῴκει Xen. Conv. 9, 4, ἔθηκε γὰρ αἰδεῖσθαι μὲν εἰσιόντα ὀφθῆναι, αἰδεῖσθαι δ' ἐξιόντα Xen. Lac. 1, 5. e) dolentis αἴδετο γὰρ Φαίηκας . . . δάκρυα λείβων θ 86, αἰδέομαι δὲ μίσγεσθ' ἀθανάτοισιν, ἔχω δ' ἄχε' ἄκριτα θυμῷ Ω 90.

## Αἰδοῖος

**I. Passiva notio:** venerabilis: a) rex βασιλῆος ἐνιπὴν αἰδοίοιο Δ 402, Hes. th. 80. 434, δεινός τ' αἰδοῖός τε . . . τετύχηκεν ξ 234, φίλος . . . δεινός τ' αἰδοῖός τε θ 21, αἰδοιότερος καὶ φίλτερος λ 360, φίλον περ ἐόντα καὶ αἰδοῖον K 114, αἰδοῖος νεμεσητός Λ 649. b) regina et regia uxor αἰδοίη βασίλεια σ 314, παρ' αἰδοίῃς ἀλόχοισιν κ 11 al., γύναι αἰδοίη Λαέρτ. Ὀδ. ο 152 al., αἰδοίη παράκοιτις Φ 479, hymn. Ven. 44, Cer. 343, Ap. 148, Hes. th. 953. c) mater μητρὶ παρ' αἰδοίῃ θ 420. d) nutrix αἰδοίη ταμίη α 139 al. e) socer et socrus αἰδοῖός τέ μοί ἐσσι . . . δεινός τε Γ 172, αἰδοίης ἑκυρῆς X 451. f) hospites αἰδοίη τε φίλη τε Σ 386,

*δεινή τε καὶ αἰδοίη* 394 (cf. *τοῖσι μὲν αἰδοῖον, τοῖσι δὲ δεινὸν ἰδεῖν* Sol. fr. 12, 6, Plat. Theaet. 183 E), *αἰδοῖός τε φίλος τε* ε 88, τ 191. 253, *οὔτις αἰδοῖος . . . οὔτε περίφημος* Arch. fr. 59, *αἰδοῖον πρόξενον* Aesch. Suppl. 491. g) supplices *ξείνοιο . . . αἰδοίοιο* ϑ 544, *ἱκέτῃσιν ἅμ' αἰδοίοισιν* η 161. 181, ε 447. h) deae Hes. th. 16, Hes. O. 255. 301 hymn. Hom. pass. i) id quod in pretio est *χρυσὸς αἰδοιέστατος* Pind. O. 3, 42, *αἰδοιότατον γέρας* Pind. P. 5, 15.

**II. Activa notio:** a) verecundia imbutus. α) erga regem *αἰδοῖος ἀλήτης* ρ 579. β) erga supplices *αἰδοίως ἀπέπεμπον* τ 243, *ξείνων αἰδοῖοι λιμένες* Emped. fr. 112, *αἰδοίη πρόσοψις* Pind. P. 4, 29, *αἰδοίῳ πνεύματι χώρας* Aesch. Suppl. 30 al. γ) erga cives suos *αἰδοῖος μὲν ἦν ἀστοῖς ὁμιλεῖν* Pind. I. 2, 37. b) pudore imbutus *παρθένος αἰδοίη* Plat. Leg. 943 E.

**III. Pudenda:** cf. p. 23 adn. 6.

## Αἰδήμων

**Pudore vel pudicitia imbutus:** a) pueri *αἰδημονεστέρους εἶναι τοὺς παῖδας* Xen. Lac. 2, 10, *ἤθει αἰδήμονί τε καὶ γενναίῳ* Xen. Conv. 8, 16, *αἰδημόνως καὶ θρασέως φθέγγεσθαι* 4, 58, Arist. Eth. 1128 b 17, *ὁ δὲ μέσος αἰδήμων* 1108 a 35.

## Αἰδόφρων

**Verecundia imbutus:** a) erga patrem *ὅστις αἰδόφρων πρός σ' ᾖ* Eur. Alc. 659. b) erga supplicem *ὦ ξένοι αἰδόφρονες* Soph. O. C. 237.

## Ἀναίδεια

**I. Animus inverecundus:** a) erga dominam *ἀναιδείης ἐπέβησαν* χ 424. b) erga senem *ἔχει δὲ τοὐμὸν οὐκ ἀναίδειαν* Eur. Herc. 165. c) erga matrem *ἀναιδείας πλέαν* Soph. El. 607. d) erga infelicem *ἄνοικτος καὶ ἀναιδείᾳ* Eur. Tro. 787.

**II. Animus impudens** *ἀναιδείην ἐπιείμενε, κερδαλεόφρων* A 149, *ἀναιδείηφι πιθήσας* Hes. O. 359, *αἰδῶ . . . ἀναιδείη κατοπάζῃ* Hes. O. 324, *ἀναιδείη δὲ καὶ ὕβρις . . . γῆν . . . ἔχει* Theogn. 292. *τὸ γῆρας ὡς ἀναιδείας πλέων* Eur. Alc. 727. *ἀναιδείας ἕνεκα πρὸς τῷ ἀσεβεῖν* Plat. Leg. 871 D, *τῆς ἀναιδείας ἅμα καὶ ἀνελευθερίας ἕνεκα ἰατρευόμενος* Leg. 843 C, *ὕβριν καὶ ἀναρχίαν καὶ ἀσωτίαν καὶ ἀναίδειαν* Plat. Rep. 560 E, *καλοῦντες . . . ἀναίδειαν δὲ ἀνδρείαν* 561 A, *θάρρος . . . ἀναίδειάν τε προσαγορεύει* Plat. Leg. 647 A. — α) culpae sensu carens *τὸ σῶφρον τῆς ἀναιδείας πλέον ἔχουσαν* Eur. Tr. 1027, *οὔτοι θράσος . . . οὔτ' εὐτολμία, φίλους κακῶς δράσαντ' ἐναντίον βλέπειν, ἀλλ' . . . ἀναίδει'* Eur. Med. 469. β) mentientis *εἰς τοῦτο τόλμης καὶ ἀναιδείας ἥκει* oratt. (Dem. coni. synon. *ἀπόνοιαν, ἀναισχυντίαν, θρασύτητα, θράσος, ὕβριν, ὠμότητα*).

**III. Animus impudicus** *μετ' ἀναιδείας ἕλκει* Plat. Phaedr. 254 E, *εἰ ἀναίδεια μὴ ἐνείη τῇ τῶν ἀφροδισίων χρήσει* Plat. Leg. 841 A.

## Ἀναιδής

**I. Inverecundus** *θρέμμ' ἀναιδές* Soph. El. 622, *ἀναιδὴς ἐσσι προΐκτης* ρ 449, *νέους . . . ἀναιδεστάτους* Plat. Leg. 729 C, *βλέφαρα πρὸς τἀναιδὲς ἀγαγών* Eur. I. A. 379. *ἀναιδῶς ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς τῶν πενθησάντων* Lyc. 142, oculi *ἀναιδεῖς* Arist. De An. 492 a, *κυδοιμὸν ἀναιδέα* E 493. *ἀναιδέα . . . μόρον* Pind. O. 10, 105, *ἀναιδεῖ ἐλπίδι* Pind. N. 11, 45, *θάνατος γὰρ ἀναιδής* Theogn. 207.

**II. Impudens** *εἰς ἀναιδὲς . . . δός μοι σεαυτόν* Soph. Phil. 83, *Σατ. τοῦ θρασυτάτου τε καὶ ἀναιδεστάτου* Xen. Hist. Gr. II 3, 54, *ἦν . . . μὴ ἀναιδὴς ᾖ* Xen. Mem. III 1, 11, *ἀναιδὲς δοκεῖ μὴ εἰδότας ἐπιστήμην ἀποφαίνεσθαι τὸ ἐπ.* Plat. Theaet. 196 D, *ἀναιδὴς καὶ ψευδής* Arist. Anim. Hist. 608 b 12, *ἀναιδὴς καὶ τολμηρός* Ant. tetr. 2 γ 1, Din. 3, 1. (Dem. coni. adiectiva *βδελυρός, θρασύς, μιαρός, σχέτλιος, ὠμός*).

De **αἴδεσις** cf. p. 95 sq.

# Index locorum notabilium

# Conspectus argumenti



---

Typis expressit Robertus Noske Bornensis.

# Vita

Natus sum Rudolfus Schultz Rostochii anno 1887 m. Ianuario die XVII patre Augusto, matre Elisa, quos diu ut adhuc valere summo opere cupio. Fidei adscriptus sum evangelicae. In ludo elementario scholae Rostochiensis, quae dicitur Magna Urbana, litterarum elementis imbutus eiusdem scholae gymnasium per novem annos frequentavi. Anno h. s. V maturitatis testimonio instructus academiam Rostochiensem adii, ut studiis philologicis et historicis operam darem. Postquam proximo anno per singula semestria Monaci et Berolini isdem studiis me dedi, in patriae meae academiam redii.

Docuerunt me viri illustrissimi Monacenses: Crusius, Furtwaengler (†), Lipps, Pöhlmann, Vollmer; Berolinenses: Diels, Hirschfeld, Vahlen, de Wilamowitz-Moellendorff; Rostochienses: Bloch, Erhardt, Geffcken, Kern (nunc Halensis), Kolbe, Lüders (nunc Berolinensis), Plasberg (nunc Pragensis), Sommer, Watzinger (nunc Gissensis).

Seminarii Rostochiensis sodalis fui ordinarius auspiciis Geffckeni et Plasbergi per semestria tria. VV. cc. Bloch et Kolbe benigne permiserunt, ut historicis et epigraphicis exercitationibus, Watzinger, ut archaeologicis interessem. Praeterea interfui Monaci exercitationibus historicis Pöhlmanni et Heigelii, Berolini proseminario philologico.

Iis potissimum, quorum scholas Rostochii audivi, iustas hoc loco refero gratias, cum praesertim propter modicum numerum sodalium ipsi singulorum studiis favere non veriti sint. Atque grato animo tenebo, quantum debeam v. c. Ottoni Plasberg, qui me in hac dissertatione scribenda summa cum benignitate et indulgentia adiuvit nec permisit, ut silendo difficultates superasse mihi viderer, sed Quintili Horatiani, candidi poetarum iudicis, munere in hoc libello functus est.